

Բ Ե Ր Չ Ր Հ Ա Յ Գ

Հ Ա Ց Ո Ր Բ.

Կ Ա Ր Ն Ո Յ Գ Ի Խ Ղ Ե Ր Ը

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Խ Ն, Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Խ Ն Ե Ի Ս Ո Վ Ո Ր Ո Ւ Թ Ի Խ Ն Ե Ր

Գ Ր Ե Ց

Հ. Յ Ա Կ Ո Բ Ժ. Վ. Ք Օ Մ Ե Ա Ն

Մ Խ Ի Թ. Ո Ւ Խ Տ Է Ն

16 Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ո Վ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1926

Կարնոյ գիւղացւոյն տարազը (էջ 8—9):

Կարնոյ քաղքին (և Նոստուրջոյ) կանանց տարազը:

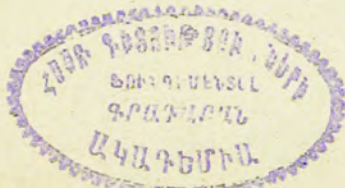
Բ Ա Ր Չ Ր Հ Ա Յ Ք

ԿԱՐՆՈՅ ԳԻՒՂԵՐԸ

1. Կարնոյ դաշտ, գետեր եւ գիւղեր:

Կարնոյ քաղաքին դիմացը տարածուած կը տեսնուի ընդարձակ հարթ եւ ուղիղ դաշտագետին մը, որուն երկայնութիւնը՝ արեւելէն դէպի արեւմուտք ունի 14 ժամ է, եւ լայնութիւնը հարաւէն դէպի հիւսիս 9 ժամ: Դաշտագետինն տարւոյն եղանակներուն համաձայն այլ եւ այլ տեսարաններ կը պարզէ մարդու աչաց առջեւ, կանանչութիւն, չորութիւն, սեւութիւն, սպիտակութիւն եւ իւր ծածկոյթները: Իւր շուրջը բարձրացած լեռներէն դէպի վար հոսող, եւ ձորերու աջ ու ձախը բոխող առատ ջրոյ վտակները իրարու խառնուելով կը սահին յառաջ, կը զովացընեն դաշտագետինն՝ ամրան ժամանակ կրած տապը, եւ ամրան եղանակին առատօրէն բրդած ձեան խաւերը ծածկելով հողը, հանգիստ եւ բեղմնաւարտ կը պարգեւեն յոգնած արտերուն՝ գետնոյն: Հարթ դաշտագետնոյ հողը մեծագոյն մասամբ գործածուած է, տեղ կայ որ կաւային, տեղ կայ որ շորախ է եւ անգործ անմշակ մնացած, տեղ տեղ ալ կը տեսնուին աւազուտ մասեր: Դաշտագետնոյ ընդհանուր բերքն է լաւ ցորեն, գարի, հաճար, վիկ, ռապ: Սովի կամ հացհատիկի նուազութեան տարիներու մէջ գիւղացին առատօրէն կը գտնէ կը հանէ հողին տակէն կոնդէզի նման արմատ մը, որուն «ստօլ» կ'ըսեն, եւ կ'ուտէ հացի տեղ:

Դաշտագետինն քրջող գետերն են. Ա. Գարա սու — Սեւ ջուր, որ հաշափայտի լեռներէն բոխելով կը հոսէ դէպի վար եւ

կիրակոսակ գիւղին քով կը խառնուի ուրիշ վտակի մը հետ, այս վտակն ալ Գըզըլֆիլիսէ գիւղին մօտ բարձրացած լեռներէն կը բղխի, եւ այսպէս երկու վտակ խառնուելով իրարու կը կազմեն գետակ մը որ կու գայ Կարնոյ դաշտը եւ կը ձեւացընէ լճակ մը, միշտ դէպի արեւմուտք յառաջ տանելով իւր ընթացքը: Այս լճակն է որ կը կոչուի «Շամբ»․ ըստ տեղական եւ աւելի տանկաց բարբառով «Սազըզ» անուանեալ: Լճակս իւր անունն առած է իւր մէջ բուսած տեսակ տեսակ եղեգներէ՝ սէգերէ որոնցմէ փափուկները կը գործածուին իբր անասնոց կեր․ եղեգները կը գործածուին ֆաղֆին եւ գիւղերու տներու յարկերը ծածկելու: Գարնան երբ շրջակայ լեռանց ձիւները հալիլ կը սկսին եւ ջուրերը կը շատնան, կը յորդէ նաեւ Շամբս եւ կ'ոռոգէ շրջակայ արտերը․ բազմատեսակ բոշուններ իրենց բոյները կը շինեն եղեգներու՝ սէգերու մէջ: Շամբ ունի իւր մէջ տեսակ տեսակ ձկներ եւս, որոնց մէջ նշանաւոր են կարմրալսայտը «գըզըլֆանատ», հասմին, ծածան եւայլն: Գեղեցիկ կերպով նկարագրած է հորեհնացին Կարնոյ այս լճակը: Սա կը կազմէ Եփրատայ մէկ ճիւղը, նա մանաւանդ Եփրատայ ծագումը կը սկսի ասկից: Կարնոյ դաշտն երկուքի բաժնող սոյն Սեւ ջրոյ վրայ շինուած կը տեսուին ֆարաշէն կամուրջներ, որոնք են․ 1. Ղարաբղի կամուրջ, համանուն գիւղին համբուն վրայ, 1854ին նորոգուած, Քղեցի հանի Էօմէր աղայի ծախքով: 2. Դվնիկի կամուրջ, համանուն գիւղին համբուն վրայ, 1862ին նորոգուած, Կարնեցի հանի Տէտէ աղայի ծախքով, կամուրջներու մէջէն ամենաեղեցիակը: 3. Օճնի կամուրջ, նոյնպէս համանուն գիւղին համբուն վրայ: 4. Փետուզ Պէշի կամուրջ, Զիքահող գիւղի մօտ: Շամբին մօտ, դէպի արեւելեան կողմը, Քէօսէ Մէհմետ գիւղին քով կը գտնուի գետակ մը «Ալըրկէօլ» ըսուած, որուն մէջտեղէն պղպջալով կը բղխի պաղ ջուր մը:

Բ. Բլուրի գետ, սա կը բղխի Հայտաբիի եւ Թէֆէտէքէսիի լեռներէն եւ Բլուր գիւղին քովէն անցնելով կը սասի յառաջ դէպի հիւսիս եւ կու գայ Իլինէ գիւղի առջեւ եւ կը խառնուի Եփրատի ջրերուն: Սոյն գետին վրայ եւս, Իլինէի համբուն վրայ կայ շինուած կամուրջ մը որ նորոգուած է 1856ին արքունի գանձէն:

Գ. Գրգըլկէշիտ կամ Գրգըլըրմագ գետ. Փալանքէօֆէն լեռներէն կը բոխի եւ կը վազէ դէպի արեւմուտք, յառաջ երթալով Դիլի սահմանին մէջ կը խառնուի Եփրատին: Այս գետիս նկատմամբ տեղական աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ, կարնոյ բնակիչները ժամանակաւ մեծ աշխատութեամբ լեռը ծակելով, այս գետին ընթացքը դէպի կարնոյ դաշտը ուղղեր են, իրենց արտերը ոռոգելու համար, բայց Թէֆմէնու բնակիչք ջրի նուագութենէն նեղուելով, լեռան նամբան գոցեր են եւ կրկին իրենց կողմը դարձուցեր են գետը:

Դ. Սերչէմ գետ. սա եւս կը բոխի Սպերու լեռներէն եւ Ծուանց եւ Աշխալա գիւղերու առջեւէն անցնելով կը խառնուի Եփրատին:

Կարնոյ առաջակողմը հարաւէն դէպի հիւսիս եւ արեւելքէն դէպի արեւմուտք տարածուած դաշտագետնոյն վրայ ցիր ու ցան կը տեսնուին բազմաթիւ գիւղեր, ոմանք շինուած են բաց դաշտին միջավայրը, ոմանք լեռներու ստորոտները եւ ոմանք հովիտներու եւ ձորերու մէջ. եւ որոնք կէս ժամ, կամ գիւղացւոյն բացատրութեան համաձայն՝ եօթը արտավար կամ տասնուհինգ արտավար կամ աւելի՝ հեռու են իրարմէ:

Զմեռ ժամանակ, երբ ձիւնը ամբողջ ծածկած ըլլայ սոյն ընդարձակ հարթ դաշտագետինը, քաղփն մէկ անկիւնէն անհարկ մը նետելով դէպի սոյն դաշտագետնոյն վրայ, կարծես ձեռն գերմակ ծովու մը վրայ, սոյն գիւղերը իբրեւ գլահաւոր նաւատորմի մը բաժին՝ յարստած կեցած են անշարժ, կամոնաւոր եւ ռազմական դրքի մէջ, մին միւսէն հաւասար հեռաւորութեամբ. ի՞նչ սիրուն տեսարան: Իսկ գարնան եւ ամառ ատեն ուրիշ տեսարան մըն է որ կ'ընծայէ մարդուս աչքերուն սոյն դաշտագետինը. կանաչութիւն ամէն կողմ, միայն հերկուած չցանուած յաջորդ տարուան համար պատրաստուած արտավայրերու սեւութիւնը սահման մը կը դնէ կանաչութեան: Դաշտային սոյն գեղեցկութեան մէջ, կը տեսնուին գիւղօրէք մանր ու խոշոր, տեղ տեղ բանակեալ զօրաց վրաններու պէս շարուած, տեղ տեղ իրարմէ հեռու, ոմանք ամբողջ իրենց մեծութեամբ կ'երեւան, ոմանք ծածկուած բլուր-

ներու եւ բլրակներու հետեւը, մինչեւ որ չմերձեցան իրենց բով, չեն տեսնուիր: Այս սիրուն տեսարանը ունի կարևոր դաշտը, հեռուէն դիտելով. իսկ աւելի մօտէն դիտելով՝ ամառնային երեկոյեան ժամերուն, տարբեր տարբեր տեսարաններ կը բացուին մեր առջեւ. մէկ կողմանէ հասած արտերու դեղնցած սպիտակութիւն, միւս կողմանէ մարգաստաններու դալարագեղ կանանչութիւն, որոնք արեւուն վերջին հառագայքներուն ներքեւ, քաղցրաշունչ հովին առջեւ վէտ վէտ կը ծփան: Մեծ ու փոքր քաղաքներ, խումբ խումբ եղած՝ քուիչքին վեր բարձրացուցած, կարկաչելով՝ հռուողելով դէպի քաղաք՝ դէպի գիւղեր, իրենց գիշերական հանգըստարանները կը դառնան: Միւս կողմէն, գիւղերու մօտ նախիրներու բազմութիւնը, յոգնած դադրած դանդաղաբայլ, մայելով՝ բառաչելով կը դիմեն իրենց գոմը, եւ որոնց խումբն ընթացքէն գետնոյն հողը փռչիացած դիզուած, օդային ամպերու նման մէկ մէկու վրայ դէպի վեր կը բարձրանան, առնց հետ ի միասին տրներու տամալիքէն ցած ու բարձր ծխաններէն բարդ բարդ ծուխերը երբեմն հովին առջեւ կը ցնդնին, երբեմն դէպի վեր, օդին մէջ կը ծառանան: Անդիէն ամէն մէկ աշխատատեղ իւր աշխատանքի գործիքը, գերանդի՝ մանգաղ՝ բրիչ՝ բահ ուսն առած իւր տունը կը դառնայ, իւր խնջ անդամները գիշերային քաղցր քնով հանգստացընելու համար:

Կարևոր դաշտագետնոյն վրայ, լեռներու ստորոտները, բլուրներու հետեւը գտնուած գիւղերն են հետեւեալները, զորս այբուբենի կարգաւ յառաջ կը բերենք.

Աշգալ. Ապրիլհետի. Արծաթի. Արշունի. Բլուր. Բրդունի. Գարարգ. Գեղախոռ. Գըզըլ-Բիլիսէ. Գոմք. Գլինիկ. Երկնիստ. Էրկան-Մասուր. Էօշպէկ. Ըղտաճոր. Թաքումի. Թէգէկիւ. Թեվտիսնիք. Թիքկիր. Թուանջ. Թօփալ-Չալուշ. Իլինէ. Խաչկալանք. Կան. Կէզ. Կրիչք. Կրնկնց. Զիքոզ. Ղայախ. Ղարախասան. Ղուտնի. Հինձք. Հինիս. Մէօրտիւլիկ. Մուտուրկա. Նարշէն. Շիփէկ. Շիւնց. Ումուտում. Զիֆքլիկ. Պատիշէն. Սալաճոր. Սէկիւրալի. Սնկադիւ. Սովուգ-Ջերմուկ. Վերին գիւղ. Տինարի-գում. Օձնի:

2. Գիւղական կեանքը:

Գիւղական կեանքը գլխաւորաբար եւ ի մասնաւորի երկու շրջան կամ եղանակ ունի. գործունէութեան՝ կենդանութեան շրջան եւ անգործութեան կամ մեռեալ շրջան: Գիւղացւոյն սոյն կրկին վիճակներուն վրայ ըստ բաւականի գաղափար մը կազմելու համար, պէտք է ըլլալ անոնց կենակից, ապրիլ ժամանակ մը անոնց մէջ եւ ի մօտոյ դիտել անոնց կեանքը՝ ապրելակերպը: Ամիսներով ոտիք ունեցալ ապրիլ անոնց հետ եւ այն տարբեր տարբեր գիւղերու մէջ. նոյնն է ընդհարապէս Կարմոյ դաշտագետնոյն հայ գիւղացւոյն կեանքը, ուստի նախ ակնարկ մը նետելու ենք գիւղացւոյն բնակութեան կամ բնակարանին վրայ: Գիւղական շէնքերու տներու ճեւը նոյն է առահասարակ. միայնարկ, քարաշէն կամ անեփ աղիւսէ (Ֆէրփիշ): այն գիւղերը որոնք շինուած են լեռներու մօտ կամ անոնց կողքերուն վրայ, քարի առատութիւն պարտաւորելով, տներն ալ շինուած են քարէ եւ պարզ շաղախէ. իսկ անոնք որ հեռի են լեռներէ, դաշտագետնոյն մէջտեղերը կը գտնուին, քարի պակասութիւնը կը լեցընէ կաւային հողը, շաղախի վերածելով աոյն հողը, աղիւսի նման կաղտաքարներու տակ ձիւակերպելով, արեւու տակ կը դրուի ժամանակ մը եւ կը չորցուի, այսպէս պատրաստուած անեփ աղիւսը (Ֆէրփիշը) կը գործածուի տներու շինութեան, այսպիսի տներու հիմերն ալ սակայն՝ ընդհանրապէս մէկ կամ կէս մեդր բարձր քարէ շինուած կ'ըլլան: Քարէ կամ անեփ աղիւսէ բարձրացուած որմերուն վրայ, գուգահեռական կը շարուին հաստ փայտեր՝ չորեքանկիւն կամ կլորակ տաշուած կամ անտաշ, անոնց վրան ալ իբր ծածկ քովէ քով կը դրուին տաշուած կամ անտաշ փայտեր, որոնց բաց թողուցածն

աւելի լաւ գոցելու համար կը դրուին Շամբին նիւէն կամ եղէգէն, վրան ալ կը լեցուի հող, կէս կամ մէկ մեղր քանձրութեամբ, որ կը կազմէ տանիքը :

Տներու ներքին բաժանումն ալ նոյնն է ընդհարապէս. գիւղական տունը կ'ունենայ Դասարակօրէն երկայն գոց բակ մը, բակին մէկ կողմը կը տեսնուի գոմին տունը, մէկ կողմը մարագը. եւ դիմացը կամ գոմին դրան կողմը ուրիշ դուռ մ'ալ որ կը հանէ տան մէջ : Գոմը կամ ախոռը գիւղական տան մէջ ընդարձակ տեղը կը բռնէ. չկայ տուն որ չունենայ իւր փոքր կամ մեծ գոմը : Գոմին մէկ անկիւնը, աւելի դրան ետեւը կը տեսնուի բարձր կամ ցած դիրքով վայր մը, փայտէ վանդակներով կամ տախտակաւածով բաժնուած, որուն տեղական բառով «սէֆի» անունը կը տրուի. իբր բնակութեան նստելու տեղ մը, ուր փռուած կ'ըլլան փսիաքներ, կարպետներ եւ շարուած որմին կողմը բարձր : Իսկ անդին որմերուն երկայնութեան կը տեսնուին փայտէ մսուրներ, եւ տախտակաւածով կամ պարզ փայտով մը բաժանուլ մը ձիերու համար : Աւելի ընդարձակ ախոռներու մէջ կը տեսնուին նաեւ փայտէ սիւներ, որոնք կանգուն կը բռնեն ձեղունը : Գոմին միջավայրն, ձեղունին վրայ բացուած կը տեսնուի չորեքանկին լուսամուտ «խաչք» որով կ'առնու գոմը իւր լոյսը. ընդարձակ ախոռները կ'ունենան երկու խաչք :

Մարագն անառնոց կերին համար յատկացուած վայր մըն է, կ'ունենայ խաչք մը. յարդն ու խոտը առուոյտն եւ աքարը կը լեցուին մարագին մէջ. մարագն եթէ փոքր է, յարդն ու առուոյտը կը պահուի հոն, իսկ խոտը կը դիզուի տանեաց վրայ. խուրձ խուրձ դրուելով իրարու վրայ : Օգոստոս՝ Սեպտեմբեր ամիսներու մէջ, գիւղերը շրջան մ'ընողն կը տեսնէ ամէն տեղ տանիքներու վրայ բրգաձիւ բարձրացած խոտերու դեզեր, որոնց տեղացին «Թայեա» անունը կու տայ. ցած ու բարձր քայեաներ, երկու բարդ՝ չորս բարդ՝ եւ աւելի դիզուած են տանիքներու վրայ. որոնք կը մնան աշունն եւ ձմեռն ի բուն անձրեւի եւ ձիւնի ներքեւ եւ խուրձ խուրձ վար առնուելով կը տրուին անասնոց կամ հետգիետէ կը բերուին քաղաք սայլերով կամ խզակներով եւ կը ծախուին : Մա-

բագին դրան մէկ կողմը կը տեսնուի, կամ երբեմն ալ բակին երկարութեան դրուած կ'ըլլան արօրը՝ խոփը՝ գութանը եւ շատ մը կամեր կախուած մէկ կողմը:

Բակին մէկ կողմը կը տեսնուի ուրիշ դուռ մ'ալ որ կը հանէ բուն տան մէջ: Տան ձեղունն ընդհանրապէս չորեքանկիւն տաշուած հաստ փայտերով գոցուած կ'ըլլայ, այս փայտերն այնպէս քովէ քով եւ վրայէ վրայ շարուած կ'ըլլան որ չորեքկուսի ձեւի տակ երթալով կը փոքրնայ, քառորդ քառանկիւն գմբեթի ձեւ մը կ'առնու եւ կը մնայ միայն լուսամուտի՝ խաչքի մը տեղը բաց: Ումանց տներու ձեղունը այս ձեւով, բայց անտաշ կլորակ փայտերով շինուած կ'ըլլայ: Տան մէկ անկիւնը կը տեսնուի, տան յատակէն աստիճան մը բարձր քոնիւրներու վայրը, քարէ կամ փայտէ կտաւարածեւ փակատով, լայն՝ չորեքանկիւն բարձր ծխնեւոյզով: Ամէն տուն կ'ունենայ գոնէ երկու կամ երեք քոնիւր քովէ քով, մեծ՝ միջակ՝ փոքր: Թոնիրները շինուած են կաւային հողէ, քաղուած հողին տակ եւ տակէն կ'ունենան ծակ մը «Թնտրծակ» շեղակի դէպի տան երեսը բացուած, որմէ քնտիրը կ'առնու հով, փոքրի մնաց վառելիքները տակէն բարբառեցընելու համար եւ որ յատուկ փաթաթած շորով մը կը գոցուի, բոցը անցնելէ յետոյ: Ծխնեւոյզը բաց վայր մը ըլլալով, հովին կամ ցուրտին դէմ տունը ապահովելու համար, կ'ունենայ քիչ մը վերով դռնակ մը «Խեփէնք» մը (անտարակոյս խփել՝ խուփ բառերէն յառաջ եկած) որ ուզուած ժամանակ վարէն չուանով մը կը փաշուի կը գոցուի: Քոնիւրներու շուրջը կը տեսնուին «Թնտրխուփը», շորը, խաչրկաթը, ակիշը, շիշը, քաթակիշը:

Տան մէկ կողմն ալ կը տեսնուի սէֆի մը, ումանցը ցած՝ հողէ յատակով, ումանցը բարձր՝ աստիճանով եւ փայտէ վանդակով մը կամ ցած տախտակաւածով շրջապատուած, փայտաշէն յատակով, ուր փռուած կ'ըլլան փսիաթներ, կարպետներ եւ շարուած բարձր սէֆներու տակ կը գտնուի դատարկ վայր մ'ալ, որ կը գործածուի իբր մառան: Տան երկրորդ կողմը կը տեսնուին որմին վրայ վերէն ի վար շինուած փայտէ դարակներ, ումանցը զարդարուն փայտերով, ումանցը պարզ եւ որոնց վրայ շարուած կ'ըլլան վարի կողմը

գետնին վրայ մեծ ու փոքր բոլորակներ, պուտուկներ, վերը կարգաւ շարուած կ'ըլլան հաւանք, քերչան, սխտոր կուշ, սինին, քէփսին, աշտանակ, դարակին մէկ կողմը կախուած գտնոցը, մէկ կողմը դրուած խոնջան: Տան որմերէն կամ մառանին մէջ կախուած կամ պահուած կ'ըլլան գիւղացւոյն գործածական առարկաները, ալրմաղ, շարմաղ, քարմաղ, փոկէմաղ, հացի բաղատներ, գրտնակ գաթի օխլաւ, ձոյս քաշը, բուրդ ձաղկիչը, խնոցին, քօխանը, սանտերքը, քախարակը եւ այլն:

Տան մէկ կողմն ալ կը տեսնուի դուռ մ'ալ որ կը հանէ սենեակ մը փոքր կամ ընդարձակ. կան տներ որոնք կ'ունենան մէկ երկու սենեակ: Սենեկիս մէկ կողմը երկայնութեան շինուած է բարձրկէկ կամ ցած սետիւր մը, փռուած կարպետներ եւ պատին կողմը շարուած բարձեր: Մէկ կողմը որմին մէջ եւ կամ որմին առջեւ շինուած է մասնաւոր վայր մը «Ծալքը», ոմանցը փայտէ դռնակներով, ոմանցը բաց, ուր կը դրուին վրայէ վրայ անկողինները, վերմակները. բարձերը: Սենեկին յատակը ոմանցը կ'ըլլայ պարզապէս հող, ոմանցը տախտակ եւ փռուած փսիաքներ եւ կարպետներ: Սենեկին մէկ անկիւնը, կաթնկեր մանուկ քէ կայ տան մէջ, կը տեսնուի փայտէ ցած որորոցը, կամ պատէ պատ հաստատուած երկու չուաններու մէջտեղը, լաթերով՝ շորերով կազմուած որորոցը, բալոցը: Եթէ չկայ կաթնկեր մանուկ, այս ամէնը պահուած կ'ըլլայ տան մէկ անկիւնը կամ մառանը. մասնաւոր խնամքով կը պահէ գիւղացի տիկինը երախայի մը կարեւոր շորերն ու հողալաթը եւ առակով մը կ'ըսէ «Հին հողալաթ, տան տէօլվէք» (տղան փաթթելու համար հողը կը տաքցընեն եւ շորի մը վրայ կը փռեն եւ կը դնեն տղուն տակը, այս շորին «հողալաթ» կ'ըսեն):

Հայ գիւղացւոյն՝ այր մարդուն հագուստը շատ պարզ է, ծկուայ մը գորշ գոյն ասուիէ, կամ կապոյտ նիւթէ, բանկուն՝ ելէկ. մէջքերնին կապած գօտի մը, կարմրագոյն շալ մը, գլուխնին փէս՝ վարշամակ մը փաթթած, ոտքերնին տրեխ կամ եմէնի-խկ ձմեռ ժամանակ մինչ քաղաք կ'երթան խզակով կամ ձիով, կը կրեն վրանին «քէքէլ» մը (այս է՝ ոչխարի կամ այծու մորթէ

մուշտակ, բրդոտ կոզմը ներս դին, կաշին դուրսը, կարմրագույն կամ դեղնագույն ներկուած դրսէն.) :

Իսկ գիւղացի հայ պառաւն, մանկամարդն ու աղջիկը՝ աւելնէն ալ նոյն ձեւը կը հագնին. պարեգօտ (էնթարի) մը մինչեւ ոտուրները, որ ընդհանրապէս կտաւէ է կարուած, պառանկերուն աւելի մութ գոյն, մանկամարդ կիներուն կապոյտ գոյն կ'ըլլայ, պարեգօտին վրայ մէջքերէն կապուած կարմիր ասուիէ գոգնոց մը. որ կը հասնի մինչեւ ոտքերը, երկու ծայրերն երկու երեք սանտիմէրդ լայն եւ երկայն ժպաւեններով, գործուած ասուիէ կամբերանգ, գոր կը փաթթեն մէջքերուն վրայ. ընդհանրապէս գոգնոցն իրենք կը հիւսեն եւ կը ներկեն կարմիր: Գոգնոցէն վեր կուրծքերուն վրայ կը կապեն փոքրիկ կրծկալ մը կարմիր կամ մութ գոյն, քեւերնին կ'անցընեն քեւնոցներ, աւելի կրակի քոնիլի հետ գործք ունեցած ժամանակ եւ կամ գոմի մէջ աշխատած ատեննին. իսկ գլուխնին կը կապեն ծաղկեայ բարակ կտաւ վարշամակ մը (եագմա), որուն շուրջը կարուած կ'ըլլայ իբր գարդ քանթել մը. աւելի տօնական օրեր կը կապեն այսպիսի գարդաբուն վարշամակներ:

Սաւանի (էերամի) գործածութիւնն ընդհանրապէս չունի գիւղացի կիներ. կը տեսնուին պառանկեր որոնք եկեղեցի գացած ատեննին միայն կը գործածեն սաւան. եւ կամ եթէ առիթ պատահի կամ հարկը պահանջէ քաղաք իջնալու, այն ժամանակ միայն կը տեսնուի գիւղացի հայուհին սաւանի ներքեւ, որ աչքի կը զարնէ կարմրանքի գոյնովը: Գիւղացի կիներ իւր տան մէջ ընդհանրապէս բոքիկ կը քալէ, առանց գուլպայի, միայն փայտէ սանտալ (նալըն) մ'ունի ոտքը. իսկ դուրսը դաշտերու վրայ, կալու կուտփի ժամանակ կը քողու նաեւ փայտէ սանտալն ալ եւ բոկոտն կ'աշխատի, եւ կամ շատ շատ տոնիս մըն է հագածը: Այցելութեանց եւ այլ հանդիսական օրերու մէջ հագածն է մէս ու բապուն:

Գալով գիւղացւոյն գործունէութեան, գիւղացւոյն կեանքը երկու շրջան ունի, կենդանութեան եւ մեռեալ վիճակ: Կեն-

դանութեան շրջանն է գարունն ամառն ու աշունը, մեռեալ շրջանն է ձմեռն: Գարունն երբ կը բացուի, ձիւնն երբ հալած կ'ըլլայ, արտերու հողերն երբ կը նետեն իրենց վրայէն ձմեռն ծանր ծածկոյթն, կը փութայ գիւղացին այլ եւս իւր գործունէութիւնը սկսիլ. առաջին գործքն է, երբ աշնան եղանակը չոր ըլլալով չէ կրցած հերկել եւ աշնանացան ընել, հերկել արտը եւ ցանել: Հին եւ նահապետական են հայ գիւղացւոյն երկրագործական գործիքները, արօրը պարզ երկայն փայտ մը կեռ ծայրով, անցուած սրածայր երկաթ մը, զոյգ մը եզան լուծքն կապուելով, սրածայր երկաթը հողին մէջ կը խոթէ մշակը եւ իւր ուժը կու տայ սրածայր երկաթին կողմէ եղած ունելիքին եւ կը ֆշէ յառաջ, արտին երկայնութեան երթալով դառնալով եւ կը բանայ ակօսներ: Ապա տափանով հողը կը հարթուի. պարզ գործիք մ'է տափանը, երկայն հասս ուղիղ փայտ մը, երկու ծայրերէն կամ մէջտեղէն երկայն փայտով մը, որ կը կապուի լուծին. հերկուած արտին վրայէն վեր վար կը փաշեն եզները տափանը, կոշտ հողերը կը փշրէ, բացուած ակօսները կ'ընէ հարթ հաւասար, տափանուած կ'ըլլայ արտը, այսպէս երկիրը պատրաստելէ յետոյ՝ կը ցանուին սերման հատերը, կրկին քեթեւ տափանով վրայէն կ'անցնուի, որով հատերը կը քաղուին հողին մէջ:

Արտերը հերկուելէ ցանուելէ յետոյ, ուրիշ գործքերու կը դարձնէ իւր մտադրութիւնը գիւղացին. մարգագետինները, առուոյտի արտերը ջրելու ետեւէ կ'ըլլայ: Հեռաւոր վայրերէ անցնող գետակի կամ վտակի մը ջուրը, փամբաներ բանալով կը բերէ պէտք եղած տեղը. արտերու անկեան ակօսներէն կարգաւ կը կապէ ջուրը դէպի ներս, բահը ձեռքը ժամերով կը սպասէ մինչեւ որ մէկ ակօսէն ներս մտած ջուրը յագեցընէ երկիրը՝ քրջէ այն մասը, որմէ յետոյ կ'անցնի երկրորդ մասին կամ բաժանման, գոցելով առջի ակօսը հողով, տանելով ջուրը երկրորդ ակօսին մէջ, այսպէս կարգաւ ակօսէ ակօս տանելով ջուրը կը ջրէ ամբողջ արտը, օր մը՝ երկու կը տեւէ արտ մը ջրելն: Զրոյ ընթացքին միտ դնելն ալ արտ ջրողին կարեւոր գործքն է. շատ անգամ հեռաւոր տեղերէ եկող ջուրն ուրիշ մէկը կը կապէ դէպի իւր

արտն. եւ ահա շատ անգամ տեղի կ'ունենայ անվերջանալի բանակուիւն եւ երբեմն նաեւ գանաձեծն:

Այս գործքերէն վերջ հասած կ'ըլլան նաեւ չարաչար քրտինք քտփելու օրերն, եւ այս անգամ ոչ եզան լուծքն եւ ոչ ջուրն են որ կ'օգնեն իրեն, այլ իւր բազուկներու զօրութիւնն է որ կը բափէ: Յունիսի վերջերը մշակը կը մտնէ մարգագետիններու մէջ. առաւօտ կանուխ արշալոյսին երկայն կոճ մանգաղը ուսը՝ կը բռնու գիւղը. մօտ կամ հեռուն գտնուող մարգագետինը կ'երբայ. հինգ՝ վեց՝ տասը մշակ կարգաւ շարուած կը հնձեն խոտը, ներմակ շապիկ եւ վարտիկ մըն է հագածնին, կը հնձեն ու կը հնձեն, մերք ընդ մերք կենալով եւ բարակ երկայն ֆարով մը մանգաղը սրելով: Կիներ աղջիկներ կը տեսնուին հնձուած խոտերու մօտ, որոնք փայտէ երկժամիք թի մը ձեռքերնին խոտերը կը ցրուեն, ումանք չորցածները փոցխով կը հաւաքեն, խուրձ խուրձ կ'ընեն եւ կամով կը կապեն եւ կը դիզեն տեղ մը: Խեղճ մշակներ, բազուկները կը յոգնին չարաչար, արեւն ալ կ'այրէ կոնակնին, քիչ մը շունչ առնելու հանգստանալու համար, կը թողուն մանգաղնին եւ կը ֆաշուին դիզուած խուրձերու հովանաւոր մէկ կողմը եւ կ'երկնան գետնին վրայ: Գիւղին համբուն վրայ կը տեսնուին փոքրիկ մանչեր աղջիկներ, որոնք պուտուկ մը ձեռքերնին, փայտէ դգալներով, լաթի մը մէջ հաց փաթեթած, կ'երթան դէպի մարգագետիններ: Գործունեայ մշակներուն հացն է որ կը տանին. թանէ կարկոտէ ապուր մըն է եղածն. կը բռնորին եւ ախորժակով կ'ուտեն հացը, կը խմեն ապուրը, եւ յետոյ դարձեալ կը սկսին գործքի: Բարդ բարդ եղած խոտերու խուրձերը կամաց կամաց սայլելով կը փոխադրուին գիւղերը եւ տանիքներու վրայ «Թայեա» կ'ըլլան կամ մարագներու մէջ կը դիզուին:

Օգոստոսի մէջ հետգիտէ ցորենի գարիի հասկերը հասունցած դեղնցած կ'ըլլան. դարձեալ մշակը գործքի մէջ է. գերանդին ձեռքը կը ֆաղէ ու կը ֆաղէ հասկերը. սայլեր կու գան կը բռնաւորուին եւ կը տարուին գիւղին մօտերը կալերու վայրը կը դիզուին: Եւ ու գեռ մըն է, որ կը տիրէ այս միջոցին գիւղերու շուրջը. կալը ձգուած է, մանուկներն անգամ գործքի մէջ են, կալ

կը բշեն: Շատ պարզ է գիւղացւոյն ունեցած կալծեծիչը. մէկ կամ երկու կտորէ կազմեալ հաստ եւ լայն տալստակ մը, որուն տակը շարուած հաստատուած կ'ըլլան սրածայր հատու կայծֆարեր, կը փռուին հասկերը գետինը եւ եզներու լուծ մը կը քաշէ կալծեծիչն հասկերուն վրայէն, մանուկ մը, աղջիկ մը, կին մը կեցած է վրան գաւազան մը ի ձեռին կը բշէ եզները, միշտ բոլորակ կը դառնայ ու կը դառնայ, հօ՛ . . . հօ՛ եզներ կանչելով: Մանրուած են հասկերը, հատիկները բաժնուած թափուած. մէկ կողմը կը ժողովին յարդ եղած հասկերը, նոր հասկեր կը փռուին կալին վրայ: Մինչ այսպէս ոմանք կալ բշելու ետեւէ կ'ըլլան, անդին ուրիշներ մանրուած հասկերը թիւրով դէպի վեր կը նետեն՝ հովին կու տան, հատիկները ծանրութեամբ վար կ'իջնան, յարդը թերեւորեամբ կը հեռանայ կը կենայ մէկ կողմը. յարդը կ'ալուի մէկ կողմը կը դիգուի, հատիկները մէկ կողմը: Լերանց կողմերուն վրայ, քարուտ տեղեր ցանուած հասկերն ալ կը քաղովին ձեռքի մանգաղով. կիներ, հարսեր կը տեսնուին այս կողմերն մեծ գործունէութեան մէջ: Տասանորդի տուրքի պաշտօնէից այցելութենէն յետոյ, վաք ու ցանն ալ, կալ ու կուտն ալ վերջացած կ'ըլլայ եւ մարագներու մէջ լեցուած կ'ըլլայ մշակին աշխատութեան արդիւնքը:

Սակայն դադար չունի երկրագործը՝ գիւղացին. խոտը, յարդը, արուոյտը քաղաք կը տանի սայլերով եւ կը ծախէ. հեռաւոր գիւղերէ առաւօտ կանուխ քաղքին հրապարակներուն վրայ եկած շարուած կ'ըլլան բեռնաւորուած եզան սայլեր: Անդին ուրիշ սայլեր, պարկերու մէջ լեցուած ցորեանը, ջրաղացի մը առջեւ կը տանին, աղալ տալու եւ ալիւր առնելու:

Մինչ գիւղացի այր մարդը եւ ուժեղ մանկամարդը արտերու, կալերու վրայ քրտինք կը թափեն, ասդին գիւղական տան մէջ մնացող կիներ ուրիշ գործերով զբաղած կ'ըլլան. գրեթէ ամէն օր թնոիր կը վառեն, թան ապուր եփելու, կերակուր պատրաստելու մշակներուն. հայ գիւղացին ամէն օր գրեթէ կ'եփէ թարմ հաց իւր թոնիքին մէջ, վառածն է աքար: Ունին նաեւ ուրիշ կարեւոր գործք մ'ալ, կրան անասունները հոգալ. կաթ

կթել, մածուն շինել, խնոցի հարել, կարագն առնել, իւղ պատ-
րաստել: Շատերը կ'ունենան երկու երեք չորս եւ աւելի կով եւ
սէլար. դիւրութեան համար գիւղացին ունի կերպ մը կաթ հաւա-
քելու. երեկոյեան նախիրը դառնալէ յետոյ, կթան անասունները
կը կթեն եւ առնով կաթը կ'առնուն կը տանին դրացոյն մէկուն
տունը. 10—12 օր առտու իրիկուն կաթը կ'երթայ այն տունը,
այսպէս կաթը տնէ տուն ժողովելուն «հապ» ընել կ'ըսեն. իւրա-
քանչիւր կաթ բերող կին կ'ունենայ բարակ փայտ մը, դանակով
կը նշանակէ կաթին չափը, որուն «Յօնքել» կ'ըսեն. քանի անգամ
կամ քանի օր որ բերած է եւ ինչ չափով տրուած է, փայտին վրայ
կը նշանակուի:

Կարգը կու գայ ուրիշին, որ կը պատրաստուի «հապ» ընել,
տաշտեր, ամաններ կը շարէ տան մէկ կողմը, եկած կաթը կը
«Յօնքէ» եւ կը պարպէ ամաններուն մէջ, ասոր ալ օրերը կ'ամ-
բողջանան, որչափ որ տուած էր դրացոյն փոխարէնը կ'առնու-
կարգը կու գայ երրորդին եւ այսպէս յառաջ կ'երթայ այս գործքը,
մինչեւ որ իւրաքանչիւր դրացի իւր տուածին չափ հտ կ'առնու:
Այսպէս առատ կաթ ունենալով տան մէջ, կարող կ'ըլլայ տան
տիկինը, իւղ հանել, պանիր շինել, որոնցմէ մաս մը կը պահէ
ձմեռն իրենց գործածութեան համար, մնացածը քաղաք կը տանի
կը ծախէ: Ժիր գործունեայ է հայ գիւղացի կինը, ձեռք ձեռքի
տուած կ'աշխատի իւր ամուսնոյն հետ. գործք չի պակսիր իրեն:

Աշնան կը հերկէ գիւղացին արտերը, աշնանացան ընելու
հտելէ կ'ըլլայ. կը հերկէ ու կը քողու որ արգասաբեր դառնայ
յաջորդ տարուան համար: Վերջապէս ձիւնը երբ կը ծածկէ իւր
արտերն ու գետինը, այլեւս կը քողու ինքն ալ իւր սիրակեան գոր-
ծիքները եւ կը քաշուի տուն քրտինքներու արդիւնքը վայելելու:

Նահապետական կեանք մըն է հայ գիւղացոյն ունեցած
կեանքը. հայր մը զաւակներ կը մեծցընէ, որոնք մի եւ նոյն տան
մէջ, նոյն յարկին տակ կ'ամուսնանան. հարսեր մէկ երկու երեք
կը բերուին մէկ տան մէջ. քոռներ՝ քոռնիկներ կը մեծնան նոյն
յարկին տակ. 10—15—20 եւ աւելի անձ կը գտնուի մէկ տան մէջ,
որոնք համերաշխ կ'ապրին իրարու հետ: Պարզ են իրենց հա-

գուտններուն մէջ, պարզ նաեւ կերակրոց մէջ. աւանդապահ միշտ իրենց նախնեաց սովորութեանց եւ հաւատարիմ ծնողական կարգադրութեանց: Ունեցած գեղեցիկ սովորութեանց մէջէն յիշատակաց արժանի է «փէտըտի հաց» ըսուած սովորութիւնը: Երբ տուն մը ննջեցեալ կ'ունենայ, դրացի՝ բարեկամք՝ ազգականք կը ժողովին ննջեցեալը քաղելու, ըստ սովորութեան եկեղեցի, անկէ գերեզմանատուն տանելէ եւ ննջեցելոյն մարմինը հողին յանձնելէ յետոյ, կը ժողովին դարձեալ ննջեցելոյն տունը, ուր սեղան կը դրուի եւ յուղարկաւորի հաց կ'ուտեն, այս է՝ «Փէտըտի հաց»: Ունին հարսանիքի եւ ուրիշ սովորութիւններ, որոնց վրայ յիշատակութիւն ըրած ենք մեր աշխատասիրութեան Ա. մասին մէջ: Բնական երեւոյթներու եւս մեծ հաւատք կ'ընծայէ միամիտ գիւղացին, այսպէս գարնան դռները բացուելուն, երբ արագիւր կը դառնայ, մտադիր կ'ըլլան անոր գալստեան եւ երբ հետը արիւնոտ շոր մը բերէ, այդ նշան կը համարին պատերազմի. երբ սառեկած մողէզ կամ ուրիշ կենդանի ունի բերանը, նշան կը համարին քարդի. իսկ եթէ խոտ կամ հունտ՝ նշան է հացահատիկի առատութեան: Կարնեցի հայ գիւղացիները նախանձոտ են քիչ մը, իրարու յառաջադիմութեան արգելք կ'ըլլան եւ զիրար չեն կրնար տանիլ. ասոր մէկ յայտարարն է նաեւ իրարու հեգնական անուններ տալ. ինչպէս կ'ըսեն, «Փուրչուլուղի գող Կէզացիք»: «Ճիլ կրծող Մուտուրկացիք» (կամ խսիր շինող): «Ոսկոր կրծող ուստա Կանցիք»: «Կեղով փռէնք Արծրեցիք»: «Էշ վոնտող Զիփիկցիք»: «Կանցի՝ քուք երեսը՝ նան անցի» եւ այլն¹:

¹ Կարնոյ գիւղացւոյն կենսոյն մասին տես Յակոբ Գուրգէնի խօսքերը՝ Գանձարան, Բարձրագոյն դասընթացք, Կ. Պոլիս 1912, էջ 32:

3. Ղարարդ :

Ղարարդ գիւղը կ'իյնայ Կարնոյ արեւմտեան կողմը, հեռի է ասկէ հետիոտն չորս ու կէս ժամ : Գիւղիս արեւելեան կողմը մէկ ժամու հեռաւորութեամբ կը տեսնուի Օճնի գիւղը, հարաւային դին իլինէ : Օճնիէն դէպի Ղարարդ տանող մարման շատ հեշտ է եւ ուղիղ . սոյն մարմուն հրկու կողմն արտերն եւ արօտատեղիները կանոնաւորապէս բաժնուած, գեղեցիկ տեսք մը կ'ընծայեն, մանաւանդ երբ անցորդը բռնէ այս մարման հասկերու հասունցած ժամանակ :

Ղարարդ ի հնումն եղած է նշանաւոր վայր մը . Արծն քաղաքն եղած է գիւղիս տեղը, շէն եւ մարդաշատ քաղաք մը . երբ Պարսից Տուղրիլ խան աւերակ դարձուց Արծն քաղաքն (1048), բնակիչները անցան դաշտագետնոյն հարաւային կողմը գտնուած բերդաքաղաքը զոր Թէոդոս Բ . շինած էր իւր զօրաց համար (433) . քաղաքանդ դարձած Արծն քաղաքին տեղ յընթացս ժամանակի շինուեցաւ գիւղ մը՝ Ղարարդ անուն . քերես իւր գետնոյն սեւազոյն հողէն առեալ, տակերէն «գարա» (սեւ) եւ «արգ» (հող) բառերէն, որ եւ «Գարարգ» ը փոխուած է «Ղարարգ» ի :

Աւեր ու աւերակ դարձած Արծն քաղաքին մնացորդներէն կը տեսնուի այժմ՝ գիւղին շէնքերուն արեւմտեան հարաւ կողմը՝ բաւական բարձր հողակոյտ բլրակ մը, որուն հազիւ մէկ քառորդ մասը մնացած է . գիւղացիք մաս առ մասն եւ հետզհետէ պեղելով քակելով բլրակը, հողը իրենց պէտքերուն, տներու շինութեան համար անեփ աղիւս պատրաստելու կը գործածեն . գիւղիս տները շինուած են մեծագոյն մասամբ բլրակիս հողովը :

Հողակոյտ բլրակս պեղուած ժամանակ հողին տակէն ելած

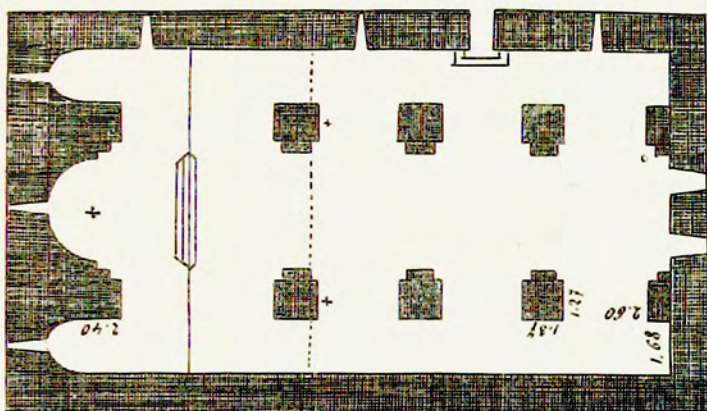
են շատ մը հնուքիւններ, ինչպէս կը վկայեն գիւղիս բոլոր բնակիչները, գտնուած հնուքեան մնացորդներն եղած են, խաչքարեր՝ բաղանեաց քարեր՝ եկեղեցական գոյքեր՝ քոնիք՝ դրամ՝ ապակեղէններ եւն։ Մնացած հողակոյտ բլրակիս մէկ կողմը տակաւին կը տեսնուին քարուկիր հաստ եւ հաստատուն մնացած քարձր դիրքով որմերու հետքեր։ Ղզեակ կամ ամրոցի մը վայրն եղած կ'երեւայ։ Իսկ միւս կողմը կը տեսնուին կամարածնի խորշեր, փոքրիկ քարայրներու նման տեղեր, ծերայեր ու ծակեր։

Արծն ունեցած է ընդարձակ տարածութիւն մը։ Կլիմայեան Ղարաբոյ գիւղէն դէպի հարաւ արեւմուտք իլինէ գիւղէն տարածուած արտավայրերը հերկուած ժամանակ հանդիպած են եւ կը հանդիպին ժամանակ ժամանակ շինութեանց հիմերու եւ մարդու ձեռքէ անցած կոփուած քարերու, ինչպէս կը վկայէ տեղացի երկրագործը։ Եւ մինչեւ այսօր Ղարաբոյցի գիւղացիներն իսկ աւանդութեամբ կը պարծին իրենց հայկին տեղւոյն՝ Արծնի՝ ընդարձակութեան վրայ, եւ կ'ըսեն աւանդութեամբ թէ Ղարաբոյց եղած է ժամանակաւ Արծրունեաց թագաւորութեան մայրաքաղաքը¹։

Գիւղիս արեւելեան հիւսիս կողմը, մէկ ժամ հեռաւորութեամբ կը գտնուի Թարփունի (Դարփունի) գիւղը, որ ըստ աւանդութեան եղած է բնակավայր արփունի գերդաստանին։ Իսկ Ղարաբոյցի եւ Թարփունիի մէջտեղը, երեք քառորդ ժամ հեռի, էսէվանֆ գիւղը, (այժմ քրքաբնակ) եղած է իբր վանք արփունական։ Եւ Ղարաբոյցէն դէպի արեւելեան հիւսիս, մէկ ու կէս ժամ հեռի Գոմֆ գիւղը, արփունեաց ախոռներուն վայրը։ Ղարաբոյցի, էսէվանֆի, Նորշէնի եւ Դարփունիի գիւղերուն վարած հողէն կը կազմուի եղեր ժամանակաւ Գեղավանքը, որուն տեղը կը ցուցուի այժմ Նորշէնի եւ Ղարաբոյցի մէջտեղը։

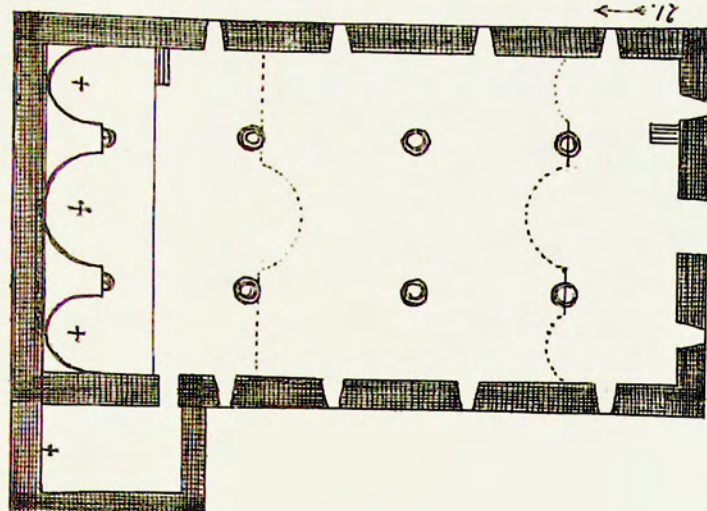
Ղարաբոյց հայաբնակ գիւղ մ'է։ ունի 100 տուն հայ եւ 15—20 տան չափ տանիկ։ Վերջիներս ունին մզկիթ մը, որուն մինա-

¹ *Արծնի անցեալին պատմութիւնը տնս Զամշեան Հայոց պատմ.* Բ, էջ 948—949 եւ *Histoire Politique et Religieuse de l'Arménie*. Par Fr. Tournébizé Paris, Firmin-Didot et Cie. 1900.

23.

Յատակագիծ Մ. Նանտունաձին Խճառնայ
յԱթոաթի (էջ 76):

Յատակագիծ Օմնի Մ. Նանտունաձին Խճառնայ (էջ 20):

րէն Ռուսներն իրենց վերջին արշաւանքին ժամանակ կործանած են: Հայք ունին եկեղեցի, վարժարան:

Եկեղեցին անուն Ս. Աստուածածին, շինուած է գիւղին արեւմտեան հարաւ կողմը, մեկուսացեալ տներէ եւ շէնքերէ, շուրջը ունի պարտէզ մը, շրջապատեալ քարահիւս պարիսպով: Պարտէզիս փայտաշէն երկաթ-ապստ դրան վրայ կայ յիշատակագրութիւնս.

«Յիշատակ Ալլեան կիրակոսի որդի Ալէքսան Աջինեան ի գուղէ Տիրամար սբ Ասվածածնա. 1886»:

Պարտէզս շրջապատող որմերուն ներքին երեսին վրայ հոս հոն կը տեսնուին որմին մէջ հիւսուած հին խաչքարեր, խաչքարերու բեկորներ եւ ուրիշ կին քարակոյտի զարդեր, որոնք հանուած են վերոյիշեալ բլրակին հողերուն մէջէն:

Եկեղեցին շինուած է 1898ին հնագոյն եկեղեցւոյն տեղը. մակաւոր ամբողջովին սրբատաշ քարերով, հին գերեզմանաքարերէ եւ խաչքարերէ շինուած, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի կոփուած քարերուն վրայ մնացած խաչերու եւ գերեզմանաքարերու զարդերուն նշաններէ: Բացի այս կոփուած քարերէն, արտաբնական կոնակի որմին մէջ հիւսուած կը տեսնուի կոտրած խաչքար մը, ձախակողմեան որմին մէջ հինգ հաստ՝ ամբողջ եւ կոտրած խաչքարեր, ինչպէս նաեւ աջակողմեան որմին մէջ երկու խաչքար, մին կոտրած եւ մին ամբողջ:

Ճակտին կողմը, տանեաց վրայ կը բարձրանայ զանգակատունը, չորս քարաշէն սիւներով եւ երկու զանգակով: Զանգակատանս առջեւ, եկեղեցւոյ որմին մէջ հաստատուած է քար մը, որուն վրայ փորագրուած է սա արձանագրութիւնը.

«Կառուցաւ զանգակատունս զանգակս այսոքիկ արդեամբ Կարնեցի Զիլինկիրեան ՄՀ. Մարտիրոսի ի յիշատակ ծնողացն ՄՀ. Համբարձումի եւ ՄՀ. Աննայի յամի Տեառն 1898 Յունուար 1»:

Իսկ եկեղեցւոյ փայտաշէն երկաթ-ապստ դրան կրկին փեղկերուն միայն վրայ գտնուած է արոյրէ չորեքանկիւն զարդ մը յիշատակագրութեամբս՝

«Յշտկ է դուն սր Ածծնայ եկեղեցոյ Ղարարգու Ալէքսան
Ավագեանի. 1899 Հոկ. 27» :

Եկեղեցիս ի ներքուստ չունի ամենեւին հնագոյն եկեղեցւոյ
կամ հնութեան մնացորդներէ բեկորներ. եւ ոչ խաչքար մը որմն-
քուն մէջ : Սիրուն է իւր տեսակին մէջ, լուսաւոր եւ պայծառ .
առաջակողմը շինուած են վրայէ վրայ կրկին վերնայարկներ .
միջովայրն երկու կարգի վրայ հաստ փայտէ կոտրակ վեց սիւներ
վեր կը բռնեն ձեղունը . դասը բաժնուած է աստիճան մը բարձր
փայտակերտ վանդակով, որուն առջեւ կը բարձրանայ ֆարաշէն
բեմը . բեմին առջեւ կիսաբոլորակ կամրածեւ որմին մէջ կը բարձ-
րանայ փայտակերտ սիրուն խորան մը, սուրբ Լուսաւորչի պատ-
կերով : Պատկերիս վարի եզերքին վրայ գրուած է հետեւեալ
յիշատակագրութիւնը .

«Յիշատակ է հանգուցել Ղարարգացի Պօղոսի եղիսաբեքի
եւ Աննայի որդւոյ խաչատուրին 1898. Դեկ. 10» :

Իսկ փայտակերտ խորանին մէջտեղը, պատկերին շրջանա-
կին տակ գրուած է՝

«Յիշատակ է խաչկալս իրէցկին Աննա Տէր Մէլիսեղիկեան
վաղնանեալ . 1899 Փետրուար 7» :

Խորանիս աջ ու ձախ կողմերը կը տեսնուին երկու փոքր
աւանդատուն : Եկեղեցիս չունի յիշատակութեան արժանի ուրիշ
բան մը . հնագոյն եկեղեցին 1895 դէպքի տարին տաճիկները այրած
են . եւ հին զարդերն ու եկեղեցական սպասները կողոպտած , մնա-
ցածներն ալ այրած , ըստ հետեւորդի հնագոյն եկեղեցւոյ պատ-
կանեալ կամ աւելի հին յիշատակագրութիւն գտնել անկարելի է :
Բեմին , խորանին աստիճանաց վրայ դրուած զարդերն ու մատնան-
ները նոր են . հիմէն մնացած կամ յետոյ իբր գիւղիս եկեղեցւոյն
նուէր տրուած՝ կը տեսնուի տպեալ աւետարան մը , որուն արծաթ-
կողին վրայ կը նշմարուի յիշատակագրութիւն մը մաշած եւ
դժուարընթեռնկի . որ է .

«Յշտկ է դաշ . . . որչի սր Ըստէփանոս եկեղեցուն Մլխէ-
քին . այս է սր Ավեղարանիս Ապրահամի որդի Մէլիքեւթն Թւ .
Թ՛ՃՂ» :

ինչպէս վերագոյն յիշեցինք, եկեղեցիս շինուած է հնոյն տեղը, վերջինս քիչ մ'աւելի մեծցուած է դէպի երկայնութեան: Նորս շինելու համար աշխատած եւ յոգնած է գիւղին քահանան, Տ. Մամբրէ Տէր Սարգիսեան, որ հաւաքելով գիւղերէն եւ քաղաքէն 600 ոսկւոյ գումար մը. նաեւ քահանայ չեղած, արուեստիւ հիւսն եղած ըլլալով, ձեռաց աշխատանքը չէ խնայած, փայտակերտ շինութեանց վրայ ալ քրտինքը քափած է:

Գիւղս չունի մասնաւոր ուխտատեղի՝ մատուռ. գիւղին արեւմտեան կողմը երկու երեք արտավար հեռուն կը գտնուի խաչ-փար մը, մօտը ջրոյ ալ մը, որուն «Լուս աղբիւր» անունը կու տայ գիւղացին եւ կու գայ աղօթելու: Նոյնպէս գիւղին հիւսիսային կողմը շէնքերու մօտ կը գտնուի խաչփար մը «Կարմիր խաչ» անուն: Դարձունի գիւղէն տասը վայրկեան հեռի Ղարաբաղ տանող ճամբուն վրայ կը գտնուի նաեւ աղբիւր մը, որուն «Կաթնաղբիւր» կամ «Կաթնապուր» (թուրքերը Սուտլան կ'ըսեն) անունը կու տան գիւղացիք, եւ որմէ ժամանակաւ կաթ քղխած է կ'ըսեն. հոս ալ իբր ուխտատեղի նկատած է գիւղացին:

Գիւղիս գերեզմանոցը կը գտնուի գիւղին արեւմտեան հիւսիսային կողմը, կալերու քով. ուր կը գտնուին բազմաթիւ պարզ գերեզմանաքեր, հողակոյտ գերեզմաններ. մէկ անկիւնը միայն կը տեսնուի խաչփար մը կանգուն մնացած:

Իսկ վարժարանները կը գտնուին եկեղեցւոյ պարտեզին մէջ՝ առաջակողմը, մանչերու եւ աղջկանց համար գատ գատ քաժանումներով. ուր կը յաճախեն 90ի չափ մանչ եւ 70ի չափ աղջիկ աշակերտներ:

4. ՊՃԵՒ :

Կարնոյ դաշտագետնոյն վրայ ցիր ու ցան գտնուած բազմաթիւ գիւղերուն մէջ, առաջին կարգի գիւղերէն մինն է Օձնի գիւղը: Հեռի է քաղաքէն հետիւտն երեք ու կէս ժամու չափ, դէպի հիւսիս արեւմուտք: Դժնիկ գիւղէն դէպի Ղարաբաղ տանող մամբուն գրեթէ կէսին վրայ շինուած եւ հեռի է Դժնիկէն երեք քարք ժամու չափ: Գիւղս ընդարձակ եւ ըստ բաւականի մաքուր գիւղ մ'է, շուրջը գտնուած հողը բերրի եւ բարեբեր է, կը հասցնէ լաւ ցորեն եւ ընտիր գարի: Չունի ջրոյ առատ վտակներ եւ ոչ ծառերու գեղեցկութիւն. կը տեսնուին մէկ երկու ջրաղաց իւր մօտն, որոնց ջուրը կու գայ հիւսիսային կողմը՝ հեռուն գտնուած լեռանց ձորերէն. ամառն երկու երեք ամիս այս ջուրն ալ ցամբած կ'ըլլայ. իսկ խմելու եւ գործածութեան համար աղբիւրներն եւ ջրոյ ակերն առատ են:

Գիւղս հայաբնակ գիւղ մ'է. ունի 200 տուն հայ եւ 30 տան չափ եւս տանիկ: Հայք ունին եկեղեցի եւ մատուռ մը, կրկին վարժարաններ եւ երկու քահանայ (Տ. Արիստակէս, Տ. Վրթանէս, Տ. Յարութիւնեան եւ Տ. Սօղապետեան, երկուքն ալ 24 տարիէ ի վեր քահանայ ձեռնադրուած): Եկեղեցին անուն Ս. Աստուածածնի շինուած է 1858ին, հնագոյն եկեղեցւոյ տեղը, գիւղին մէջտեղը գրեթէ, բաւական ընդարձակ, շուրջը քաց եւ անապիսայ: Առաջակողմը ամբողջ սրբատաշ քարերով. դրան փայտաշէն երկաթապատ կրկին փեղկերուն մէջտեղերը գտնուած են արքայի գարդեր, որոնց երկուքն վրայ եւս փորագրուած է նոյն յիշատակագրութիւնը. այսպէս.

«Շինեցաւ այս փեղկէ դըրանց սբ Ածածնի նորաշէն եկեղցւոյ

արդարժ Պօլօնան տրցւ Պօղոսի որդւոյ Յակբյ եւ Տրցւ Յարուե իշշկ չմշն ննջցց 1858» :

Եկեղեցիս չունի ներքին որմերուն վրայ որ եւ իցէ հնութեան բեկորներ . առաջակողմը կը բարձրանայ վերնատունը . մէջտեղը երկու կարգի վրայ վեց սիւներ հաստ եւ բոլորակ փայտէ կանգուն կը պահեն փայտածածկ ձեղունը . փայտաշէն վանդակով բաժնուած աստիճան մը բարձր դասը . բարձրագիւր բեմը . եւ մէկ կարգի վրայ երեք խորան կիսաբոլորակ կամարածեւ խորշերու մէջ : Լուսաւոր եւ պայծառ է եկեղեցւոյս ներքինը . աջ ու ձախ եւ առաջակողմեան որմերուն վրայ տասը պատուհան կը լուսաւորեն եկեղեցիս : Դասին աջ կողմը կը տեսնուի դուռ մը , որ կը հանէ եկեղեցւոյ յարակից մատուռը : Մատրանս դրան վրայ , որմին մէջ հաստատուած փար մը կը տեսնուի , որուն վրայ փորագրուած կը կարդանք մատրանս շինութեան յիշատակագրութիւնը .

Յանուն Օճնեցի Տոն Յօհաննու սբ Հայրապի իշաջ նորաշէն այս եկեղեցւոյ սբ Ածածնի նորոգ ի հիմանց այս սբ մատուռն գեղեցիկ շինի եւ խաչքար նորին օծեղ հրշգրծ աստ փոխադրի ձեռնառու եւ շինուե սորին իսկ սբյ մատրան Զմշկածագցի վեհագգի Պօղոս իշխան հարանեան իւրով իսկ արդեամբք ի փառս Այ պաշտելի անուան եւ ի փրկուի ննջեցելոցն համօրէն իւր տան :

Ըստ արձանագրութեանս մատրանս մէջ պէտք էր ըլլալ խաչքար մը որ չկայ . արեւելեան որմին վրայ փայտակերտ պարզ խորան մը միայն կը տեսնուի եւ մատուռս կը գործածուի իբրեւ աւանդատուն : Արձանագրութեան մէջ յիշուած խաչքարը կը գտնուի այժմ գիւղէն դուրս շինուած մատրան մը մէջ , որուն նկատմամբ կը խօսինք ստորեւ : Իսկ եկեղեցւոյս աջ ու ձախ որմերուն վրայ կը տեսնուին ուրիշ խաչքարեր քուով վեց , որոնք ըստ տեղական աւանդութեան հնագոյն եկեղեցւոյ որմերէն հանուած եւ գետեղուած են նորին որմերուն մէջ :

Գիւղիս կռնակը դէպի արեւմտեան հիւսիս , տասը վայրկեան հեռուն , կը գտնուի շէնք մը , որ հեռուէն իսկ անցորդին մտադրութիւնը կը գրաւէ . մատուռ մըն է , պարզ շէնք մը ֆարաշէն : Մատուռիս դրան վերեւն որմին մէջ հաստատուած կարմրագոյն ֆարի

մը վրայ փորագրուած է միայն թուական մը «1884»․ որ է մատուռիս վերաշինութեան թուականը։ Մատուռիս ներքինն ալ պարզ է․ արեւելեան որմին վրայ ունի խորան մը Աստուածածնի պատկերով․ խորանիս աջ կողմը որմին կից կանգնուած է խաչաքար մը, որուն բարձրութիւնն է 2.58 սմ․ լայնութիւնը 1.15 սմ․ եւ բանձրութիւնը 0.29 սմ․

Խաչաքարս կարնոյ շուրջը գտնուած վանքերուն, գիւղերուն եկեղեցիներուն, գերեզմանատանց մէջ գտնուած խաչաքարերէն տարբեր ձեւ մ'ունի, գլուխը սրածայր, եպիսկոպոսական թագի մը ձեւով․ քարին վրայ քանդակուած ձախակողմեան փոքրիկ խաչերուն թելին ինքի շնորհիւ գրեւոր տեսնուին գրեր, «ԹՃԼԹ»․ Քէպէտ գրերս շատ մաշած են, բայց լաւ մտադրութիւն ընելով, ճիշդ գրերը որոշ կը տեսնուին․ ըստ այսմ թուականին «ԹՃԼԹ» = 690ին քանդակուած է խաչաքարս։ Խաչաքարիս համար կ'ըսուի թէ, Խմաստաւէր կաթողիկոսը¹ այս կողմերը շրջած ժամանակ, ինքն անձամբ օծած է զայն․ յետոյ մատուռ մը շինուած եւ խաչաքար մէջը կանգնուած, մատուռն ալ «Ս․ Յովհաննէս Օսկեցի» անունը առած։ Մատուռն Ս․ Յովհաննէս Օսկեցւոյ անուամբ, ծանօթ է ոչ միայն Կարնեցւոյն, այլ եւ շրջակայ գեղորէից Հայուն, որոնց համար մեծ ուխտատեղի մը համարուած է․ հեռաւոր տեղերէ իսկ ուխտի եկողներ անպակաս են։

Ինչպէս տեսնա՞մք Մատուռն շինուած է 1884 թուականին․ նորաշէն մատուռիս տեղն ժամանակին հնագոյն մատուռ մը կայ եղեր, որ բոլորովին հինցած եւ անգործածելի դարձած է եղեր․ խաչաքարս ալ նոյնին մէջ։ Երբ 1858 թուականին գիւղին եկեղեցին կը վերաշինուի, ասոր աջ կողմը, դասին կից կը շինուի մատուռ մ'ալ․ խաչաքարս իւր նախկին տեղէն հանելով կը փոխադրուի այս մատուռին մէջ․ ինչպէս յայտնի կը տեսնուի այս մատրանու դիւան վրայ գտնուած արձանագրեալ քարէն, զոր վերագոյն յիշատակեցինք։ Խաչաքարս եկեղեցւոյ յարակից մատրան մէջ փոխադրուելէ յետոյ․ տեղացիք երազներէ խղճի խայթէ ստէպ նեղուե-

¹ Յովնան Դ․ Խմաստաւէր իբր կաթողիկոս 717—728, տնս Գարազաշեան Պատմութիւն Հայոց, տպւ. Պոլիս 1888 եւ Չամչեան՝ Պատմ. Հյոց. Բ, էջ 398։

լով, ինչպէս կը պատմեն, դարձեալ խաչքարը իւր նախկին տեղը կանգնուած կ'ուզեն տեսնել. կ'անցնի քանի մը տարի, գիւղացւոյն բաղձանքը եւ պահանջը կը սաստկանայ. հուսկ ուրեմն վերստին կը շինուի նախկին կիսակործան մատուռը 1884ին: Տանկական հին կառավարութեան օրերով, բաւական ընդդիմութիւն եւ արգելք կը ծագի մատրանս վերաշինութեան նկատմամբ. բայց վերջապէս գիւղացին կը յաջողի, ցուցնելով կառավարութեան թէ դարերէ ի վեր ունեցած են հոն մատուռ մը եւ թէ նոր շէնք մը չէ շինածնին, այլ եղածը՝ հինը նորոգել, վերականգնել է բլրկածը: Յետ շինութեան խաչքարը կը փոխադրուի իւր նախկին տեղը, գիւղացւոյն բաղձանքն եւ փափաքը կը կատարուի: Հետագայ տողերն ալ գրել կարեւոր կը համարիմ, ապագային թերեւս մանրագնին քննութեանց հետամուտ եղողներու լուսաւորութիւն մ'ընծայէ: Գիւղիս երէցը Տ. Արիստակէս Սօզպաքեան, ծերունի քահանայ մը, պատմեց հետեւեալը: Քահանայ չեղած, ըսաւ, տեղական աւանդութեամբ լսած էի թէ նոյն իսկ խաչքարին տակ թաղուած է եղբի Յ. Իմաստասէրը. եւր եկեղեցւոյ յարակից մատուռը շինուեցաւ եւ խաչքարը հոն փոխադրուեցաւ. հին մատուռը անգործածելի, կիսակործան գրեթէ, դատարկ մնաց տարիներով. մի եւ նոյն ժամանակ քահանայ ձեռնադրուեցայ. աւանդութեամբ լսածիս ստուգութեան հետաքրքիր, օր մը խաչքարին կանգնուած հին տեղը մինակս փորեցի եւ հողին տակէն ելան մարդու ոսկորներ. ուրիշ բաներ գտնել էր յոյսս եւ բաղձանքս, բայց ոսկորէ գատ բան մը չգտայ: Ժողովրդեան զգացումը չը գրգռելու համար, ոսկորները ժողովելով մատրան շուրջը որ արդէն գերեզմանոց կը գործածուէր, փորելով տեղ մը թաղեցի. ոչ ոք լսեց եղածն եւ միևնչեւ ցայսօրս մէկու մը չեմ պատմած:

Տէր հօր պատմածին համաձայն խաչքարիս ներքեւ ժամանակին թաղուած է ննջեցեալ մը:

Գիւղս այս նշանաւոր ուզտատեղի Մատուռէն գատ ունի նաեւ ուրիշ ուխտատեղի մ'ալ: Դվնիկէն դէպի գիւղս երկնցոյ ճամբուն գրեթէ կէս ճամբուն վրայ, երկու արտերու մէջտեղը, կը գտնուի խաչքար մը, շուրջը քարեր շարուած եւ ցած պատ մը

ձեւացում: Սոյն տեղեւոյն «Ս. Սիմաւոն» անունը կու տան մօտաւոր գեղօրէից բնակիչք: Խաչքարիս տակը գտնուած քարերը խունկի ծուխէն եւ մոմերու ծուխէն սեւցած են բոլորովին:

Դարձեալ գիւղիս եւ Դարբունի գիւղին համբուն վրայ կը գտնուի խաչքար մը, «Ս. Սարգիս» անուամբ ուխտատեղի մըն է, եւ ծանօթ մերձակայ գիւղերու բնակչաց:

Գիւղիս գերեզմանոցը կը գտնուի վերայիշեալ Ս. Յովհան Օճնեցոյ մատրանը հով. ընդարձակ վայր մը, ուր հին գերեզմանաքարերու խառնուած կը տեսնուին հորածեւ գերեզմանաքարեր եւ հողածածկ գերեզմաններ:

Իսկ վարժարանը կը գտնուի եկեղեցւոյն առաջակողմը. միայնակ շէնք մը երկու բաժանումով, կամ սենեակներով, որոնցմէ մին մանչերու յատկացուած է եւ միւսն աղջիկներու. 300 աշակերտ եւ աշակերտուհի կը յաճախեն վարժարաններս: Աղջկանց վարժարանին դրան վրայ կը տեսնուի թիթեղէ տախտակ մը շրջանակով, որուն վրայ գրուած է.

«Ազգանուէր հայուհեաց ընկերութեան Օճնիի օրիորդաց վարժարան 1910. Փետրուար 1.»:

5. Պատիշէն:

Պատիշէն գիւղը կ'իյնայ Դվնիկ եւ Օձնի գիւղերուն մէջտեղը, միայն երկուֆին ուղղութեան նայելով, աւելի դէպի հարաւ կ'իյնայ Պատիշէն. հեռի է հետիոտն քան վայրկեան Դվնիկէն: Գիւղս գուրկ է ծառերէ. միայն արեւմտեան մէկ անկիւնը գիւղէն դուրս, կը տեսնուին մէկ քանի ուռի ծառեր. շրջապատող հողը բաւական տարածութեամբ, ըստ տեղական բառով՝ շորաղ է, արօտատեղի եւ գարնան ժամանակ ճախնախուտ: Գիւղիս արեւելեան կողմէն կու գայ կ'անցնի Սրտաձորի ջրերէն գետակ մը, ամառն երկու երեք ամիս շատ նուազած կ'ըլլայ սոյն գետակն ալ, եկած ճամբուն քովերը գտնուած ցորենի՝ առուայտի արտերը ջրելու կը գործածուի. գուրկ է ըստ հետեւորդի ամառն ջրոյ առատութենէ: Գիւղին արեւելեան կողմը, տներէն քաքընկէց մը հեռուն, կը վագէ երկրեքան աղբիւր մը գով եւ անոյշ ջրոյ, որմէ կը խմէ գիւղացին եւ կը գործածէ իւր պիտոյից համար:

Գիւղս փոքրիկ գիւղ մըն է եւ հայաբնակ. ունի 35 տուն հայ եւ 8 տուն եւս տաճիկ: Հայք ունին եկեղեցի, վարժարան եւ քահանայ մը:

Եկեղեցին անուն Ս. Գէորգ շինուած է 1860ին, գրեթէ գիւղին արեւմտեան կողմը, նոր եւ հաստատուն: Հնագոյն եկեղեցին եղած է նոյն տեղը, ըստ ալեւոր գիւղացւոյն աւանդութեան, շատ հին եւ փոքր ու ցած դռնով, որմէ ներս մտնելու համար հարկ կ'ըլլայ եղբւր ծոխլ. 1859ին Կարնոյ մեծ երկրաշարժին տարին կը վնասուի եւ անգործածելի կը դառնայ. որուն տեղ կը շինուի նորս:

Եկեղեցիս իւր որմերուն վրայ արտաբոլստ չունի բնաւ.

հնուքեան մնացորդներէ բեկորներ: Ճակտին կողմը տանեաց վրայ շինուած է երկաթ վանդակներով բոլորակաձեւ զանգակատունը: Փայտաշէն երկաթապատ դրան վրայ հաստատուած է արդյրէ բոլորակ զարդ մը, որուն վրայ փորագրուած է եկեղեցւոյս նորոգութեան քուականը յիշատակագրութեամբ, որ է.

«Ի վայելուչ յշտ կարմեցի նսոյեան, միի Յարութին եւ կենակցին միի Մառալին եւ որդոց Կարապետին եւ Պետրոսին. Ի դուռն սբ Գէորգի եկեղեցւոյ Պատիշեմու նորոգեալ ձումք՝ Կրպի որդի Յարութի. 1860»:

Եկեղեցւոյս ներքինը պարզ է եւ սիրուն է: առաջակողմը կը գտնուին վրայէ վրայ՝ ցած եւ բարձր վերնատունները. միջավայրն երկու կարգի վրայ չորս փայտէ բոլորակ սիւններ. փայտաշէն վանդակով մը բաժնուած դասը. բարձր բեմ մը, որուն առջեւ մէջտեղը կը բարձրանայ կիսաբոլորակ կամարի ներքեւ փայտակերտ սիրուն խորան մը. խորանիս աջ ու ձախը կը գտնուին փոքրիկ աւանդատուններ: Եկեղեցւոյս ներքին որմերուն վրայ, դասին աջ եւ ձախ որմերուն մէջ հաստատուած են երկու հին խաչքարեր:

Խաչքարերս բերուած են, ըստ ալեւոր գիւղացւոյ պատմածին, Դվնիկ գիւղի առաջակողմը գտնուած Միւլք գիւղէն, որ այժմ բոլորովին քրքարնակ գիւղ մ'է. հայ տուն մը անգամ չի գտնուիր: Այս երկու խաչքարերէն զատ, չկան եւ չեն տեսնուիր ուրիշ հնուքեան մնացորդներ: Եկեղեցւոյ արդ ու զարդն, որմնցմէ կարելի պիտի ըլլար հնագոյն յիշատակագրութիւններ գտնել, 1895ին դէպքի տարին կողոպտած տարած են տանկիկները. գրտնուածներն ալ նոր են:

Գիւղս իւր մէջ չունի մասնաւոր ուխտատեղի. դուրսը հիւսիսային կողմը քսան վայրկեան հեռուն, Դվնիկէն Օճնի տանող նամբուն վրայ, կը գտնուի խաչքար մը. որուն «Ս. Սիմառն» անունը կու տան, ուր կու գամ գիւղիս բնակիչք աղօթելու խունկ ու մօմ վառելու:

Գիւղիս գերեզմանոցը կը գտնուի գիւղին արեւմտեան

կողմը, ուր կը տեսնուին պարզ գերեզմաններ եւ մէկ կողմը միայն խաչքար մը կանգնուած:

Իսկ վարժարանը կը գտնուի եկեղեցւոյ կոնակը, պարզ շէնք մը, ուր ձմեռ ժամանակ կը յանալսեն երկսեռ մանուկներ:

6. ԴՎՆԻԿ:

Դվնիկ գիւղը հեռի է քաղաքէն հետիոտն երեք ժամու չափ: Քաղաքին ամենամեծ կան գիւղի մամբան բռնելով եւ ասոր արեւմըտեան կողմը քիչ մը հեռուն գտնուած ջրաղացին քովէն դէպի արեւմուտք հիւսիս սայլի մամբէն յառաջ երթալով, երկու ժամէն կը հասնինք Շամբը, որուն վրայ ձգուած հինգ աչք կամայական կրկին կամուրջները, որոնց Դվնիկի կամուրջ անունը կը տրուի, անցնելով. միշտ դէպի հիւսիս առաջնորդող մամբուն վրայէն յառաջանալով. կամուրջէն անդին կէս ժամէն կը հասնինք Միւլք, քրքաքնակ գիւղը, որուն քովէն շեղելով քիչ մը դէպի արեւմուտք, կէս ժամէն կը հասնինք Դվնիկ:

Գիւղս ունի իւր կոնակը, մէկ ժամ հեռուն, երկնիստ գիւղը. արեւմտեան կողմը կը տեսնուի Օձնի, արեւելեան դին կը գտնուին Կրկնէք, Կրննկոց, Գեղախոռ գիւղերը: Գիւղիս շուրջը կը պատեն արտավայրեր՝ արօտատեղիներ, ունի լաւ դիրք մը, բայց ջուրն այնչափ առատ չըլլալով, չունի այնչափ հովանաւոր վայրեր եւ ծառագարդ պարտէզներ: Առաջակողմը եւ ետեւը կը գտնուին մէկ մէկ ջրաղաց, որոնց ջուրը կու գայ Սրտածորի գետակէն՝ Երկնիստի կողմէն, սակայն Յուլիս՝ Օգոստոս ամիսներուն մէջ չորացած կ'ըլլան այս ջրոյ մամբաները, աւելի արտերու վրայ կը դարձուին ջրերը, որով երկու ամիս ջրոյ պակասութիւնը զգալի կ'ըլլայ եւ անգործ կը մնան ջրաղացներու քարերը: Ունի լաւ աղբիւրներ խմելու եւ գործածութեան համար. գիւղին առջեւ մէկ երկու քարնկէց հեռուն, մարգագետնոյն մէջտեղը, իրարմէ մէկ

երկու տասնեակ՝ քայլ անջրպետով, շինուած են բարձրադիր եւ սրբատաշ քարերով երկու աղբիւր, իւրաքանչիւրն երեք բերան հոսանքով, պարզ եւ անոյշ ջրոյ, որոնցմէ միոյն «Ալքումպուլախ» միւսին «Կիւմիւշ պուլախ» անունը կու տայ գիւղացին: Բաց ի այս աղբիւրներէն տներու մէջ կը գտնուին ջրհորներ եւս, որոնց ջուրն օգտակարապէս կը գործածուի:

Գիւղս յանցելումն եղած է բազմաթիւ հայաբնակ վայր մը, տեղական աւանդութիւնը 700 տուն եղած կ'ըսէ, հինգ եկեղեցիով կամ աղօթատեղիով, որոնց տեղը կը տեսնուի այսօրս հողով ծածկուած: Այժմ ունի գիւղս 85 տուն հայ եւ 20 տան չափ տաճիկ, որոնք ունին փափրիկ մզկիթ մը առանց միմարէի:

Հայք ունին եկեղեցի, մատուռ, վարժարան եւ երկու քահանայ. (Տ. Վահան Ուշանեան, 15 տարիէ ի վեր քահանայ եղած. Տ. Թորգոմ Զուխլանեան, 3 տարուան ձեռնադրեալ):

Եկեղեցին յանուն Ս. Աստուածածնի շինուած է գիւղին մէջտեղը, 1830—1840ի միջոցները. չունի բնաւ որ եւ իցէ արձանագրութիւն. պարզ գիւղական եկեղեցի մը. առաջակողմը ունի գոց վայր մը, իբր քակ. ներքուստ դրան կողմը վերնատուն մը. մէջտեղը երկու կարգի վրայ վեց փայտէ կլոր սիւներ, վանդակով մը բաժնուած դասը, քարաշէն բարձրադիր քեմը, առջեւը կը բարձրանայ կիսաբլուրակ՝ կամարի ներքեւ փայտակերտ խորան մը. խորանիս աջ ու ձախը կը գտնուին փափրիկ աւանդատուններ:

Դասին աջ ու ձախ որմերուն մէջ շինուած են խորշեր. աջակողմեան խորշին մէջ կը տեսնուի աւագանը: Սոյն կրկին խորշերուն մէջ, որմին հետ հիւսուած կը տեսնուին երկու հին խաչքարեր:

Հնագոյն եկեղեցին ըստ տեղական աւանդութեան, նորիս տեղը եղած էր, շատ հին եւ խոր ու ցած. հնութեան պատճառաւ անգործածելի դարձած ըլլալով, նորս կառուցուած է. հնագոյն եկեղեցիէն մնացած կը տեսնուի ճշոց մը, որուն շուրջը կայ հետեւեալ յիշատակագրութիւնը: «Յշուկ է դուրկար Սարգիսին ի դուռն Դվնիկու սը եկեղեցուն ԹվմԻՄԿԲ»:

Նորս գուրկ է նոյն արդ ու զարդէ. խորանին վրայ կը

տեսնուին քանի մը գոյգ արայրէ աշտանակներ, մէկ երկու արծաթ-
ձեռաց խաչ. բեմին վրայ դրուած շարակնոցներ, մաշտոցներ,
գործածութենէ մաշած քափքփած: Յիշատակագրութիւն կը
տեսնուի Ա. արայրէ աշտանակի մը վրայ, այսպէս.

«Յշտկ է տըվնիկ գուդին մատուռ սը յեկեդեցու Ազաճան
նշկանին 1889. Սեպ. 10»:

Բ. Զայնաֆաղ Շարական տպ. Կ.Պօլիս 1866. ՌՅԺԵ. որուն առ-
ջեւի թղթին վրայ գրուած է.

«1899 Օգոստոսին տուի գայս շարականս Դվնկու սը եկե-
ղեցույ. նոյնպէս մատուռն եւ միջի եղածներովն ով որ հանդիպի
կարդայ յիշէ թէ քահանայ է ի պտրգին հոգոց մը ասելով աշխա-
րական է միով հայրմեքիւ գեոգիս յիշատակ ընօղը Յովհաննէս
վրդին եւ յիշող յիշել լիցին ահեղ ատենին առաջի որդայն Աստու-
ծոյ որ դատելոց է գկեմդանիս եւ գմեռեալս»:

Գիւղս ունի նաեւ մատուռ մը. որ կը գտնուի գիւղին ա-
րեւելեան հիւսիս կողմը, երկու երեք արտավար հեռուն: Մա-
տուռն նուիրեալ է Ս. Աստուածածնայ:

Զայն շինած է Յովհաննէս վրդ. Մամիկոնեան (Գոմֆցի
անուանեալ) իւր ծախֆովը: Տարիներ եւ դարեր յառաջ, սոյն
տեղն եղած է աղօթատեղի, տաճարի մը վայր, տեղական աւան-
դութիւնը վանքի մը տեղն եղած է կ'ըսէ, որ յետոյ կործանած
աւերակ դարձած եւ մնացորդները հողով ծածկուած է եղեր. Յով-
հաննէս վրդ. պեղել կու տայ սոյն տեղն եւ կը գտնէ մատրան մը
հիմերը. սրբատաշ քարեր, խաչքարեր կ'ելլեն հողին տակէն. նոյն
տեղւոյն վրայ կառուցանել կու տայ նոր մատուռս, գործածելով
անկէ ելած քարերը մատրան շինութեան: Կը տեսնուին դրան աջ
ու ձախը բաւական մեծ խաչքարեր որմին մէջ հաստատուած,
եյրորդ խաչքար մ'ալ կը տեսնուի դրան վրայ, որուն վերի եզերքը
քիչ մը կոփուած եւ նոր մատրանս շինութեան քուականը փորա-
գրուած է «1881»:

Ուրիշ հին խաչքար մ'ալ կանգնուած է մատրանս կռակը
տանեաց վրայ: Մատրանս առջեւ տակաւին կը տեսնուին գետինը
ձգուած ուրիշ մեծ մեծ քարեր հանուած նոյն տեղէն, որոնց մէջ

կը գտնուի խաչքար մ'ալ, որուն վրայ կը կարդանք «ԹՁԵ»=1456 թուականը. որմէ կարելի կ'ըլլայ ստուգապէս հաստատել եւ ըսել թէ 1456 թուականին տակաւին կանգուն էր սոյն տեղւոյն մատուռը: Նորաշէն մատրանս ներքինը շատ պարզ է, ունի խորան մը անպահույն: Խորանիս աստիճանաց վրայ կը տեսնուի վարշամակներու մէջ փաթթուած աւետարան մը ձեռագիր. գրուած բոլորգիր, 249=1314 Պղնձագւոյ անապատը. խաչատուր ֆահանայէ:

Բացի այս նորաշէն մատուռէն, գիւղին արեւմտեան կողմը, մէկ երկու քարքնկէց հեռու կը գտնուին ուրիշ երեք հին մատուռի տեղեր, ծածկուած բոլորովին հողով, միայն գետնէն քիչ մը բարձր: Ատնցմէ միոյն տեղը վերջին տարիներս (1911) գիւղացիները մասամբ մը պեղած փորած են, ուստի ելած են սրբատաշ քարեր եւ խաչքար մ'ալ: Խաչքարս կը մնայ հանուած տեղը գետինը ինկած. վրան կը տեսնուի արձանագրութիւնս.

«ԹՎ Ո Ե ՈՐԻ ԱՍ ԿԱ ԵՒ ԱՅԻ»

«Սը նշանս է բարեխօս

Մ'իթարա եւ Ներսիսի»

Անտաքակոյս՝ եթէ ամբողջ տեղը փորուի, պիտի ելլեն ուրիշ խաչքարեր նման սոյն խաչքարին եւ աւելի հնագոյն թուական եւ արձանագրութիւն ունեցողներ, որոնք պիտի լուսաւորեն եւ հաստատեն գիւղացւոյն ունեցած աւանդութիւնը:

Այս տեղւոյն արեւմտեան կողմը քիչ մը հեռու կը տեսնուին նմանապէս շինութեան հետքեր, ծածկուած բոլորովին հողով. սոյն տեղը կը գտնուին գերեզմանաքարեր թէ հին եւ թէ նոր, այս տեղերն ալ, ըստ գիւղական աւանդութեան, վանքի տեղեր են եղած: Սոյն կողմերը կը տեսնուին նաեւ երկու մեծ խաչքարեր կանգուն պահուած. մին գիւղին քիչ մը մօտ, որուն տեղացին «Ս. Գէորգ» անունը կու տայ:

Երկրորդը քիչ մը հեռուն, գիւղէս Օճնի—Լարարգ տանող համբուն վրայ, որուն «Կարմիր խաչ» անունը կու տայ գիւղացին. ասոր առջեւ կու գան աղօթելու ոչ միայն տեղացի գիւղացին, այլ եւ օտար գիւղերու անցորդները:

Գիւղիս այժմեան գերեզմանատունը կը գտնուի Ս. Աստուածածնի մատրան բով. ուր նորագոյն գերեզմանաքարերու մէջ կը տեսնուին հին խաչքարերու կտորներ եւ ամբողջ խաչքարեր, որոնցմէ միոյն վրայ վերջին ժամանակներս փորագրուած է «Սողոմէ» բառը, գրերը բոլորովին նոր են :

Իսկ վարժարանը կը գտնուի եկեղեցւոյ աջ կողմը եւ ասոր կից, որ շինուած է 1898ին: Շինութեան նպաստած է Յ. վրդ Մամիկոնեան: Հոս կը յաճախեն ըստ գիւղական վարժարանաց սովորութեան ձմեռն միայն 60ի չափ երկսեռ մանուկներ :

7. Գումք:

Գումք գիւղը կը գտնուի Դվնիկ գիւղին հիւսիսային կողմը. հեռի է քաղաքէն հետիոտն չորս ժամու չափ: Գիւղիս արեւելեան կողմը կը տեսնուի Երկնիստ, մէկ ժամ հեռի. հիւսիսային կողմը լեռան ստորոտը՝ ձորի մը առջեւ Օրթուգու՝ քրքաքնակ գիւղն եւ Դարբունի. արեւմտեան հարաւ դին Դարարգ. եւ հարաւային կողմը Օձնի: Գիւղս ունի բարձր դիրք մը. չունի առատ ջրոյ հոսանքներ, գուրկ է ծառերու հովանաւոր վայրերէն. հազիւ իւր մօտը գտնուած երկու ջրաղացներու գլուխը՝ կը տեսնուին քանի մը ուռի ծառեր: Զուրկ է նաեւ խմելու պաղ եւ անոյշ ջրերէ, ունի աղբիւրներ, ինչպէս գիւղին առաջակողմը կը վազէ աղբիւր մը, քայց ջուրն այնչափ լաւ չէ եւ ոչ պաղ:

Յանցելումն գիւղս եղած է նշանաւոր վայր մը. ըստ տեղական աւանդութեան Արծրունեաց քաջաւորութեան արքունական տան անասնոց վայրն եղած է գիւղս, որմէ մնացած է իւր անունն ալ «Գումք»: Իսկ այժմ չի տեսնուիր քնաւ հնութեան մնացորդներէ որ եւ իցէ հետք մը:

Գիւղս ունի 40 տուն հայ եւ նոյնչափ քուով տուն տաճիկ. որոնք ունին գիւղին միջավայրը շինուած մզկիթ մը, առանց միմարէի: Հայք ունին եկեղեցի, վարժարան եւ քահանայ մը.

(Տ. Արիստակէս Պօտոյեան, որ 12 տարիէ ի վեր քահանայ եղած է): Գիւղիս եկեղեցին շինուած է եղեր հնագոյն եկեղեցւոյ մը հիմերուն վրայ. 1895ին դէպքի տարին տանիկները կ'այրեն այս վերջինս ալ. տակաւին կը տեսնուին գիւղին արեւմտեան հարաւ կողմը՝ տներու մէջտեղը սոյն այրած եկեղեցւոյն կանգուն մնացած չորս որմերը. առաջակողմեան որմին, նակտին անկիւններուն վրայ կը տեսնուին երկու խաչքարեր այրած սեւցած: Եկեղեցւոյն հետ այրած են նաեւ եկեղեցական սպասները, արդի ու զարդը: Խեղճ գիւղացիները եկեղեցին այրելէ յետոյ՝ չեն կրցած գայն վերաշինել. գնած են բաւական մեծ տուն մը, երկու սենեակներ կամ բաժանումներ ի մի վերածած իբր աղօթատեղի կը գործածեն:

Սոյն մատրան կամ աղօթատեղւոյն մէջ կը գտնուի Յայսմաւորք մը տպեալ ի Կ.Պօլիս ԹՎ. փրկ. ՌէճՁ եւ Հայոց ՌճԺԵ. որուն առջեւը գրուած յիշատակագրութիւնը կը ցուցնէ Թէ 1749 գիւղս ունէր իւր եկեղեցին եւ կրկին քահանայ. սոյն յիշատակագրութիւնն է.

«Ի քիւ ռնդը գատիկը մարտի իգ ի օր. յարութի քի գերեզման օռնելնացանք հինք քիգ ձուն կար գերեզման այնպիսի սաստիկ ձմեռ էր որ շատ մարդ ուսայիստեցաւ. Թէ գարուն չի գալ ապայ անասնին դարման շատ էր այնպէս Ած աջողեց որ ապրիլի տասն ք տասն երեքն լուցն էլաւ եւ մեղաւոր եւ սուտ անուամբ սիմոնս սատ գոմք քահանայէ տը վարդան նորընծայէ փառք այ ամէն տը դագար սքազան կաթողիկոս եւ սք էրուսաղէմայ պատրիարք տը սք գրիգոր վարդապետն եւ կոստանտնու յակոբ վարդապ:»:

Գիւղիս գերեզմանոցը կը գտնուի գիւղին կռնակը դէպի արեւմուտք, տանկաց գօնոցին հով: Գերեզմանոցին մէջ կը տեսնուին երկու հատ կոսրած խաչքար եւ պարզ հողակոյտներ քարերով ծածկուած:

Վարժարանը կը գտնուի այրած եկեղեցւոյն մօտերը. հոն կը յաճախեն 60 ի չափ երկսեռ մանուկներ:

8. Երկնիստ:

Երկնիստ գիւղը կ'իյնայ Կաթնոյ հիւսիսային կողմը, բարձր դիրքի մը վրայ շինուած, դաշտային եւ լեռնային գիւղ մը, առաջակողմը բաց դաշտ, կոնակը բլրակներ եւ կէս ժամ հեռուն կը բարձրանան Սրտաձորի լեռները: Գիւղս ունի արեւելեան կողմը լեռնակ մը, հրումնդանի պէս դէպի դաշտն երկնցած իւր սպիտակագոյն հողով. լեռնակիս կոնակը լեռնադաշտ մը եւ քիչ հեռուն Քարուորի լեռնակը: Առաջակողմը կը տեսնուին հեռուն Միւլք, Դվնիկ, Պատիշէն գիւղերը. արեւմտեան կողմը հեռուն Գոմք, Դաբֆունի, Նորշէն եւ Թօսիկ; Փէգկէրիչ Քրֆարնակ գիւղերը, եւ լեռանց ստորոտը Օրքուգու, Ըղտաձոր. հիւսիսային կողմը կէս ժամ հեռուն խաչկավանք:

Հեռի է գիւղս քաղաքէն հետիոտն չորս ժամու չափ, հաճախատեսիլ դիրք մ'ունի. ջուրը առատ, ծառաշատ գիւղ մ'է. կոնակը կէս ժամ հեռուն բարձրացող լեռանց ձորերէն եւ ծործորներէն. Սրտաձորի ջրերէն մաս մը գիւղիս աջ մաս մ'ալ ձախ կողմանէն կու գան կը սահին եւ կը ջրեն արտերն ու արօտավայրերը: Ամառն անգամ առատ է ջուրս. գիւղին արեւմտեան կողմը եւ առջեւը կը տեսնուին չորս ջրաղաց, որոնք միշտ շարժման մէջ են. մերձակայ գիւղերու ջրաղացներն ամառն երբ ջրոյ պակասութեան պատճառաւ գործելէ կը դադրին. գիւղացիք իրենց ցորենը կամ գարին հոս կը բերեն աղալու:

Ջրոյ առատութեան հետեւանօք անպակաս են նաեւ բարտի եւ ուրի ծառերու հովանաւոր վայրերը. բոց ի ստանձնական տանիք պէկերու պարտէզներէ, կը գտնուի գիւղին առաջեւը հասարակաց ընդարձակ պարտէզ մը «միլլէք պաղչէսի» անուամբ,

ջրադացներու գլուխը երկայնութեան տնկուած են ուռի ծառեր, որոնց հովանոյն ներքեւ հանոյական ժամեր անցընել կարելի է:

Կը գտնուին նաեւ դալարագեղ արօտներ իւր շուրջը, ամառ ժամանակ իսկ, մինչ ուրիշ գիւղերու արօտները չորցած կ'ըլլան, գիւղս իւր դալարագեղ վայրերէն չի գրկուիր. արօտներու խոտը հնձելէ յետոյ իսկ ջրոյ առատութիւնը դալար կը պահէ գետինը: Օդը մաքուր եւ առողջարար է: Ժամանակին կը հասցընէ վարունգ եւ ձմերուկ:

Ահա այս յատկութեանց համար է որ ամառը չը հասած, քաղաքացի քաղմաքիւ ընտանիքներ կը դիմեն գիւղս, եւ աջ ու ձախը կանանչ մարգերու վրայ վրաններ զարնելով, երկու երեք ամիս կը ծծեն մաքուր օդ, եւ կը կոխեն կանանչ խոտ:

Թէպէտ եւ չունի գիւղս հանգային ջրոյ ջերմուկներ, բայց ասոր պակասը կը լեցընէ Սրտածորի ջուրն. գետակիս մէջ առատ խայտաբղէտ (ալապալըգ) գտնուելով, ջուրն իբր խայտաբղէտի ջուր աւելի օգտակար համարուած է, ըստ հետեւորդի նոյն ջրոյ ընթացքին վրայ գիւղագնացութեան եկողները փոքրիկ ջերմուկներու նման լողարաններ կը պատրաստեն, եւ կը լուացուին այդ ջրոյ մէջ, որ առաւօտուն կ'ըլլայ գով, կէսօրէ յետոյ գաղջ եւ հաճոյական. նոյն իսկ գիւղացի մշակը կէսօրուան տապին կը վազէ ջրոյս ափը եւ խոր տեղ մը փնտռելով կը մտնէ մէջը եւ կը գովանայ:

Գիւղս մեծագոյն մասամբ քրքարնակ գիւղ մ'է. ունի 40—50 տուն տանիկ, որոնք ունին մզկիթ մը, գիւղին առաջակողմը շինուած. եւ 9—10 տուն եւս հայ: Յանցելումն գիւղս եղած է բոլորովին հայաբնակ գիւղ մը, երկայն դիրքի մը վրայ շինուած, որմէ «Երկայննիստ» երկնիստ անունը առած է: Ըստ տեղական աւանդութեան ունեցած է 500 տունէն աւելի, երկու եկեղեցիով: Հին գիւղին վայրն եղած է նորիս կոնակը դէպի Սրտածոր գացող մարմուն երկայնութեան: Սոյն կողմերու արտերը հերկուած ժամանակ, հանդիպած են եւ կը հանդիպին շինութեանց հիմերու եւ մարդու ձեռքէ անցած քարերու, ինչպէս կը վկայեն եւ կը հաստատեն նոյն իսկ այժմեան տանիկ բնակիչները:

Այժմեան գիւղի շէնքերէն երկու արտավայր հեռուն կը տեսնուի մատրան մը վայրը, բոլորովին ծածկուած հողով. վերջին տարիներս հայ գիւղացիներէն փորուած է սոյն տեղը, մեծ մեծ ֆարեր հանուած են. պեղուած տեղոյն մէկ կողմը, ֆարուկիր բոլորակ հիմեր կը տեսնուին, որոնք կ'ազաղակեն յայտնապէս թէ ժամանակին այս տեղն զԱստուած փառաբանելու վայր մ'եղած է: Սոյն տեղոյն մօտ կը տեսնուին նաեւ գերեզմանաֆարեր, եւ այժմեան գիւղիս դէպի այդ տեղը նամբուն վրայ, կը տեսնուի յաջֆար մը կանգուն մնացած: Հին Տանաքիս արեւելեան կողմը, յաչկալանուց կողմանէ հոսոյ գետակին ձախ կողմը, կը տեսնուի բարձունքի մը վրայ հին գերեզմանատունը, ուր կան սակաւին դեղնցած հին գերեզմանաֆարեր. միջավայրը՝ յաչֆար մը, կիսով չափ հողին տակ ծածկուած: Սոյն գերեզմանաֆարերէն տարուած եւ գործածուած են այժմեան եկեղեցին շինելու համար:

Այժմեան գիւղիս հայերը թէպէտ եւ սակաւաթիւ են, բայց ունին իրենց եկեղեցին. զոր շինած է գիւղացին եւ մեծապէս նպաստած Ապանեմ անուանեալ ընտանիքը, գիւղին հայ բնակչութիւնը բազմացընելու, յառաջացընելու նպատակով: Եկեղեցիս յանուն Ս. Աստուածածնի շինուած է 1856ին գիւղին առաջակողմը բարձր դրքի մը վրայ, տներէն քիչ մը հեռու, շուրջը բաց, ձախ կողմը գառ ի վայր, աջ կողմը պարսպ գետին. ուր պիտի շինուի վարժարանը: Եկեղեցին արտափուստ չունի որ եւ իցէ նշանակելի բան մը. լուսամուտները բարձրադիր եւ շատ փոքր:

Ներքինն եւս շատ պարզ է. չունի վերնատուն. մէջտեղն երկու կարգի վրայ՝ չորս փայտէ բոլորակ սիւներ, փայտէ վանդակով բաժնուած դասը. բարձր բեմ մը. բեմին առջեւ մէկ կարգի վրայ երեք խորան, աւագ խորանը կիսաբոլորակ կամբարակապ խորշի մէջ, փայտակերտ խորանով եւ Աստուածածնի պատկերով:

Աւագ խորանին կռնակը աջ ու ձախ ումերուն վրայ գտնուած փոքրիկ խորշերուն ետեւը կը տեսնուին հին յաչֆարեր, նոյնպէս

բեմին առջեւ երեք հատ հին խաչքար կանգնուած, դասին ութ կողմը գտնուած աւագանին կռնակը հին խաչքար մը, ինչպէս նաեւ բեմին ձախ կողմը որմին մէջ հաստատուած հին խաչքար մը: Խաչքարերս բերուած են վերոյիշեալ գերեզմանատան կողմերէն:

Եկեղեցւոյս մէջ գտնուած աննշան թուով պատկերներու՝ զարդերու եւ մատեաններու վրայ տեսնուած յիշատակագրութիւններն են.

ա. Զախակողմեան խորանին Աստուածածնայ պատկերին տակ.

«Յիշտկ է Եօրզաննի մհի Աբրիհամի որդին Պաղտասարի սր Ածածնայ եկեղեցուն 1858»:

բ. Նոյն խորանին սեղանին առաջակողմը գտնուած.

«Յիշտկ է սր Կրպետու սէղանը յԱրաբկերցի նախըշէր Մկրտիչին հանգուցել հօրը եւ ծընօղացը եւ ննջեցըլոց հօգուն 1860 ին»:

գ. Յարութեան պատկերի մը ներքեւ.

«Թվին Հց ՌՄՁ սր յշէ գա »:

դ. Զեռաց արծաթ խաչի մը ունեւիքին վրայ.

«Յիշկ է սր խաչս Ագաբենց որդի Անթառ. 1863»:

ե. Ուրիշ ձեռաց արծաթ խաչի մը ունեւիքի վրայ.

«(Յ)իշատակ է չիփիկցի Տէր Յարութեան եղբար հաչուն Երկնիստա նորաշէն եկեղեցին. 1858»:

զ. Աշտանակներու վրայ.

«Յիշատակ է մահաս Արութիկին մահսի Այնթառին Գաբրէլին. 1858»:

է. «Յիշատակ է ժամկոցօղլու թռռ է Մանանին Էրկննիստու 1859»:

ը. «Յիշատակ է ժամոցողլէ հարսէ Իսկունին Էրկնիստու 1859»:

բ. Տպեալ մաշտոցի մը կողին վրայ գաւումած արծաթ-
խաչելութեան զարդին վրայ .

«Յիշատակ է. մաշտոցս. երկընիս. գիւղի. Յվանսի. որդի-
ւոյն. առ. առնէ. 1901» :

ժ. Տպեալ աւետարան, «ի տպարանի Յոհաննիսի եւ Յակո-
բու ի բուին հայոց 1218. մայիսի դ» սոյն մատենին առջեւը
գրուած .

«Իշատկս է Տր Սարգսին եւ իւր կողակից տիրամօր եւ իւ-
րեանց հայր Արգուիս եւ իւր որդի Օհանէսին եւ Կուլպակին ի քա-
ղաքն Կարնոյ եւ ի գուղն Պատիշէն եւ ի ձեռն Տր Սիմոն եւ որ
ընդեռնու ի մեզ իշեալ լիչի Տրք մերով աւէն քին Հ. ոմլը ին» :

ժա. Տպեալ Զայնաքաղ շարական «ի Կ.Պօլիս, յՕրթագիւղ
ի տպարանի Պօղոսի Արապեան Ապուշեխեցւոյ 1852 ՌՅԱ» . սոյն
մատենին առջեւ .

«Յիշատակ է ճայնաքաղ շարականն Խաչկալանցի Աւագի
որդի Տր Գրիգոր քահանային . հանգուցեալ իրիցկին Կատարին .
սրբւոյն կենդանի Մարտիրոսին . հանգուցլ Մկրտչին Յովհան-
նէսին . եւ կենդանի դասերացն Մարիամին . Աննային . եւ հանգու-
ցել ծնողացն Աւագին եւ Աննային : Կենդանի եղբարցն Կարապե-
տին Յակոբին . եւ աւ զարմից սոցին . զի սա Տր Գրիգորն հէլալ
արդեամբն իւրով յիշատակ արար վս կենդանեացն եւ ննջեցելոյն .
ուրեմն Տր Քս հանեալ ընկալցի . կենդանեացն երկար կեանս
շնորհելով . եւ զննջեցելսն երանաւէտ ճայնին լսելոյ եւ աջակող-
մեան դասուն արժանիս արասցէ Ամէն : Արդ ով ոք զայս շարա-
կանս յանդգնուր որոշեցէ ի սբ եկեղեցւոյս յայսմանէ պատիժն
կայենի . եւ մասն յուդայ մատնչի առցէ . եղիցի եւ եղեցի :
Յամի Տն 1857. եւ Հոկտմ. 2ին : Յիշատակս այս եղաւ ի գիւղն
Երկնիստ . եւ ի դուռն նորաշէն սբ Ածածնի եկեղացւոյն ձեռամբ
Տր Գրիգորին որ ի վերուստ յիշատակեցաք» :

Եկեղեցւոյս մէջ կը գտնուին ձեռագիր Յայնաւուրբ մը եւ
Մաշտոց մը : Յայնաւուրբը գրուած է Արծիկ քաղաքն, ձեռամբ
Յակոբայ եւ Մովսէսի . ԶԻԹ=1480 թուականին . իսկ ճաշոցը
ձեռամբ Միսիթար եւ Գալուստ արեղայից :

Գիւղիս, հիւսիսային կողմը կէս ժամ հեռաւորութեամբ կը գտնուի հաշկավանուց տաճարը որ է ուխտատեղի :

Գերեզմանատունը կը գտնուի եկեղեցւոյ ձախ կողմը զառի վայր դիրքի վրայ :

9. Ըզտածոր :

Ըզտածոր կ'իյնայ երկնիստ գիւղի կոնակը, հեռի ասկէ հետիոտն մէկ ժամու չափ : Գիւղս շինուած է ձորի մը բերանը . որուն մէջտեղէն կը սահի գետակ մը, կոնակը բարձրացած լեռանց ծործորներու ակերէն կազմուած : Սոյն գետակին աջ կողմը, դէպի զառի վեր թլրակի մը կողքին վրայ, վրայէ վրայ շինուած են գիւղական տները . գետակին ձախ կողմը կը գտնուին ուռի եւ բարտի ծառերով զարդարուած հասարակաց եւ առանձնականներու պարտէզներ : Ձորին բերանը ձախ կողմը կը բարձրանայ լեռնակ մը, ապառաժուտ քարերու զանգուածներով, որուն ստորոտէն անցնողը, աչքերը վեր վերցուցած՝ ակնարկ մը նետած ըռպէին՝ ահ մը կը զգայ, ապառաժները կարծես իւր վրան կը գլտորին . ապառաժներուն մէջ կը տեսնուին փոքրիկ քարայրներ եւ ծակումուտ վայրեր :

Գիւղս ջրաբքի եւ ծառաշատ գիւղ մըն է . ունի նաեւ պաղ եւ անոյշ ջրոյ աղբիւրներ եւ ակեր : Ձորը առաջակողմը բաւական լայն եւ ընդարձակ է, բայց երթալով կը նեղնայ, ունենալով երկու կողմը բարձր լեռներ, եւ մէջտեղէն սահող գետակին երկու կողմն արօտներ : Հանդիսանալով դիրք մ'ունին ձորս եւ գիւղս . աւելի ներսերն երթալով սփանչելի մարմանդներու եւ պաղ ջրերու կը հանդիպի մարդս : Ձորին ձախ կողմը բարձրադիր ջրաղացի մը կանտարաւէն դէպի վար հոսող փոփրաղէզ ջուրը փոքրիկ ջրվէժի մը կերպարանքն առած, դիմացի կողմը գտնուած տներու եւ բնակչաց միակերպ կենաց ընդհատում մը կու տայ եւ ձորին

լուսթիւնը կը խանգարէ: Օղտփոխութեան սփանչելի տեղ մ'է գիւղս:

Գիւղս ունի 50—55 տուն հայ եւ նոյնչափ քուով ալ տանիկ, որոնք ունին մզկիթ մը գրեթէ ձորին մէջտեղը, առանց միմարէի: Հայք ունին եկեղեցի, վարժարան եւ քահանայ մը: Եկեղեցին անուն Ս. Յակոբ շինուած է գիւղիս մէջտեղը գրեթէ. շուրջը պատած են շէմքեր եւ գոցած բուրձովին, որով չունի բնաւ արտափուստ տեսք մը: Դրան ձախ կողմը, որմին մէջ հաստատուած քարի մը վրայ, որ դրան կից որմին մասը կը կացուցանէ, փորագրուած է սա յիշատակագրութիւնը.

«Յիսկ է այս դուռս քարաշէմքն սը Յակոբայ կամոջան տիրացու Մելիոնին կողկցն հնգցլ Հօռովին ընտանեանց 1777»:

Եկեղեցիէս գատ գիւղս ունի նաեւ մատուռ մը. ձորին բերանը, աջ կողմը քարձրացած բլրակին գագաթը շինուած է մատուռս, որուն «հաչի լոյս» «Ս. Յարութիւն» անունը կու տայ տեղացին եւ ուխտատեղի մը համարուած է: Մատուռիս շուրջը, քաւական ընդարձակ տեղ մը շրջապատեալ է պարիսպով. փոքրիկ մանուկները կը քաղուին այս տեղը:

Դարձեալ գիւղին շէմքերուն մէջտեղը, դէպի գառ ի վեր քարձրացող առաջին կարգի փողոցին վրայ կը գտնուի փոքրիկ շէմք մը, խղիկ մը, փոքրիկ դռնակով, որուն մէջ մտնելու համար պէտք է գետին խոնարհիլ եւ մէջը միայն նստիլ կարելի է՝ կանգուն կեցալ անկարելի: Սոյն խղիկին մէջ մէկ անկիւնը կը տեսնուի խաչքար մը, ոչ այնչափ հին: Խաչքարիս առջեւ դրուած են խունկ վառելու կաւէ ամաններ եւ աշտանակներ: Սոյն տեղւոյն ալ «Ջուլալ խաչ» անունը կու տայ գիւղացին:

Բացի այս կրկին ուխտատեղիներէն, ձորին մէջ կէս ժամ հեռու կը գտնուի ուխտատեղի մ'ալ. խաչքար մըն է, քովը պաղ ջրոյ ակով: Սոյն տեղւոյն ալ «Շահնագար» անունը կու տայ տեղացին եւ ուր աւելի վարդապետի ջուխտ կիրակիները կու գան ուխտի եւ հանդէս կատարելու:

Գիւղիս գերեզմանոցը կը գտնուի ձորին ձախ կողմը, ջրա-

դացի մը կոնակը գտնուած բլրակին վրայ. ուր կը տեսնուին մեծ մեծ գերեզմանաքարեր. խաչքարի հետք չի տեսնուիր:

Իսկ վարժարանը կը գտնուի եկեղեցւոյն առաջակողմը. փոքրիկ շէնք մը, որ այս նպատակի համար կը գործածուի:

10. Խաչկավանք:

Կարնոյ հիւսիսային կողմը չորս ու կէս՝ հինգ ժամու հեռաւորութեամբ կը գտնուի Խաչկավանք գիւղը. երկնիստ գիւղի կոնակը եւ կէս ժամ հեռու ասկէ. բլրակներու միջավայրը շինուած փոքրիկ գիւղ մը. երեք կողմը կը պատեն բարձր լեռներ՝ լեռնակներ եւ բլրակներ, միայն արեւմտեան կողմը բաց է, ուսկի կը տեսնուին հեռուն գտնուած գիւղերը:

Գիւղս ունի 30—35 տուն տանիք եւ 8—10 տուն եւս հայ:

Գիւղս նշանաւոր է իւր մէջ գտնուած վանքովն, որ կ'ըսուի «Խաչեկանք» կամ «Խաչկավանք», որմէ նաեւ գիւղիս անունը մնացած է՝ Խաչկավանք գիւղ: Գիւղին միջավայրն բարձր դիրքի մը վրայ շինուած է վանքս եւ աւելի բարձր դիրքի մը վրայ եկեղեցին: Վանքս կը բաժնուի արեւելեան կողմը գլխաւոր մուտքէ մը, որուն ձախ կողմը շինուած են երկու յարկ 12 սենեակներ. աջ կողմը կը տեսնուին մէկ յարկի վրայ սնտեքի տուն, հիւրանոց, ախոռ եւայլն: Մուտքին կամ դրան մակաւոր ի ներքուստ կը տեսնուի որմին մէջ հաստատուած քար մը, վրան արձանագրուած յիշատակագրութիւն մը, որ անընթեռնի դարձած է եւ է հետեւեալը.

« . . . ողորմութեամբ եւ օգնականութեամբ . . . աշխատութեամբ եւ ջանքով Էրզրումցի Գալայշեան Ստեփան վարդապետին առաջնորդին սրբոյ Խաչկավանքս շրջապատ պարիսպքն ի հիմանէն . . . շինեցաւ . . . ՌՄԼԸ »:

Արձանագրութիւնս կը ցուցնէ թէ 1789 թուականին վան-

քին շրջապատ պարիսպը շինուած է ի հիմանէ. անտարակոյս «վերաշինեցաւ» պիտի ըլլայ, որ չի կարդացուիր:

Դրանս քով աջ դին կը վազէ աղբիւր մը, նորոգուած 1843ին, ինչպէս իւր ճակատը հաստատուած արձանագրութիւնը կը ցուցնէ. քուրը չէ այնչափ յստակ եւ գով: Աղբիւրիս քով կը տեսնուի սենեակ մը, որ է հիւրանոց, ասոր քով տնտես տունն իւր բաժանումներով: Վանքս չունի, որ եւ իցէ հնութեան նշան մը եւ ոչ յիշատակաց արժանի բան մը. ստէպ նորոգուած եւ վերանորոգուած՝ հնութեան տիպը կորսնցուցած է: Այժմ կը գործածուի իբր գիւղագնացութեան վայր մը. իւր սենեակները ամառը կը լեցունին քաղաքացիներով եւ ձմեռը կը մնան դատարկ: Տնտես տան մէջ կը տեսնուի պղնձէ սկաւառակ մը, որուն շուրջը բոլորակի գրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «1812 յշտկ սը Լուսաւորիչ Վանքի Կարին Մառտիկի որդի Մինասեան»: Իբր հնութիւն մնացած է Վանքիս Տաճարն, ուստի անցնինք սոյն մասին վրայ:

Վանքին դռնէն ներս մտնելով եւ մէկ երկու քայլ յառաջ երթալով աջ քեւերնուս վրայ կը տեսնենք բարձր դիրք մը, բարձր քարահիւս պատով մը ամրացուած սոյն բարձրադիր վայրը: Սոյն պատին քովէն յառաջ երթալով, առջեւին կ'ելլեն աստիճաններ, աջ քեւերնուս վրայ քարաշէն, ձախ քեւերնուս վրայ փայտաշէն վեր քարձրացող աստիճաններ: Փայտաշէն աստիճանները կը հանեն Վանքին վերնայարկ սենեակները, իսկ քարաշէնը կը հանէ Տաճարին առջեւ: Քարաշէն աստիճաններու առջեւ՝ վարը կանգնուած է խաչքար մը, 1.90 սմ բարձր եւ 1.10 սմ. լայն.

Խաչքարը սիրուն քանդակուած եւ մաքուր մնացած է, իւր շուրջը փորագրուած է հետեւեալ հին արձանագրութիւնը.

«Իքու ՈՂԸ Կանգնեցաւ խաչս ի յիշատակ սր Թորոսու Դերջանա եպիսկոպոսի»:

Քարաշէն աստիճաններէս վեր քարձրանալով առջեւին կ'ելլէ Տաճարը, առաջակողմը բնակութեան սենեակ մը, որ վերջին տարիներս շինուած է:

Տաճարս ունի երկու մասն. առաջակողմեան մասը շինուած է շուրջ 1760 թուականներուն. իսկ քուն Տաճարը շատ հին է:

Թէ նոր եւ թէ հին մասին որմերուն վրայ արտաբուստ կը տեսնուին հին խաչքարեր. մանաւանդ առաջակողմեան մասին վրայ՝ խաչքարերու բեկորներ եւ գարդեր, շիտակ՝ շեղ հիւստած որմին մէջ: Նոր մասին տանիքը շիտակ է, ցած, ծածկուած հողով, ձեղունը գոցուած հաստ փայտերով, կոնտերով: Հին մասին տանիքը սրածայր, սրբատաշ քարերով ծածկուած. երեք կողմի որմերուն քարերը ժամանակին կ'երեսի թէ սրբատաշ եղած են, բայց բնութեան հարուածներէն՝ անձրեւէն եւ արեւու տապէն՝ մաշած են բոլորովին եւ չեչաքարի ձեւ մը տուած ամբողջ քարերուն. բնաւ նորոգութիւն չեն տեսած որմերը:

Տանարիս կոնակը, արեւելեան որմին վրայ կը տեսնուի կարմրագոյն քար մը, վրան փակուած կ'երեսայ յունարէն գրով յիշատակագրութիւն մը. բայց յընթացս ժամանակի այնպէս մաշած, քարին վրայի խաւը այնպէս թափած է որ հազիւ տող մը միայն կը նշմարուի, ան ալ անընթեռնի: Սոյն կողմը կը տեսնուին նաեւ երեք փոքր խաչքարեր քովէ քով, սպիտակ մարմարիոն, որոնք վերջին դարու մէջ գետնեղուած են որմին մէջ:

Այս երեք խաչքարերուն մէջտեղիներ քիչ մը աւելի մեծ է, իւր աջ եւ ձախը գտնուածներէն. եւ վրան ունի փակուած անթուական արձանագրութիւնս.

«Տ Ած Յս խաչերս բարեխօս է առ Ած վս Աւաքին Ըստեփանին եւ հոգւոց Մանուկին եւ ծնողաց Մարտիրոսին եւ Աննան եւ Խասմիխանին»:

Տանարիս հարաւային կողմը որմին կից կը տեսնուի շիրիմ մը, բարձր դիրքով շինուած, գլխուն կողմը կանգնուած է քար մը, որուն մէկ կողմը փակուած է խաչ մը, միւս կողմը փորագրուած է յիշատակագրութիւնս.

Այս է շիրիմ. եւ դամբարան հրաւիրակի. սր Սաղիմեան: ամ ԼԲ ունի. յոյժ ցանկալի: Եպիսկոպոս արք պանծալի. տր Մարտիրոս: : պետ բաղձալի. յԱղբիւննեանն

Պօլսեցի . կերտի տապանս այս ար
գեղի . ձեռամբ որդոյն . իւր
Գրիգորի . եւ հոգեսուն . իւր
գաւակին . ք-վ . ՌՄԺԱ ին յուն
վարի ժա ին» :

Ադրիանուպօլսեցի Տէր Մարտիրոս եպիսկոպոսի դամբա-
րանն է , մեռած ՌՄԺԱ=1762 Յունուար 11 քուականին :

Տանարիս արտաքին դուռը նոր մասին հարաւային կողմէն
բացուած է . ցած երկաթապատ դուռ մը , որմէ ներս մտնելով
աջ կողմը որմին մէջ հաստատուած կը տեսնենք մարմարիոն սպի-
տակ խաչքար մը , վրան փորագրուած անթուական յիշատակա-
գրութիւն մը , այսպէս .

«Սբ : խաչս բարեխօս է : առ : Ած : վասն Ագրցի : խոջա :
Սրապիոնի : եւ : իւր : ծնողաց :» :

Սոյն առաջակողմեան մասին ներքինը շատ պարզ է . մէջ-
տեղը կան երկու կարգի վրայ չորս քարակուսի փայտէ սիւներ , ո-
րոնց վրայ երկնցած են փայտէ հաստ կոնտեր եւ անտաշ փայտեր ,
որոնք կը կազմեն ձեղանը : Դէպի առաջ կը տեսնենք երկու աստի-
նան բարձր դիրքով բաժնուած վայր մը իբր բեմ . մէջտեղը Տանա-
րին դուռը , աջ ու ձախը փոքրիկ խորաններ : Խորաններու առջեւ
իբր բեմ շինուած մասին առջեւ կը տեսնուին երկայնութեան կամ
կշտի վրայ դրուած սիրուն եւ մաքուր երեք հատ խաչքարեր , եր-
կուքն աջ կողմը եւ մին ձախ կողմը : Դարձեալ իբր խորանի սեղան
կանգնուած են խաչքարեր , որոնց վրայ շինուած են խորանները :
Աջակողմեան խորանին կից , Տանարին դրան որմին մէջ հաստա-
տուած կը տեսնենք փոքրիկ խաչքար մը , պարզ քանդակագործու-
թեամբ , որուն վրայ փորագրուած է յիշատակագրութիւն մը ,
այսպէս .

Յիշատակ է
խաչս Մուրատի
ք-վկ ՌԲ :

Սոյն խաչքարն որ ունի քուական 1553 , յետոյ ուրեմն գե-

տեղում է որմին մէջ. քերես քանդակեալ քուականին տարին :
Տաճարին որմերուն շինութեան հետ աղբնչութիւն չունի :

Մտադրութեան արժանի է սոյն առաջակողմեան մասին
մէջ կանգնուած չորս սիւներէն միոյն վրայ փորագրուած քու-
կանը : Որոշ գաղափար մը տալու համար նախ հետեւեալ տողերը
յառաջ բերել հարկ կը տեսնեմ : Քանի մը անգամ խաչկալա-
նուցս այցելութիւն ըրած եւ միշտ Տաճարիս նկատմամբ հնազոյն
արձանագրութիւն՝ քուական մը գտնել հետամուտ եղած էի .
բայց ի գուր : Մերձակայ գիւղերը շրջած ժամանակս . Ղարաբաղի
Օճնիի, Գեղախոռի եւ ուրիշ գիւղերու ալեւորք պատմեցին քէ
խաչկալանուց Տաճարին քուականը կոնտի մը վրայ գրուած է .
աւանդութեամբ լսած են եղեր իրենք ալ, քէ Տաճարին առջեւ
ուրիշ մաս մը շինուած ատեն, Տաճարին դրան սեմոց առջեւ հո-
ղին տակէն կոտրած քար մը կը գտնուի վրան յիշատակագրու-
թեամբ եւ քուականով . քարին վրայ եղած քուականը առնելով
նոր շինուած մասին կոնտերուն վրայ կը փորագրեն :

Սոյն գրութեան մասին ուրիշներ ալ, մտադրութիւն ընել՝
փնտռել գտնել, ըսած էին ինծի . ինչպէս որ մը երկնիստէն Դվնիկ
գացած պահուս հայ մշակներ ճամբուն վրայ ջրոյ ալի մը գլուխը
նստած կը հանգչէին . վայրկեան մը հանգիստ առնելու համար
նստեցայ եւ ես ճովերնին : Խօսակցութեան սկսելով հարցումներ
ուղղեցի իրենց . գիւղացի մշակներէն մին ըսաւ «Տէր Հայր, խաչ-
կալանուց տաճարին քուականը դրսի մասին սիւնին վրայ գրուած
է» : Ո՞վ կ'ըսէ, հարցուցի, ուստի՞ գիտես, ըսի . «Մեր պարպերէն
լսած եմ» ըսաւ : Կ'երեւայ քէ ընդհանուր աւանդութիւն մ'էր
այս : Երկրորդ օրը (1912. Օգ. 21) դարձեալ գացի խաչկալանք .
ժամկոչին սանդուխ մը բերել տուի եւ սիւներուն առջեւ կանգնել
տալով, առաջի կարգի սիւներուն՝ աջակողմեան սեան վրայ՝
սեան գլուխ ըստած մասին վրայ գտայ փորագրուած զանազան
ձեռքէ եւ իրարմէ տարբեր գրերով հետեւեալները .

«Տիրացու Համբար թվ. ՌՄԺին մարտին ե»

«մեփանոս Մ վարդան»

«թվին հայոց ԶԸ տաճարին է»

Ըստ տեղական աւանդութեան ըստ հետեւորդի սեան գլուխը փորագրուած ԶԸ=639 թուականը, որ կոտրած քարի մը վրայ գրուած եւ գտնուած է եղեր, կը լուսաւորէ հաշկավանուցս պատմութեան էջերը. ուստի թողլով սոյն մասը մտնենք բուն Տաճարը:

Տաճարին նախկին դուռը մնացած է, առաջակողմեան մասը շինուելէ յետոյ իսկ. փոքր եւ ցած դուռ մը, որմէ ներս մտնելով աջ ու ձախ թեւերնուս վրայ կը տեսնենք փոքրիկ դռնակներ: Զախակողմեան դռնակը նեղ վայր մը կը հանէ, որուն հիւսիսային որմին մէջ չորս հինգ քար դէպի դուռս ցցուած՝ աստիճան ձեւացուած. ասոնց վրայէն զգուշութեամբ կոխելով, մէկ կողմանէ ձեռքով վերի դուռս ցցուած քարը բռնելով, ծակէ մը վեր կ'ելլենք: Նեղ տեղ մըն է ելած տեղերնիս, փոքրիկ լուսամուտով մը. «Ճգնաւորի բնակարան» կ'ըսեն տեղւոյս: Խաշկավանուցս ուխտի եկողներ, անպատճառ այս տեղը պիտի ելլեն Ճգնաւորին տեղը տեսնելու համար:

Իսկ Տաճարին դրան աջակողմեան դին գտնուած դռնակը կը հանէ նոյնպիսի նեղ վայր մը, ուր կը պահուին գինի եւ ձէթ եւն եւն:

Տաճարս ունի 8 մետր երկայնութիւն եւ 5.30 լայնութիւն. հաստ որմեր. արեւելեան որմին վրայ միայն ունի բարձրագիւր փոքր լուսամուտներ. կամարակապ ամբողջը. բարձր բեմ մը, որուն առջեւ կը բարձրանան կիսաբոլորակ կամարակապ բաժանումներ. մէջտեղի կամարին ներքեւ շինուած է պարզ փայտակերտ խորան մը, աջ ու ձախ բոլորակները կը գործածուին իբր աւանդատուն: Տաճարիս ներքինն ալ շատ պարզ է, չկան բնաւ որմերուն վրայ մտադրութիւն գրաւող քանդակեալ քարեր եւ ոչ զարդեր. իւր այս պարզութիւնը նշան մ'է իւր հնութեան. ոյովհետեւ եթէ նորոգուած՝ վերաշինուած ըլլար, անտարակոյս որմերուն մէջ հաստատուած կ'ըլլային խաչքարեր, ինչպէս կը տեսնենք այլ եւ այլ գիւղերու մէջ վերաշինուած՝ նորոգուած եկեղեցիներու որմերուն մէջ խաչքարեր, որոնք դիւրութեամբ կըրնային բերուիլ գիւղիս գերեզմանոցէն, ուր կը գտնուին բաւական թուով խաչքարեր. եւ որոնցմէ բերուած գործածուած են առաջա-

կողմեան մասին շինութեան համար : Միայն կը տեսնուի խաչքար մը խորանին ճով . որուն վրայ կը կարդանք հետեւեալ արձանագրութիւնը .

«Սբ խաչս բարեխօս առ Ած Ստեփանին եւ Մարտիրոսին ԶԻԱ» :

Իսկ բեմին՝ խորանին վրայ դրուած խաչերն՝ աշտանակները եւ ճաշոց աւետարաները նորագոյն նուէրներ են, չունի հին արդ ու զարդերը : Որմեքուն վրայ պատկերաց ունաց վրայ կը գտնուին յիշատակագրութիւններ . ինչպէս .

ա . հորանին պատկերին տակ գրուած է

«Յշտկ Կիրակոսի կողակիցն Անատոլի որդոյն Յովաննէսի դստերցն Հօռօմին եւ Աննային . . . Դշխունին Մկրտիչի վարդպետին» :

բ . Բրիստոսի մկրտութեան հին պատկերի մը վրայ .

«Ռձ դալայնի գատէ Ստեփանոս վարդապետ ի դուռն հաշավանից ՍԲ . յարութեան տաճար . Ստեփանոս վրդպտին» :

գ . Ցաւոց պատկերի մը տակը .

«Յիշատակ արդարոց օրհնք եղիցի . 1827» :

Տաճարէս գատ մտադրութեան արժանի է նաեւ գիւղիս գերեզմանոցը որ մեծ առնչութիւն ունի հաշկավանոցս հետ : Գիւղին արեւելեան կողմը, լեռնակի մը կողքին վրայ կը տեսնուի ընդարձակ գերեզմանոցը, ուր կը գտնուին բազմաթիւ հին գերեզմանաւաքեր եւ ուր կը քաղուին նորագոյն ննջեցեալները :

Գերեզմանոցիս մէջ կը տեսնուին հոս հոն խաչքարեր կանգուն մնացած եւ ունանք կիսով հողին տակ ծածկուած : Ի մէջ այլոց մտադրութեան արժանի է առաջի կարգին վրայ երեսն ի վար գետին ինկած մեծ խաչքար մը : Խաչքարիս երկայնութիւնն է 3.22 մ . լայնութիւնը 1.60 մ . եւ քանձրութիւնը 0.36 մ . երեսին վրայ բանդակուած խաչին կամ զարդերուն վրայ գաղափար մը կազմել անկարելի եղաւ, անհնարին էր դարձնել իւր ինկած տեղէն : Զախ կողմը քանձրութեան՝ կամ քէ ըսեմք կշտին վրայ, վերէն ի վար գրուած է հին գրերով 44 տողէ յիշատակագրութիւն մը . ժամանակաւ գրութեանս մէկ մասը հող ծած-

կած էր. հողը փորհրով մաքրելով ամբողջ գրութիւնը մեծ աշխատութեամբ ի վեր առած ենք. որ է.

«Ոգա քու բազում փափաքմամբ եւ ազնականութեամբ սք յարութեանս եւ սք սեղանիս եւ խաչարաին սք եղբարցս կանգնեցաւ պատուական խաչս ի պահպանութեան աւետեցն առաջնորդի սք ուխտիս եւ եղբարց իւրոց բարսեղի եւ գուգորի եւ արեւգեղին եւ ածատրի եւ ծնողաց աղբայր կան եւ սատուտին եւ քնոց իւրոց աղաչեմ որք ընթեռնոյք գգիրս մեղաց քողութիւն խնդրեցէք աւետեցն ի քս գմխիթար յիշեցէք. ի քս վարդպետ տիրատուր աղաղակ (եմ ի տէր) վարդ արեւ յիշեցէք ի քս աղաչեմ»:

Բացի այս խաչքարէն, կը տեսնուի ուրիշ խաչքար մըն ալ գերեզմանատանս գրեթէ միջավայրը կանգնուած, որ իւր վրայ ունի յիշատակագրութիւն մը այսպէս.

«Սք նշանս Մարտիրոսի է: ՈՁէ»:

Կան նաեւ ուրիշ հինք խաչքարեր եւս մեծ ու փոքր՝ կանգուն մնացած, որոնց վրայ չի տեսնուիր յիշատակագրութիւն: Գերեզմանաքարերուն մէջ կը տեսնուի ոչխարածեւ քանդակեալ գերեզմանաքար մ'ալ, որուն առջեւ կուրծքին վրայ փորագրուած կան գրեր, բայց բառերը յիշատակագրութեան մը իմաստը չեն տար:

Խաչկալանքս իւր տեղւոյն վրայ քննելէ յետոյ, պէտք ենք նաեւ իւր վրայ գրուածներն, որոնք կը գտնուին քաղաքին մէջ աչքէ անցընել եւ յատաջ բերել: Քաղաքին Առաջնորդարանի դիւանատան մէջ կը գտնուի ձեռագիր¹ տետր մը, որուն մէջ ի մէջ այլոց Խաչկալանքս վրայ կը կարդանք հետեւեալ տողերը:

«Աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ Հերակլ կայսրը խաչափայտը Տուրի լեռան վրայ պահած տեղէն հանելէն յետոյ, անոր մէկ մասը տուած է ազնուական տիկնոջ մը որ երեք օր ամբողջ զօրքը կերակրած է. եւ այդ տիկինը շինած է այս մեծատանը. անոր աւագ խորանին հիման մէջ դնելով իր ստացած խաչափայտին մասը, որով եւ վանքը կոչուած է Խաչկալանք կամ Խաչկալանք»:

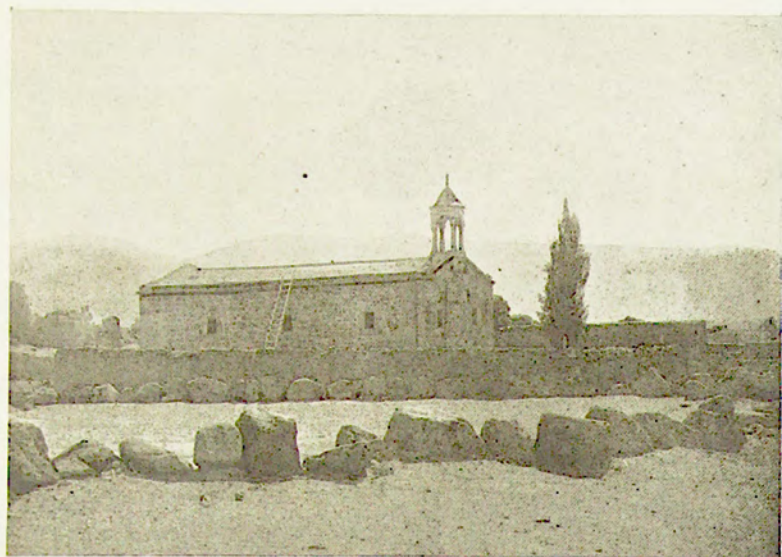
¹ Մոյն տետրը Մմբատ Ծպ. Մատենաւոյ ցոյց տուաւ ինծ. 1912 սկիզբները:

«1873 Յունիս 26. Պատմութիւն սրբոյ հաշկավանից» :

«Քաղաքիս երեք վանօրէից յաւուր հոգաբարձութեան մեր, Սրբոյ հաշկավանից ի հնուց մնացեալ հին կոնդակի մը մէջ ձեռագրուած է հաշկավանից ի հնուց ինչպէս շինուիլը, եւ սրբոյ խաչափայտէն մաս մը ինչ կերպ հոն գտնուելուն պատմութիւնը, զոր մի առ մի պարզօրէն կը պատմէ. սոյն կոնդակը քանի մը տարի վանուց սնտուկին մէջ պահուած կը մնար, մինչեւ քաղաքիս քաղաքացի Մարգարեան Տ. Դեռնդ քահանայի վանահայրութեան ժամանակ կար. այնուհետեւ կորուստի մատնուեցաւ : Արդէն այս քաղեալն ի նոյն կոնդակէ» :

«Յաւուրս Յունաց Հերակլ կայսեր Քրիստոսի սուրբ խաչափայտը երուսաղեմէ ի Պարսիկս գերեցաւ. Պարսիկք առին զերուսաղէմ 614 թուականին, 23 տարի մնաց գերի Պարսից ձեռքը, որ եւ Պարսից թագաւորին գանձարանին մէջ պահուած էր : Յունաց Հերակլ կայսր շատ իղձ եւ փափաք կը զգար թէ ինչ հնարիւք ձեռք կարող է բերել, եւ միշտ կը ցանկար եւ կը խոստանար մեծ բարիք մ'ընել, կամ մեծ փառքի ու բազդաւորութեան հասցընել, որն որ հնարիւք մը կրնայ այս Ս. խաչափայտը գերութենէ ազատել : Նոյն ատեն Հայոցմէ քաջ եւ ընտիր զօրապետ մը, որ Յունաց տէրութեան դուռը եւ անոր իշխանութեան ներքեւ սորա բանակին կը ծառայէր, որով յաղթութիւնը միշտ կը շահէր. մեծ համբաւ եւ պատիւ ունէր, եւ առ երեսս Յունաց իշխանութեան դէմ ինքզինք իբրեւ ապստամբ ձեւացընելով կ'անցնի Պարսից բանակին կողմը, արդէն Պարսից արքան լսած էր սորա քաջագործութիւնը եւ իր բանակին մեծ մեծ յաղթութիւններ ընելը կը տեսնէր շատ մը եւ ընդունեց. մեծ պատուոյ եւ փառաց կը հասցընէ, ո՛չ միայն ըրած յաղթութեան մասին, այլ ամենայն կերպիւ հաւատարիմ գտնուելով շատ սիրելի եւ յոյժ մեծարելի եղելու յաջութագաւորին, անոր համար զինքն արքունի գանձարանին տեսուչ կարգելէ գտն գանձարանի բանակին ալ անոր կը յամսնէ, այսօրեայ համարումն եւ վստահութիւն կ'ունենայ» :

«Օր մը երբ արքան իր պալատէն դուրս կ'ելնէ շրջագայելու եւ այցելութիւն ընելու, պատեհ ժամանակ գտնելով նոյն հայ

Տինարիզուրի եկեղեցին (ԼՂ 84):

Հինձր գիւղը (ԼՂ 95):

ազգի կտրին գորապետը գանձարանէն խաչափայտը կը վերցնէ հետն առած իրեն քանի մը համախոհ ընկերներով կը փախչի եւ խոյս կու տայ դէպի Հայաստանի կողմը: Թագաւորը զբօսանքէն կը վերադառնայ կու գայ իր պալատը, կը նայի որ փակուած գանձարանը բաց է, առանց փակի եւ խաչափայտն ալ չկայ, տեղը չէ. վերցուցած տարած է: Իսկոյն մարդիկ կը հանէ առդին անդին, որպէս զի գտնեն եւ վերադարձնեն խաչափայտը»:

«Ճանապարհին վրայ բանջարանոցի մը որ կը հանդիպին այս քաջերը առաօտեան բանջարանոցի բոյսերը մինչեւ իրիկուն կը ծաղկին կը հասունան, առատօրէն կը պտղաբերեն ճմերուկ վարունք եւ այլ բոյսեր, որ բնութենէ դուրս այս հրաշագործութիւնը կ'ըլլայ շնորհիւ կենսատու Ս. Խաչին»:

«Եւ այս քաջարանց փոքրիկ խումբը, որ վաթսուս անձէ կը բաղկանայ՝ աներկիւղ լեռնէ լեռ նանապարեռդէրով մինչեւ Թորքումի լեռներու վրայէն կու գան բարձր լեռան մը գլուխը, որ կարնոյ քաղաքէն վեց ժամ հեռաւորութիւն ունի, այս տեղը կը կանգնին: Ս. Խաչի գերութենէ ազատուիլը բոլոր հայաբնակ գիւղերը կը տարածուի: Ժողովուրդը խուռներամ կը դիմէ այս Ս. Կենսատու խաչին յովսո եւ յերկպագութիւն: Բայց սոքա այսինքն խաչափայտը ազատող բերողները կը կարծեն քէ իրենց հոնէն եկողը քշնամեաց բազմութիւնն է. իսկոյն տեղ մը կը փորեն եւ խաչափայտը հոն կը քաղեն, որպէս զի իրենց վրայ չի յարձակի քշնամին. բայց երբ կը տեսնեն հաւատացեալոց բազմութիւնն, որ ուխտի եկած է, անմիջապէս խաչափայտը կը հանեն քաղած տեղէն, ուրկէ ամենապատուական քաղցրահամ եւ ստոնատեսակ ջուր կը բղխէ առատաբոյս իբրեւ լնակ մը, որով այս լեռան անունը խաչափայտի լեռ կը կոչուի մինչեւ այսօր: Հաւատացեալոց բազմութիւնը այս հրաշքին վրայ Ս. խաչափայտը յերկեռանդութեամբ եւ անբաւ քերկրանօք մեծ ուրախութիւն եւ հանդէս կատարեց եւ Ս. խաչափայտը տեսնելու ուխտ եւ երկիրպագութիւն մատուցանել փութացին: Այս հրաշքը տեսնելուն փառաւորեցին զԱստուած: Յետոյ խաչափայտը կը վերցնեն եւ կ'իջնեն հաշկավանք ըստած հայաբնակ գիւղը: Այս գիւղի տա-

նուտէր մեծ համբաւ՝ վաթսուն դգալ զարնոյ մահապետական հարուստ տուն մը, որուն գլխաւոր եւ տանուտէր տարիքն առած այրի կին մը, ասոնց հիւրընկալութիւն եւ մարդասիրութիւն ցուցնելով բարեպաշտ եւ ջերմեռանդ մէկը հացկերոյթի կը հրաւիրէ սոյն ամբողջ կտրին խմբակը: Հացին հետ եղած մաշակելիքը անմուխ կերակուրներ կ'ուտեն կը խմեն կը լիւնան, թէ՛ իրենք եւ թէ՛ իրենց անասունները դարմանելով: Զօրապետը այս ֆաջերուն կանչել կու տայ նոյն բարեպաշտ տիկինը, որպէս զի եղած ընդհանուր ծախուց գինը վնարէ: Տիկինը կը պատասխանէ թէ Աստուծոյ պարգեւածէն ըստ բաւականին հարստութիւն տեղն է եւ բանի մը կարօտութիւն չունիմ, իմ փափաքս եւ իղձս է խաչափայտէն մաս մը շնորհես, որուն վրայ եկեղեցի մը շինել տալ կուզեմ այս է խնդիրքս: Զօրապետը կը պատասխանէ այդ իմ կարողութենէս վեր է, երեկոյեան խաչափայտը ափսէի մը վրայ կը դնեմ, եթէ հրաշքով մաս մը կտրի անկէ, խնդիրքդ կը կատարուի: Առաւօտեան կը մային Աստուածային հրաշքով մաս մը ինքնին Ս. խաչափայտէն ափսէին վրայ կայ, կինը կ'առնու առօք փառօք եւ ուրախութեամբ վրան եկեղեցի մը շինել կու տայ փառաւոր կերպով, որ մինչեւ հիւմայ հաշկալանք անունը կը մնայ»:

«Բաջերը նոյն գեղէն կը մեկնին կու գան Ըզտածոր գիւղի խաչելոյս գերեզմանոցը, որ նոյն պահուն միամօր գաւակ՝ տղայ մը մեռած, խաչին լոյսը այնտեղ մատագայթելէ ի գատ, խաչափայտը տղուն վրայ դրածին պէս, իսկոյն յարութիւն կառնէ մեռեալ տղան եւ յարուցեալին տղան Յարութիւն կը յորջորջեն: Խաչելոյս եւ Ս. Յարութիւն անուամբ փոքրիկ մատուռ մը կը շինեն: Շատ մը հիւանդներ այնտեղ դիմելով բժշկութիւն կը գտնեն: Նոյն տեղոյն անունը մինչեւ այսօր Ս. Յարութիւն եւ Խաչի լոյս կ'ըսուի: Այսպէս ալ քանապարհին տեղ տեղ Ս. Խաչափայտը զանազան հրաշագործութիւններ ընելով վերստին Ս. Նրուսաղէմ կը տանին. ժամանակ յետոյ Նրուսաղէմէն Կ.Պօլիս կը տարուի Յունաց ձեռքով. այսպէս Ս. Խաչափայտը Պօլիս Յունաց ձեռքը կը մնայ»:

Առաջնորդարանի դիւանատան մէջ գտնուած տետրին վերաբերեալ տողերէն իմանալով որ խաչկալանուցս պատմութեան վերաբերեալ կոնդակ մը կայ եղեր վանքի սնտուկին մէջ, որ եւ յետոյ կորսուած. սոյն կոնդակը գտնելու բաւական հետաւորտ եղայ քէ գիւղն եւ քէ այլուր. վերջապէս գտնելով, բառ առ բառ օրինակելով կը դնեմ հոս՝ որ է հետեւեալը:

ՈՐՀԱԲԱՇԽ ԴՐԱՆԷ

Վանից եւ յԱմենայնադր. կենացփայտ սուրբ նշանէ. եւ ի սուրբ Յարութենէ գե. . . :

. . . աւաք Սրբութեանց եւ Սուրբ Մասանց որք աստ կան գետեղեալք . . . եւ ճգնագգեաց միարան եղբարց եւ ի Սոցունց աւելածու եւ սպասաւոր Տէր Մկրտիչ մեղապարտ վարդապետէ:

Յորմէ ժամանեալ հասցէ գիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, Շնորհք առաքելական եւ Աստուածային՝ բազմապատիկ օրհնութիւնն եւ նախախնամական գրութիւնն եւ Ոգորմութիւնն առ ի վերայ հայկազուն եւ Լուսաւորչակրօն ազգիդ մերոյ որք կայք բնակեալ ի մայրաքաղաքս ի փոքր քաղաքս, ի դասապաշս, ի գիւղաքաղաքս եւ ի գիւղորայս, եւ ուր եւ հասցէ նամակս այս. յորս կառուցեալ Սրբոց եկեղեցեաց, եւ Աստուածաբան Առաջնորդաց. Մաքրակեցաղ Քահանայից, Ուսումնասէր Սարկաւագաց. Քաղցրամուտգ Դպրաց, հաւատարիմ Իրիցփոխանաց. Պերնապատիւ իշխանաց, գոյիւք գեղուն Տօվաթաւորաց. բարեբարոյ Մեծատանց, իմաստնախոհ վաճառականաց, Վայելչակերտ Արուեստաւորաց, համնարեղ Մելիքներաց, Քրտնաջան Հոգաւործաց, եւ առհասարակ համայն ժողովրդականաց, Արանց եւ կանանց, Ծերոց եւ տըղալոց, երիտասարդաց եւ կուսից, եւ ամենայն չափու հասակի ի Քրիստոս Աստուած հաւատացելոց. որոց լիցի խնդալ ի Տէր. Ամէն:

Շնորհք. Սէր եւ խաղաղութիւն Ամենասուրբ Ներդրութեան Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ, եկեցէ եւ հանգիցէ իջցէ եւ

1 Կոնդակիս ծակատը կը գտնուի խաչ մը քուրթակի մը մէջ առնուած:

սփռեալ տարածեցի ի վերայ ձեր իբրեւ գործաճա ցեոց եւ որպէս զվտակս ազբերաց, յորդահոս բղխմամբ եւ առատապէս ծաւալմամբ ծաւալեցի ի վերայ հոգւոց եւ մարմնոց ձերոց, տանց եւ բնակութեանց, ընտանեաց եւ զաւակաց ձերոց ընչից եւ ապարանաց եւ ստացուածոց ձերոց եւ ամենայն ինչք եւ ստացուածք որք ի ձեռս ձեր եւ օրհնութեամբն Աստուածային անեցի բազմացի եւ առատացի զեղուն քաթախուն առաւելութեամբ, ամենայնիւ լիացեալ եւ յզփացեալ փարթամութեամբ: Ամէն:

Օրհնութիւն Հօր՝ Պահպանութիւն Որդւոյ՝ Նախախնամութիւն Հոգւոյն Սրբոյ, եւ Ամենագոր գորութիւն Սրբոյ՝ Խաչին, միշտ եւ հանապազ ի վերայ ձեր լեցի՝ եւ օր ըստ օրէ լցուցէ զձեզ փառօք եւ պատուօք եւ արգասալիր հոխութեամբ, իբրեւ գործս եւ որպէս գոսոս սաղարթախիտ եւ պտղալից դրախտ տնկեալ ի գնացս հոգւոյն վտակաց, կալ եւ մնալ ձեզ խաղաղական կենօք՝ պարագայծ ամօք եւ երկար ժամանակօք, հաստատուն հաւատով, աներկբայ յուսով եւ ջերմեռանդ սիրով. լուսաւորեալ մտօք՝ եւ անբիծ խորհրդովք եւ Աստուածահաճոյ վարով եւ հոգեպարար առաքինութեամբ ծաղկեցուցէ զձեզ: Ամէն:

Եւ ընդ օրհնութեան Նամակիս յայտարարութիւն լիցի բարեպաշտօն հաւատացելոցդ, զի հրամայէ Սրբազան Առաքեալն Պօղոս անելով քէ ի պէտս Սրբոց հաղորդեցարով: Այսինքն Սրբոց Վանորէից պակասութիւնն հոգալ տրօք եւ ողորմութեամբ: Արդ՝ ի բազմաց ազատացեալ Վանորէից մինն է եւ այս սուրբ Խաչկալանքս եւ քէ ո՞րպէս եւ կամ յորում ժամանակի շինեցաւ ասացումք համառօտիւ:

Զի ի ժամանակս Խօսրովու Պարսից արքային, Խօսեան գորավարն նոր ասպատակաւ գնացեալ յԱրապիստան եւ քանդեալ աւերեաց գաշխարհն այն, ընդ որս եւ գուրբ քաղաքն Նրուսադէմ, եւ գերեաց գուրբ խաչափայտն Քրիստոսի եւ տարեալ ի Թավրէզ: Եւ ի քուականիս մերոյ՝ ԾԵ, բարեպաշտ Կայսրն Յունաց Հերակլ լուեալ զայն՝ վարանէր ընդ միտս իւր քէ ո՞րով հնարիւ ազատիցէ գուրբ խաչափայտն: Վասն որոյ ելեալ ի Կոստանդնուպօլսէ եկն ի Կարին քաղաք, եւ ժողովեաց զբազում գօրս եւ

խաղացեալ գնաց յանկարծ ի վերայ Խօսքովու ի Թաւրէզ, եւ յաջողմամբն Աստուծոյ յաղթեաց նմայ, զԽոսքով եւ զորդիսն ձեռնարկալ արար, եւ գտեալ գտեցալին քրիստոնէիցս զսուրբ խաչափայտն, խնկօք եւ մոմեղինօք երկրպագեալ, եւ առեալ ընդ իւրեանս բերէին, եւ հասեալ ի գաւառն Հացունեաց, եւ տիկինն Բիւրեղ բազում ընծայիւք եւ մեծաւ փափաքանօք ընդ առաջ ելեալ եւ խնդրեաց Մասն մի ի սուրբ խաչափայտէն: Ապա աղօթիւք ընկալան գ. մասն գարեչափ հատեալ ձեռամբ Հրեշտակաց. յայնժամ զմինն ետուն Բիւրեղ տիկնոջն՝ որ տարեալ ի գաւառն իւր: Եւ քազաւորն զսուրբ խաչափայտն եւ գերկու մասն տըւեալ ցորդիսն ի տանել յերուսաղէմ. եւ ինքն փութացեալ ի տեղի իւր, եւ որդիք քազաւորին հանդերձ զօրօք առեալ գալին, եւ հասին ի ներքին Բասեն. եւ իշխանք տեղւոյն, ընդ առաջ ելեալ ընծայիւք խնդրեցին մասն մի. որ եւ ետուն նոքա տարեալ շինեցին ի վերայ նորա հոյակապ վանք, եւ առաջնորդութեամբ նոյն իշխանացն գնացեալ հասին ի վերնային կողմն հիւսիսայ հանդէպ քաղաքին Կարնոյ, ի ձորակամիջի անդ բանակեցան եւ լուեալ Հայոց իշխանքն Թոռոյումու եւ Սպերու փութացան ի տեսութիւն սուրբ խաչափայտին Քրիստոսի, եւ զօրք արքայորդւոցն լուեալ զգալուստ զօրաց նոցին՝ ծածկեցին ի մէջ հողի զխաչափայտն, եւ յետ երկց աւուրց՝ իբրեւ կամեցան գնալ, բացին գիողն. յայնժամ արեգնակերպ ցոլացաւ ի վեր սուրբ խաչափայտն եւ ընդ նմին բոլորեաց ջուր ցուրտ՝ բարեհամ եւ բժշկարար՝ որ կայ մինչեւ ցայսօր եւ առնէ մեծամեծ հրաշս, եւ չուեցին անտի իջանելով ընդ ձորամիջան եւ հասին ի տեղի սուրբ վանիցս այսմիկ, եւ ի գիշերին այնմիկ տեսին հրաշս մեծ եւ սքանչելի. եւ ձայն հրեշտակաց լսելի եղեւ նոցա, որք ասէին հանեցաւ Աստուած բնակիլ աստ Մասն Խաչափայտին, եւ ի լուսանալ առաւօտին՝ որդիք քազաւորին հրամայեցին Յօհաննէս Եպիսկոպոսին իւրեանց եւ զՍուրբ Մասն խաչին եղին ի քարեայ տուփ մի եւ ամփոփեցին ի հիմունսն եւ շինեցին զՍուրբ Տաճարս այս, եւ յայնմ միջոցին հիւանդացաւ որդի քազաւորին՝ որով եւ մեռաւ եւ Եպիսկոպոսն Յօհաննէս բերեալ գնա եղ առաջի Սուրբ Խաչափայտին, եւ ար-

տասուալի աշօֆ աղաչեցին զԱստուած, եւ նոյնժամայն յարեալ վասն որոյ զՍուրբ Տառարս անուանեցին Սուրբ յարութիւն եւ խաչկավանք:) եւ է խնդրակատար եւ առնէ մեծամեծ սփանչելիս՝ նշանս եւ բժշկութիւն: Իսկ այժմ կայ ի մէջ մեծի վշտակութեան, զի ի մէջ գիւղի գոլով, վասն ծովացեալ մեղաց մերոց անոգորմ ալլազգիքն՝ ծանր հարկապահանջութեամբ եւ պէտպէս պատնառաւ տուգանս առնելով. մշտապէս երբեւեկութեամբ կեղեքելով եւ կոզոպտելով եւ գրեթէ ո՛չ քողուն բանալ զաչս մեր, յորոց պատնառաւ ի ներքոյ անհուն պարտուց անկեալ եղեւ սուրբ վանքն: Եւ շրջապատ պարիսպ սորին եւ օտայքն, եւ խուցքն եւ տընտեստունն եւ զայլ տեղիսն քայքայեալ եւ խախտեցեալ գոլով. եւ մեք կամեցաք նորոգել՝ որ եւ բազում ընծայիւք եւ անքիւ խարհարարութեամբ՝ ի քաղաքի մեծամեծ ալլազգեաց հրաման առնելով՝ սկսաք զպարիսպն եւ զայլ տեղիսն ի հիմանէն նորոգել՝ որ եւ տակաւին աշխատիմք ի կատար հասուցանել: Բայց պարիսպն եւ օտայքն ի կատար հասուցաք՝ յոյժ ամբագոյն եւ շքեղ: Ապա վասն դառնութեան ժամանակիս՝ քաղաքին տիրոգի՝ փոխանորդն՝ զայլ եւ այլ պատնառանս յօդելով կալաւ զխղնայիս եւ ի բազում աուրս խստագոյն չարչարանօք ի բանտ արգելեաց. ոմանք բարեգոյն ալլազգիք միջնորդ անկանելով հազիւ կարացին զերծուցանել, որ եւ ՌճՁ ղՁ. էառ գտուցանսն եւ ապա արձակեաց զմեզ: Ուստի պարտք ի վերայ պարտուց յարաբարդեալ դիզացաւ, զի քէ հին պարտքն՝ եւ քէ հրաւան առնոյ խարհարարութեան պարտքն. քէ շինման խարհագր նացութեան պարտքն եւ քէ այս տուգանաց պարտքն եղեւ ընդ քսակ ԲՃԾ ղՁ: Ուստի հայելով յայսփան լեռնացեալ պարտուցս՝ շիվարեցաք եւ շլացան տեսանելիք մեր. զի բոլորն յալլազգեաց տոկոսիւք առաք. եւ զվանից գոյքն քէ եկեղեցականքն եւ քէ ալլքն, զոմանս վանառեցաք, եւ զոմանս ի գրաւ եղաք: Քանզի յոյժ շիվարման մնացաք, զի ոչ ունիմք յուստեքէ օգնութիւն եւ ոչ արդիւնք ինչ. եւ ոչ քեմ եւ վիճակ, այլ մի քանի աղքատ գիւղորայք: Վասն որոյ յուսալով յԱստուած եւ ի տուրս օրինեալ հաւատացելոցդ՝ այսու ծանուցական գրովս աղաղակեմք առ քա-

րեկամադ Սրբոյ Վանիցս՝ եւ ըստ երանելոյն Յորայ ասեմք, Ողորմեցարուք Սրբոյ հաշկալանիցս՝ ողորմեցարուք՝ ո՛վ բարեկամք սորա. զի յաւուր նեղութեան՝ փորձի բարեկամ: Ահա Սուրբ Վանքս այս ի նեղութեան եւ ի մեծի վշտի կայ վարանեալ, զի ի յրնչից եւ ի գոյից իւրոց է կողոպտեցեալ, ի զարդուց եւ ի զարդեղինաց իւրոց մերկացեալ, այլ եւ ի ներքոյ անթիւ պարտուց անկեալ եւ անհարացեալ, ուստի ըստ Նրեմիաշի՝ ողբալով ասէ դէպ առ ձեզ ո՛վ հայկազեան եւ լուսաւորչածին երամբդ եւ երկըրապագուք հաշին Քրիստոսի. ձեզ ասեմ անցաւորք նախապարհի դարձարուք ու հայեցարուք առ իս, զի ի՞ցեմ ցաւք ըստ ցաւոց իմոց գոր կուտեցան ի վերայ իմ: Արդ՝ ահա ապաւինելով յԱստուած եւ ի տուրս հաւատացելոցդ՝ զհարազատ եւ հաւատարիմ միաբան Սրբոյ Վանից եւ զմեծապատիւ եղբայրն մեր գծերունազարդ Գրիգոր շնորհապետն վարդապետն հանդերձ հրաշագործ Սուրբ Մասամբք եւ աղերսական կոնդակաւ առ Աստուածաւեր հաւատացեալսդ յղելով: Ուստի յերես անկեալ աղերսեմք առ բարեմտութիւնդ ձեր, զի փառս Քրիստոսի եւ ի Սէր կենսունակ Սուրբ հաշին նորա, Սիրով ընկալնուլ զդա, եւ ի գութ շարժիլ ի վերայ աղատացեալ եւ պարտօք վշտացեալ Սրբոյ Տանս, լի եւ առատ եւ արդունաւոր տուրս շնորհեցէք, զյխաւոր եւ յատուկ յատուկ լիապարգեւ իմոտսիայս: Այլ եւ զյիշատակս՝ եկեղեցական զարդս. եւ զայլսն. զհոգեբաժին. զգառասնից զխոստմունք. զմատաղ զխաչահաւբոյր. եւ զայլ ողորմութիւնս գորս բոլորի ի բարի Սրտից ձերոց, զայն ամենայն յանձնեցիք ի ձեռս մեծապատիւ եղբօր մերոյ Գրիգոր հանձարեղ վարդապետին. զի ի դա հասեալն՝ մեզ է հասեալ: Որ եւ բարերարն Աստուած՝ անբարբառ բարեխօսութեամբ կենսունակ հաշին՝ գտուրս ձեր հաւնեալ ընկալցի, եւ միոյն փախարէն բիւրապատիկ հատուցէ, բանից եւ գործոց ձերոց յաջողութիւն տացէ: Որդւոց եւ ընտանեաց ձերոց երկար կեանս շնորհեցէ, յամենայն չարեաց եւ փորձութեանց՝ փրկեալ ազատեցէ, եւ զամենայն խնդիրս ձեր ի բարին կատարեցէ, եւ ննջեցելոց ձերոց հանգիստ եւ արքայութիւն պարգեւեցէ, եւ որքան աստ Սաղմոսերգութիւն պաշտօն եւ

Սուրբ Պատարագք մատչին, եւ այլ շնորհաբաշխութիւնք կատարին՝ յայնց ամենից՝ ձեզ եւ ձերային կենդանեաց եւ ննջեցեցեաց մասն եւ բաժին եղիցի: Ամէն¹:

Գրութիւնս է հաստ թուղթ մը 1.25 մետր երկայն եւ 40 սմ. լայն. երեք կտոր թուղթ ի մի եղած երկայնութեան. 86 տողէ բաղկացեալ, իւրաքանչիւր տողին լայնութիւնն 32. սմ. նոտրգիր մեծ մաքուր. առջի երկու տողը կարմիր թանաքով: Վրան քաշուած է խաչ մը ճառագայթաձեւ բոլորակի մէջտեղը. լուսանցքին վերայ վերի կողմը կը տեսնուին կարմիր կապոյտ զարդեր բայց բոլորովին մաշած ինկած. երեքկողմեան լուսանցքը բլրաբաժնով. ամբողջ թղթին կոնակը կայցուած է երկրորդ դեղնագոյն թուղթ մը: Նոյն կնիքը զարնուած է նաեւ լուսանցքին վրայ երկու տեղ: Գրութիւնս կը պահուի թաղական խորհրդոյ սենեակը, Առաջնորդարանի տակը:

Սոյն 1804 թուականին գրուած թղթին բովանդակութիւնը առնուած կ'երեւայ մեր ազգային պատմիչներու տողերէն²:

¹ Ընդօրինակեցի 8 Մայիս 1912, Կարին: Վերջը կայ կնիք մը. վրան գրուած է «Բ.(ընտոսի) Ժ. (առայ) Մկրտիչ Վարդապետ 1243»:

² Հմմտ. Զամչեան՝ Պտմ. Հյց. Հատ., էջ 532—533: Նաեւ էջ 326 եւ Ալիշան՝ Տեղեկագիր Բարձր Հայոց, Վենետիկ 1855, էջ 37:

11. Կրիչք:

Կրիչք գիւղը կ'իյնայ Քարաւորի լեռնակին առաջակողմը, քսան վայրկեան հեռու ասկէ: Գիւղիս առջեւն եւ մօտը կը տեսնուին Գեղախոռ՝ Կոննկոց՝ Միւլք գիւղերը: Իւր շուրջը պատած հողը բաւական ընդարձակութեամբ արօտատեղի է եւ գետինը շորախ: Զուրն ամառն այնչափ առատ չէ, բայց գարնան հողը ջրարբի կոնակը՝ երկնիստ գիւղին քովի լեռնակին առջեւէն դէպի գիւղս կը տեսնուին իրարմէ հեռու երեք ջրաղաց, որոնց ջուրը կու գայ երկնիստի քովերէն. ամառն երկու երեք ամիս ջրոյ նուազութեան պատճառաւ անգործ կը մնան ջրաղացներս: Գիւղիս աջ ու ձախը կը գտնուին նուազ թուով ուռի ծառեր. առաջակողմը կը վազէ պաղ ջրոյ աղբիւր մը՝ անոյշ եւ յստակ որ կը գովացընէ պապակած լեզուները:

Գիւղս ըստ տեղական աւանդութեան, յանցելումն ունեցած է 150 էն աւելի հայ տուն, երկու եկեղեցիով կամ ազօթատեղիով: Իսկ այժմ կայ 50 տուն հայ եւ 25-28 տան չափ ալ տաճիկ:

Հայք ունին եկեղեցի մը, վարժարան եւ երկու քահանայ. (Տ. Բառնաքաս Խոնեանց, որ 18 տարի է ի վեր քահանայ է. եւ Տ. Սուրէն Զընկըլեան): Գիւղիս եկեղեցին անուն «Քրիստոս Թագաւոր» շինուած է հնագոյն եկեղեցւոյ հիմանց վրայ 1852ին. գեղեցիկ դիրք մ'ունի, գիւղին միջավայրն բարձրացող բլրակին վրայ շինուած, որով հեռուէն անգամ կը տեսնուի իւր սիրուն դիրքովը: Եկեղեցւոյս առաջակողմեան որմին վրայ, դրան վերեւ եւ աջ ու ձախը կը տեսնուին երկու հին խաչքարեր, մակտին վրայ կը բարձրանայ քարաշէն չորս սիւներով զանգակատունը: Դրան վրայ քիչ մը վերով, որմին մէջ հաստատուած է կարմրագոյն

երկայն քար մը, որուն վրայ փորագրուած կը կարդանք եկեղեցւոյ շինութեան յիշատակագրութիւնն, այսպէս .

«Հայրապետութեան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց եւ առաջնորդութեան մայրաքաղաքիս Կարնոյ Գրիգորիոս սրբազան Արքեպիսկոպոսի որոց իսկ հրամանաւ եւ միջնորդութեամբ շինեցաւ սուրբ Բրիստոս քաղաքի եկեղեցիս ի ձեռամբն միս Գէվորգի ի Տէր Օհաննէսին եւ ի քահանայութեան տեղւոյս Տէր Գէվորգի եւ Տէր Մըկըքազի ի յիշատակ 1852 Նոյեմ' :»

Եկեղեցւոյ փայտաշէն երկաթապատ դրան սկնարկ մը նետելով քարի եւ մուրհի հարուածներու տակ տեղ տեղ ներս ինկած՝ վնասուած կը տեսնենք դուռը . 1895 տարւոյ տանիկներու կողմանէ եղած խժոժութեանց հետեւանք . հարուածներով բացած են եկեղեցւոյ դուռը եւ կողոպուտի տուած միջի արդն ու զարդը : Դրանս մէջտեղը արոյրէ բոլորակ զարդի մը վրայ փորագրուած է հետեւեալը .

«Յիշատակ է դուռս Նազարէթին Հաջօին Մարիամին Զըմնութին Առաքելին 1852 :»

Եկեղեցւոյս դռնէն ներս մտնելով , ձախ քեւերնուս վրայ որմին մէջ հաստատուած կը տեսնենք փոքր մարմարիոն խաչքար մը յիշատակագրութեամբս՝

«Յիշատակ է սուրբ խաչս Պօղոսին քվին ՌՄՀԷ :» :

Խաչքարս ինչպէս իւր թուականէն ՌՄՀԵ=1826 յայտնի կը տեսնուի հնագոյն եկեղեցւոյ մնացորդներէն է եւ գետնեղուած է նորիս մէջ :

Եկեղեցիս ի ներքուստ լուսաւոր եւ պայծառ է , դրան կողմն ունի աջ ու ձախ ցած վերնատուններ . միջալայրը երկու կարգի վրայ վեց փայտէ բոլորակ հաստ սիւններ . վանդակով եւ մէկ աստիճանով բաժնուած է դասը . բարձր է բեմը , առջեւ մէկ կարգի վրայ կիսաբոլորակ կամարներու ներքեւ կան երեք խորան , որոնք փայտակերտ սիւրն սիւներով եւ զարդերով շինուած են . սիւնքու եւ խորանաց վրայ եղած զարդերը՝ հրեշտակները 1895

Կէտնորուն տեղ մամուռ լեցուած է եւ վարէն չի կարողացուիր :

քուսկանին տանիկներու կողմանէ վնասուած, ծռած կստրած են: Դասին աջ կողմը որսին մէջ շինուած կը տեսնուի աւագանը. որուն վերելը հաստատուած է մարմարիոն խաչքար մը յիշատակագրութեամբս՝

«ՌՄԽԹ»

Յիտկ է խաչս Սապօննի Պար
ունակին եւ որդոյն Համպարիին»:

Եկեղեցիս ի ներքուստ չունի ուրիշ արձանագրութիւն եւ յիշատակաց արժանի բան մը. որմերուն վրայ կախուած կը տեսնուին մոմլաթի վրայ պատկերներ, որոնց տակը գրուած յիշատակագրութիւնները հին չեն. առնալ պատկերներէն մի քանին անխնայ կերպով սրով պատռուած են տանիկներէն վերայիշեալ քուսկանին: Խորանաց աստիճաններուն վրայ տեսնուած զարդերը նոր են: Հին խաչերը կողոպտած են: Խորաններէն միոյն վրայ կը տեսնուի ձեռագիր մը՝ գրուած բոլորգիր Մկրտիչ քահանայէ, Խլաթ քաղաք. ԶԺԵ=1466 քուսկանին: Աւետարանիս արծաթապատ կողերն ալ հանած տարած են տանիկները դէպքի տարին:

Եկեղեցիս շինուած է բլրակի մը քարձունքին վրայ. աջ կողմը կը տեսնուի քիչ մը աւելի քարձրկեկ տեղ մը, որ կը գործածուի իբր գերեզմանատուն: Բլրակիս վրայ քաղուած ննջեցեալներու գերեզմանաքարերը պարզ են: Գերեզմանատանս արեւմտեան անկիւնը շարուած են հինգ վեց հատ փոքր խաչքարեր եւ հին զարդերու բեկորներ: Խաչքարերու միոյն առջեւ շինուած է փոքրիկ տեղ մը, ուր կը վառեն մոմ եւ խումկ. առնալ տեղւոյն «Կապուտար» անունը կու տայ տեղացին: Խաչքարերու կարգին մէջ կը տեսնուի ուրիշ խաչքարի մը միայն ստորին մասը, որուն վրայի արձանագրութիւնը անջինջ մնացած է. որ է.

«Իքունին ԶԺԳ
կանգնեցաւ խա-
չս այս Գրիգորի»:

Սոյն գերեզմանատեղի բլրակը նշանաւոր եւ ծանօթ է ոչ միայն տեղացւոյն ալլ եւ դաշտի գիւղօրէից եւ քաղաքացւոյն իսկ, իբր «Շիրինի» բլրակ անուամբ: Շիրին անուն մանկամարդ մէկը, ըստ աւանդութեան, իւր քղանցքով՝ մաղած մաքուր հող կրելով բարձրացուցած շինած է եղբր այս բլրակը եւ յետոյ հոն քաղուած: Շիրինին՝ բլրակս շինելու համար հողը կրելէն, գիւղին անունն ալ մնացած է մինչեւ ցայսօրս «Կրիչք» իբր «Կրողք»:

Սոյն Շիրինի բլրակին մէկ կողմը ուր տներ շինուած են. կը պատմուի թէ, տներու հիմերը դրուած եւ որմերը շինուած ժամանակ, ասանց ետեւէն կռակի կողմէն, ելած են մեծամեծ քարեր, ոմանք մարդու ձեռքէ անցած կոփուած, ոմանք կոյս: Կը կարծուի թէ բլրակին մէկ կողմը ուր բնակարաններ կան այժմ, ծածկուած են հին շինութիւններու մնացորդներ:

Գիւղիս արեւմտեան կողմը կը գտնուի բոլորակած եւ՝ բարձրադիր վայր մը: Մատրան մը տեղն եղած կ'երեւայ այս. հիմերու տեղերը յայտնի կը տեսնուին: Կը տեսնուին հոս երկու հատ փափր խաչքարեր եւ ջրհոր մը, այժմ անգործածակամ: Սոյն տեղւոյն «Գիւմացի հաչ» անունը կու տայ գիւղացին եւ ուխտատեղի մը համարուած է:

Գիւղիս կռակը, դէպի Քարուոր, տներու առջեւ, կը գտնուի ցած բլրակ մը, կամ բարձրադիր վայր մը, որուն վրայ գտնուած քարերը ժամանակին նոյն տեղ գերեզմանատեղի եղած ըլլալ ենթադրել կու տան: Գիւղացիք սոյն տեղւոյն «Ուռմի գերեզմանոց» կ'անուանեն:

Իսկ գիւղիս վարժարանը կը գտնուի եկեղեցւոյ քով, առաջակողմը:

12. Կոնկոց:

Կոնկոց փոքրիկ գիւղ մըն է, Կրիչք գիւղի հարաւ արեւմըտեան կողմը եւ քառորդ ժամ հեռու ասկէ. իսկ Երկնիստէն մէկ ժամ հեռու հետիոտն: Տեղացիք գիւղիս կ'ըսեն նաեւ «Կրչեկու»: աւանդութեան համաձայն Կոնկոցիք Կրիչքէն եկած եւ հաստատուած են հոն. եւ թէ Կոնկոցի տեղը ժամանակաւ Կրիչքի բնակչաց ամարանոցն է եղած:

Գիւղս հայաբնակ գիւղ մ'է. ունի 25 տուն հայ եւ 5 տուն ալ տանիկ: Հայք ունին եկեղեցի մը, որ շինուած է անուն Ս. Աստուածածին, շէնքերու կից՝ գիւղին արեւելեան կողմը: Արտաբուստ չունի բնաւ տեսք մը, միայն իւր մեծութեամբ կը գանազանուի քովի շէնքերէն. ինչպէս նաեւ ի ներքուստ շատ պարզ է, հասարակ շէնքի մը ձեւն ունի: Շէնքը բաւական հին կ'երեւայ, դուռը փոքր, լուսամուտները բարձրադիր եւ փոքր:

Դրան աջ կողմը ներքուստ, որմին մէջ հաստատուած է մարմարին սպիտակ խաչքար մը, վրան փորագրուած յիշատակագրութիւն մը. այսպէս.

«ՌՄ

Յիշուկ է սբ խչս Յկբն

Մանուկին Սառաին»:

Իսկ ներքին որմերուն վրայ, դասին աջ ու ձախը կը տեսնուին որմին մէջ հաստատուած երկու փոքր հին խաչքարեր. ուրիշ յիշատակելի բան մը չի տեսնուիր: Խորանը պարզ է, չունի զարդեր զարդարանքներ. բերին վրայ դրուած են մաշած ճաշոցներ՝ աւետարաններ: Խորանին աստիճանաց վրայ դրուած տպեալ

աւետարանի մը . (Կ.Պոլիս 1805 ի Քիւրիմի խան) առջեւ գրուած դատարկ քղթին վրայ կը կարդանք հետեւեալ յիշատակագրութիւնը .

«Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս Օգնեցի հանգուցեալ Փիլոսին կողակցւոյն Դշխունին, մօրն Մարգարտին, դստերն Թուրունին, Լեւոնեանց Յակոբին, Քերօբին, տիրացու Մանուկին, Կնոջն Թուրօսին, Համբարին, Բրափին, զի սոքա հալսլ արդեամբն իւրեանց յիշատակ ետուն վասն կենդանեացն եւ ննջեցելոցն ի գիւղն Կոննկոց, եւ ի դուռն սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն, եւ եթէ ոք յանդգնութեամբ զայս աւետարանս որոշեսցէ ի սուրբ եկեղեցւոյս յայտնանէ, պատիժն Կայենի եւ մասն Յուդայ մատնչի առցէ :

Յամի Տեառն 1855 եւ դեկտ. 15 եղաւ յիշատակս ի գիւղն Կոննկոց եւ ի դուռն սուրբ Աստուածածնի եկեղեցւոյն ձեռամբ հաշկավանքցի տէր Գրիգոր քահանային :»

Եկեղեցւոյս մէջ կը գտնուին նաեւ ձեռագիր Աւետարան մը եւ Յայսմաւուրբ մը : Աւետարանը գրուած բոլորգիր, Յովանէս երէցէ, Հառմառիս գիւղը, ՌՃԻԵ=1676 : Յայսմաւուրբն ալ բոլորգիր գրուած . մաշած փնացած վիճակի մէջ :

Գիւղիս հարաւային կողմը, տներու մօտ՝ քանի մը քայլ հեռուն, կը տեսնուի հաւաքուած քարերու կոյտ մը, որուն մէջ կը գտնուին խաչքարերու բեկորներ, խաչերու քեւեր, խաչքար կանգնելու պատուանդան քարեր : Սոյն տեղը կը տեսնուին նաեւ քարակիր շինութեան մը մնացորդ հիմեր, մատրան մը վայր եղած կ'երեւայ, տեղական աւանդութիւնն ալ կը հաստատէ աշնը : Սոյն տեղը Ս. Յակոբ անուամբ ուխտատեղի է գիւղացւոյն համար :

Այս տեղւոյս դիմացը դէպի արեւելք եւ գիւղին հարաւային կողմը կը գտնուի գիւղական գերեզմանատունը, անպարիսպ, ուր կը տեսնուին բազմաթիւ մեծկակ քարեր իբր գերեզմանաքար գործածուած եւ արեւելեան մէկ անկիւնը կանգնուած է խաչքար մը :

Եկեղեցւոյն ժով կը գտնուի փոքր շէնք մը, որ կը գործածուի իբր վարժարան գիւղացի մանկւոյն համար : Զունին քահանայ, հարկ եղած ժամանակ կրիչ գիւղէն կու գայ :

13. Գեղախոռ:

Գեղախոռ գիւղը կ'իյնայ Շամբին աջ կողմը եւ հեռի է ասկէ քսան վայրկեան. իւր շուրջը դէպի հիւսիս կը տեսնուին Ումուտում, Կրիչք. դէպի արեւմուտք Կոմնկոց, Միւլք գիւղերը, հեռի իրարմէ գրեթէ կէս ժամ կամ երեք քառորդ ժամու չափ: Գիւղս չունի գետակներ, Քարուռ լեռնակին կողմէն դէպի դաշտը հոսող առուակներու միացումն է որ կու գայ կ'անցնի Կրիչք գիւղի քովէն դէպի Գեղախոռ եւ կը ջրէ արտերն ու արօտները. ամառ ժամանակ նուագած կ'ըլլան այս ջրոյ առուակներն ալ: Ունի անոյշ ջրոյ վազող աղբիւրներ, բայց այնչափ պաղ չեն. Քարուռ՝ Ումուտումի կողմերէն «Քառասուն ակն» ըստած վայրերէն բերուած են այս աղբիւրներու ջրերը, սակայն խոզովակները տեղ տեղ կոտրած նամբաներն արուած ըլլալով, ջուրը կը կորսնցընէ իւր պաղութիւնը: Կոմակը դէպի հիւսիս, կալերու գլուխը կը գտնուին հին աւուրց ուղի ծառեր եւ աջ ու ձախը նորաշէն պարտէզներ նորատունկ ծառերով:

Գիւղս ունի 35 տուն հայ, եւ 40 տան չափ եւս տաճիկ, որոնք ունին մզկիթ մը: Հայք ունին եկեղեցի, վարժարան եւ քահանայ մը (Տէր Փառնակ Քէհանեան, Զիֆլիկի գիւղէն. որ 18 տարիէ ի վեր գիւղացւոյն հոգեւոր հայրն է): Եկեղեցին անուն Ս. Մարգիս շինուած է գիւղին արեւելեան կողմը, մեկուսացեալ բոլորովին բնակութեան շէնքերէն. ունի երկու մասն՝ կոնակի մասը շատ փոքր եւ շատ հին շէնք մ'է, ասոր առջեւ շինուած է երկրորդ մաս մ'ալ, աւելի ընդարձակ եւ նոր:

Յտեւի մասը կամ հին Տաճարը բոլորովին քարուկիւր եւ կամարակապ է. խաչկալանուց եւ քաղաքին Տաճարներուն շինու-

քեանց հաւասար հնուքին մ'ունի: Նախնական դուռը շատ փոքր եղած է, առաջակողմեան մասը շինուած ժամանակ դուռն ալ մեծցուած է. որմերը հաստ են եւ հաստատուն. ձախակողմեան որմին վրայ ունի բարձրադիր երկու շատ փոքր լուսամուտներ: Ներքուստ բնաւ նորոգութիւն չէ տեսած. արտաքուստ միայն՝ վերջին տարիներս հիւսուած քարերուն մէջտեղները՝ կամ ծեր-պերը կիրով լեցուած նորոգուած են:

Տաճարս ունի բարձր բեմ մը, բեմին առջեւ կամարակապ կիսաբոլորակին մէջտեղը փայտակերտ խորան մը, որուն աջ ու ձախը կը տեսնուին կամարակապ երկու փոքրիկ վայրեր, որոնք կը գործածուին իբր աւանդատուն: Բեմին աջ կողմը սանդուխի քով, կը տեսնուի քարափոր աւագան մը, որուն առջեւը յընթացս ժամանակաց (1657) որմին մէջ գետեղուած է կարմրագոյն քար մը քանդակեալ արձանագրութեամբ. արձանագրութեանս գրերը խորունկ փորագրուած չըլլալով, շատ մաշած են եւ հազիւ կը կարդացուին.

«Ած ողորմի հանփաշին

հոգուն

Այս աւագան ք-վ ՌՃԶ

. »:

Նմանապէս խորանին աջ կողմը որմին մէջ գետեղուած է յընթացս ժամանակաց (1741) սպիտակ մարմարիոն փոքրիկ խաչ-քար մը. որուն վրայ կան հետեւեալ տողերը.

«Այս խաչս

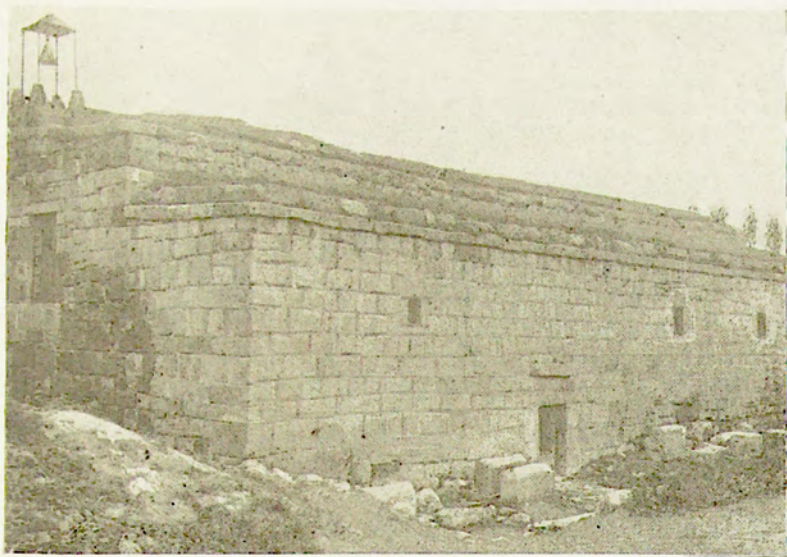
Պետրոս

ք-վին ՌՃՂ»:

Խորանին ձախ կողմը նոյնպէս որմին մէջ կը տեսնուի չորքեանկիւն սպիտակ փոքր քար մը, որուն վրայ փորագրուած կայ՝ արձանագրութիւն մը. տապանաքար մը եղած կ'երեւայ.

«Եմ ի տապանիս ողորդ

Սբ Ածածնայ եկեղե

Արծաթի գիւղին կաթ. հայոց սկեղեցին (Էջ 76):

Գիւղական տեսարան մը:

ցոյ աւագ քահանայ
Տր Դուկասի որդի. Տր
Մկրտիչս. ընթերցո
դացդ ողորմիս այ
ցեմ. քուին ՌՄԾ» :

Բեմին խորանին վրայ գտնուած գարդերը նոր են: Աւագանին քով մասնաւոր գրակալի մը վրայ դրուած է արծաթապատ կողերով Զեռագիր Աւետարան մը, որուն Ս. Սարգիս անուամբ մեծ յարգ կու տայ տեղացին: Աւետարանս գրուած է բոլորգիր, կարևոյ Թըւանն գիւղը, Ռեդ=1594 թուականին:

Տաճարիս շինութեան վերաբերեալ որ եւ իցէ թուական մը, արձանագրութիւն մը չկայ որմերուն վրայ: Տեղւոյն Տէր Հօր պատմածին համաձայն Օրմանեան Սրբազանն իւր Առաջնորդութեան օրերով, գիւղս այցելելով, շատ հետաւումս եղած է Տաճարիս շինութեան թուականը գտնելու, մինչեւ խորանին վրայի կամարին ծեփերը վար առնել տուած է, արձանագրութիւն գտնելու յուսով, բայց չէ գտած: Թէպէտ չունի շինութեան արձանագրութիւն մը, բայց շէնքին նայելով, եօթերորդ դարու մէջ շինուած ըլլալը ստուգապէս կարելի է հաստատել:

Իսկ առաջակողմեան մասը շինուած է 1844ին. աղօթատեղին ընդարձակելու նպատակով: Սոյն մասը շինուած ժամանակ, մեծցուած է Տաճարին փոքրիկ դուռն ալ, որուն վրայ որմին մէջ գետեղուած է երկայն քար մը, առ յիշատակագրութեամբ.

«Ահեղահրաշ դուռն երկնային կերտեալ չքնաղ յարկ փեսային անուն մեծի սուրբ Սարգսին ընդ ձեռամբ տէր Մանուկին արդեամբք հանուր Հայոց ազգին որ աստ ի գիւղս բնակին ի յիշատակ յաւիտեանն ննջեցելոց հոգւոյ նորին ի ք-վին Հայոց ՌՄԴԳ Օգոստ. Ա.»:

Սոյն մասին ձեռունը ծածկուած է փայտով եւ ունի հարաւային եւ արեւմտեան որմերուն վրայ բարձրադիր փոքր պատուհաններ. ներքինը պարզ է. որմերուն մէջ կը տեսնուին հնութեան մնացորդներէն հինգ հատ միջակ մեծութեամբ խաչքարեր. չորսը աջակողմեան որմին վրայ եւ մին ձախակողմեան որմին վրայ:

Գիւղս չունի մասնաւոր ուխտատեղի. միայն Տանաքիս առջեւն երկու քարքնկէց հեռու տանկի պարտէզ մը կը տեսնուի. որուն մէջ կը գտնուի խաչքար մը, ուր երբեմն երբեմն գիւղացի կիները կ'երթան աղօթելու եւ մոմ վառելու:

Եկեղեցւոյ ձախ կողմը եւ կից կը գտնուի անպարիսպ բաց տեղ մը, որ է գերեզմանատունը. ուր գերեզմանաքարերու մէջ-տեղը կը տեսնուին երկու հաստ եին խաչքարեր:

Իսկ եկեղեցւոյ նորագոյն մասին աջ կողմը կը գտնուի շէնք մ'ալ, որ կը ծառայէ իբր վարժարան տեղւոյն մանկտոյն համար:

14. Ումուտում:

Ումուտում գիւղը կը գտնուի Կարնոյ հիւսիսային կողմը. Քարուարի լեռնակին արեւելեան կողմը գտնուած բլրակի մը կողքին երկայնութեան վրայ շինուած. հետի է քաղաքէն երեք ժամու չափ: Առաջակողմը կը տեսնուին կէս ժամու հեռաւորութեան մէջ Գեղախոռ եւ քիչ մ'աւելի հեռուն կրիչք՝ Կոննկոց գիւղերը, արեւելեան դին կը գտնուի Արծաթի գիւղն:

Գիւղս գեղեցիկ դիրք մ'ունի. ազբիւրներն եւ հովանաւոր վայրերն առատ են. մանաւանդ արեւմտեան կողմը կը տեսնուին բազմաթիւ ուռի ծառեր: Թէպէտ ջրառատ է գիւղս, բայց չունի գետի կամ գետակի հոսանք եւ ոչ ջրաղաց, որով ստիպուած են գիւղացիք իրենց աղալիքը տանիլ կրիչք աղալու:

Գիւղս յանցելումն եղած է բոլորովին հայաբնակ գիւղ մը եւ միանգամայն բազմամարդ. սակայն Կարնոյ մեծ գաղթակա-նութեան տարին (1829) շատերը քողով իրենց տունն ու տեղերը կը գաղթեն Կովկաս եւ այժմ Ախալքսայի շուրջը կազմած են երեք գիւղ, ինչպէս կը պատմեն տեղւոյս ակտորները: Իրենց մեկնելէն յետոյ ամայի մնացած գիւղին տիրած են Թուրք պէյեր,

որոնք յետոյ գիւղին լաւագոյն մասը, արեւմտեան կողմը, ծառաշատ հովանաւոր վայրը պահելով իրենց, մնացեալը՝ արեւելեան կողմը կը ծախեն հայոց. այսպէս մինչեւ ցայսօր, գիւղին արեւմտեան դին կը գտնուին տաճիկները, արեւելեան կողմը հայերը:

Նաեւ յանցելումն, ըստ աւանդութեան, գիւղիս շուրջը կը գտնուէին եօթն հայաբնակ գիւղեր, որոնք այսօրս բոլորն ալ աւերակ են եւ միայն տեղերը կը ցուցուին: Այս գիւղերն եղած են գիւղիս արեւմտեան կողմը: Հայոց նախկին գերեզմանատան տեղը՝ կը կոչուէր «Բագնի» կամ «Արիբագնի». տաճիկները այժմ կը կոչեն «Պալսնի Դարիէսի»: Ասկէ գրեթէ քառորդ ժամ հեռու լեռան ստորոտը գտնուած քարայրին վերեւը կը գտնուին Քարուոր գիւղին աւերակները: Դէպի հիւսիս լեռան գագաթին զանազան կէտերուն վրայ կը գտնուին աւերակներն «Ծղգանց», «Օրան Կրիչէ», (տաճիկ Զամլի կ'ըսեն). «Մընըրոնք» եւ «Խաչերեց» գիւղերուն, որոնք աւելի որոշակի ըսելով կը գտնուին այժմ Ումուտնուի արօտավայրերուն մէջ: Իսկ գիւղիս արեւելեան կողմը, դէպի Արծաթի, գիւղէն հազիւ տասը վայրկեան հեռու կը գտնուի «Գոքանաց» գիւղին տեղը, տաճիկները այս տեղւոյն այժմ «Գոքէնէս» անունը կու տան:

Գիւղս այժմ ունի 80 տուն հայ եւ 50—60 տան չափ ալ տաճիկ: Հայք ունին եկեղեցի, վարժարան եւ երկու քահանայ. (Տէր Բագրատ Խահակեան, 18 տարի է ի վեր քահանայ. Տէր Սմբատ Դարբինեան, 13 տարի է ի վեր քահանայ):

Եկեղեցին նուիրեալ Ս. Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին շինուած է վերջին տարիներս, շրջապատուած պարտէզով եւ պարիսպով. հնագոյն եկեղեցին եղած է նոյն տեղը, զոր 1895, Հւկ. 18 տաճիկներ այրած են. որ եւ յետոյ հանգանակութեամբ դաշտի գիւղերու եւ քաղաքին շինուած է նորս: Առաջակողմը ամբողջ սրբատաշ քարերով է. չունի զանգակատուն, դրան վրայ՝ որմին մէջ զետեղուած է հին եկեղեցւոյ պատկանեալ քար մը, որուն վրայ փորագրուած է հետեւեալը.

«Շինեցաւ սա եկեղեցիս այսմ գիւղի բնակչաց տօք եւ ջա-

նիւք որոց փոխարէն Աստուած բիրապատիկ պարգեւեցէ. ք-վ-1874» :

Ինչպէս կը տեսնուի արձանագրեալ բուսականէս այրուած եկեղեցին շինուած է 1874ին. այդ բուսականէն յառաջ կայ եղեր ուրիշ աւելի հնագոյն եկեղեցի մ'ալ, որ շատ փոքր եւ հինցած ըլլալով, ըստ տեղական աւանդութեան, շինուած է այն, որ այրած եւ տեղը շինուած է նորս: Բաց ի վերոգրեալ արձանագրեալ քարէն, հնագոյն եկեղեցւոյ մնացորդներէն կը տեսնուին նաեւ եկեղեցւոյ կոնակը որմին մէջ գետեղուած երկու խաչքարեր վրայէ վրայ :

Իսկ ներքուստ եկեղեցիս չունի որ եւ իցէ հնութեան մնացորդներէ բեկորներ: Առաջակողմը կը բարձրանան վրայէ վրայ շինուած վերնատունները. միջավայրն երկու կարգի վրայ վեց բոլորակ հաստ փայտէ սիւններ կանգուն կը պահեն ձեղունը. վանդակով մը բաժնուած է դասը, ունի բարձր բեմ մը, որուն առջեւ կիսաբոլորակ կամարի ներքեւ կը բարձրանայ փայտակերտ խորան մը. որուն աջ ու ձախը կը գտնուին աւանդատունները: Եկեղեցիս իւր ձեւովը կը նմանի Ղարաբաղ գիւղի եկեղեցւոյն, միայն քէ անկէ քիչ մը աւելի լայն է:

Բեմին վրայ կայ տպեալ Աւետարան մը (ի վեներտիկ ՌՃԼԳ). որուն ետեւը դատարկ քղթի մը վրայ գրուած կը գտնենք հետեւեալ կարեւոր յիշատակագրութիւնը Աղտաղ գիւղի նկատմամբ :

«Յիշատակ է սուրբ աւետարանս Ալէքսանին յետ ի ձեռն տէր Աւետիս քհնյին որ ընթեռնու ոգորմի տայ իւր ծնողացն. եւ իւր եղբարցն ինքն Ալփն Յրեւ Գրգր. եւ իւր քուսրցն Արգու-խան Վարդխաթունին: Քանի որ ընթրնն ննջեցել յիշէ. եւ կենդանեացն ոգորմի տայ. ամէն:»

«Դրձլ ով ընթերցողք հանդիպիք այսըմ տառիս կամ ընթեր-նուք կամ օրինակէք մէկ հայր մեղայի արժան առէք այս գրքիս ըստացողս եւ զիւր կենդանիս եւ ննջեցլ եւ դուք յիշեալ լիջիք ամէն հյր մեր: Գրցւ ք-վին ՌՃԿԳ ին եղին ի գիւղն Աղտաղ. ի ձեռն

նորընծայ տը Աստուսն. ոչ ոք չունի հրաման սա գրաւելոյ եթէ անդգնի պատիժ կայէնի առցէ:»

Գիւղս ունի երկու ուխտատեղի: Առաջինը կը գտնուի Յարութիւն Երիցեան անունով մէկուն տան մէջ. մատուռ մըն է: Ատոր որմերուն մէջ կը տեսնուին երեք հատ փոքր հին խաչքարեր, խորան մը՝ որուն սեղանը հին ձեւով շինուած, երկու սրբատաշ քարեր՝ մին կանգնուած՝ միւսը վրան դրուած, յընթացս ժամանակաց քարաշէն սեղանիս վրայ շինուած է փայտաշէն սեղան մը, որով հին սեղանը գոցուած է. իսկ սեղանիս վրայ շինուած է փայտակերտ խորան մը, Ս. Կոյս՝ աջը Ս. Յակոբ ձախը՝ Ս. Կարապետ պատկերով եւ յիշատակագրութեամբս.

«Յիշկ է պատկերս հարամրտար հայեաի որդին՝ միի Այվակին կողակցուն միի Նազէլին որդին միի Գիրգորին Սիրմանին Պետրոսին Արեգին եւ համայն Նընջեցելոց հոգուն 1857:»

Խորանիս առջեւ իբր դաս շինուած կիսաբալլարակ տեղւոյն առջեւ գետինը կը տեսնուի տափարակ գերեզմանաձայ մը, որուն վրայ քանդակուած են վարդապետի մը յատուկ նշանները, գաւազան՝ խաչ եւ ալյն: Սոյն մատուռը տանող տան բակին որմին մէջ կը գտնուի հին խաչքարի կտոր մը, որուն «Դարբին խաչ» անունը կու տայ գիւղացին: Մատուռս Ս. Յակոբ անուամբ ուխտատեղի մ'է գիւղացւոյն:

Երկրորդ ուխտատեղին կը գտնուի Ուստայ Բարսեղ Պետիկեան ընտանեաց տան մէջ. ուր սենեկի մը եւ մասնաւոր պահարանի մը մէջ պահուած է Աւետարան մը արծաթապատ կողերով (տպեալ ի վեներիկ ՌՃԼԻ). քաղմաքիւ քաշկինակներով՝ փուշիններով փաթթուած՝ դրուած է պահարանին մէջ: Սոյն սենեկին որմին մէջ կը տեսնուին խաչքարի կտորներ: Կայ նաեւ պահարանին մէջ պահուած ձեռագիր Յայսմաւուրբ մը. գրուած բոլորգիր, Մեղիսէք Բաղիշեցոյ ձեռամբ. ՋԿԲ=1513 թուակնին: Սոյն տեղը «Ամենափրկիչ» անուամբ ուխտատեղի եղած է գիւղացւոյն:

Գիւղին հին գերեզմանատունը կը գտնուի գիւղին արեւ-

մըտեան կողմը, տասը վայրկեան հեռու բլրակի մը վրայ, ամբողջ բլրակը ծածկուած է գերեզմանաքարերով: Այժմեան գերեզմանատունը կը գտնուի գիւղին կոնակը բարձրացած բլրակին կողքին վրայ. սոյն բլրակին գագաթը կը տեսնուին հին շէնքերու մնացորդ հիմեր. աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ վանքի մը տեղն եղած ըլլայ սոյն տեղը:

Իսկ վարժարանը կը գտնուի գիւղին առաջակողմը, գեղեցիկ եւ բաց դիրքի մը վրայ շինուած. դրան մակատը քարի մը վրայ փորագրուած է իւր շինութեան թուականը «1909». եւ ուր կը յաճախեն 80ի չափ երկսեռ մանուկներ:

Սոյն կրկին ուխտատեղիներէն զատ կայ նաեւ ուխտատեղի մ'ալ, Տաճկաց մզկիթին մէջ, անյիշատակ գերեզման մը, որ ծանօթ է նաեւ մերձակայ գիւղացիներուն իբր ուխտատեղի. սոյն գերեզմանը կը կարծուի թէ յունական ըլլայ:

15. Ջարուոր:

Ումուտումի արեւմտեան կողմը կէս ժամու հեռաւորութեան մէջ եւ կրիչ գիւղի կոնակը՝ գրեթէ՝ քսան վայրկեան հեռու, կը գտնուի ապառաժուտ լեռան լեզու մը դէպի դաշտագետին երկնցած, խաչափայտի լեռանց մէկ ծայրն է: Սոյն ապառաժուտ լեռը «Քարուոր» անուամբ նշանաւոր է: Քարուոր լեռան արեւմտեան կողքին վրայ կը գտնուի քարայր մը, որ մարդկային ձեռնաց աշխատութեան արդիւնք մ'է: Առաջակողմը ուղիղ կը տրուած, գետնէն չորս մետր բարձր, իբր աստիճան վրայէ վրայ դրուած մեծ քարերուն վրայէն զգուշութեամբ վեր ելլելով կատարեալ սենեկի մը մէջ կը գտնենք ինքզինքնիս: Քարայրս ունի 7.40 մետր երկայնութիւն եւ 4.25 մետր խորութիւն կամ լայնութիւն. 7—8 մետրի չափ բարձրութիւն: Ասոր քով կայ ուրիշ փոքր քարայր մ'ալ փորուած, կատարեալ սենեկի մը ձեւով. աս ալ ունի 2.67 մետր երկայնութիւն եւ 4 մետր լայնութիւն: Շատ սիրուն փորուած են սոյն կրկին քարայրները, մաքուր եւ գեղեցիկ, կատարեալ արուեստական գործք. մանաւանդ փոքրն ունի յատուկ դուռ մը, պատուհան մը, ներսը բազմոց, կրակարան, բոլորն ալ քարէ:

Քարայրիս առջեւէն կ'անցնի փոքրիկ գետակ մը, որ կու գայ հիւսիսային կողմի լեռանց կողքերէն: Քարայրէս քարէնկէց մը հեռու դէպի հիւսիս կը բոխէ հանգային պաղ ջերմուկ մը, որուն շուրջը քարէ պատ մը շինուած է: Քարայրիս առաջակողմը կը տեսնուին հին ամուրց ջրաղացի մը կանտարան, եւ աղբիւրի մը քարերը վրայէ վրայ ինկած աւերակ. իսկ անդին շէնքերու հիւմեր ծածկուած հողակոյտով. երկու քարէնկէց հեռու դէպի

Երկնիստ գիւղ տանող համբուն վրայ կայ աղբիւր մ'ալ. աղբիւրը կործանած սակայն ջուրը իւր համբան չէ կորսնցուցած, կու գայ կը վագէ՝ խողովակի մէջէն դուրս կ'ելլէ պաղ եւ անոյշ ջուր մը, որ Քարաւոր գուարնութեան եկողներու պապակը կը յագեցընէ: Յանցելումն տեղս եղած է գիւղի մը վայր, անտաքակոյս Քարաւոր գիւղին մէկ մասն, որմէ մնացած են այսօր միայն տեղը եւ աւերակներու մնացորդները:

Քարայրիս եւ ապառաժուտ լեռանս անմիջապէս վրան՝ բարձունքը կը գտնուի քարաշէն գերեզման մը, որոյցի նման շինուած, ճիշտ կրիչ գիւղին դիմացը: Տեղական աւանդութիւնը կը պատմէ հետեւեալը. գերեզմանիս շիրմին տակ քաղուած է Ֆարհատ անուն հայ սիրահար մը, սիրով խելագարեալ, որ Մէհնունի պէս սոյն լեռանց վրայ կը փնտռէ ու կը փնտռէ իւր սիրոյ առարկան, եւ կը փորէ սոյն քարայրը իւր բնակութեան վայր. յուսով միշտ տեսնել կարենալու իւր սիրուհին, որ կը բնակի եղբր կրիչ: Սիրուհին՝ գեղանի Շիրինն՝ ինքն ալ չկարենալով հետեւիլ իր սիրականին հոն գիւղին մէջ անձամբ կը կանգնէ բլրակ մը մաղած մաքուր հող հաւաքելով եւ իւր ժողովրդը հողը կրելով կը բարձրացընէ բլրակ մը, անոր վրայէն իւր տարփածուն տեսնելու բաղանձով: Եւ արդարեւ այժմեան գիւղացիք կը հաւաստեն քէ այդ բլրակը, որ կը գտնուի գիւղին մէջտեղը, եկեղեցւոյ հիւսիսային կողմը (այժմ գերեզմանաց) շատ մաքուր հողէ կազմուած է, եւ ցարդ որչափ որ փորուած է բնաւ քար չէ ելած հողէն: Այս սիրատարփ ամուլին վախճանը հուսկ ուրեմն կ'ըլլայ աղէտաւոր՝ օրին մէկը չար եւ ճախնձոտ մարդիկ լուր կը տանին Ֆարհատին քէ Շիրինը մեռաւ. Ֆարհատ այս լուրին վրայ ինքնասպան կ'ըլլայ իր սիրուհիէն չբաժնուելու համար եւ կը քաղուի իր շինած քարայրին բարձունքին վրայ, ուր կայ եւ կը մնայ մինչեւ հիմայ գերեզմանը: 'Նոյն մարդիկ՝ Ֆարհատին մահուան լուրը կը տանին Շիրինին, որ իւր կարգին իր սիրելիէն չբաժնուելու համար ինքն ալ անձնասպան կ'ըլլայ եւ կը քաղուի իւր բարձրացուցած բլրակին վրայ¹: Աւանդութիւն մը, որ ոչ

¹ Տեղեկագիր Բարձր Հայոց. Հ. Ղեւոնդ Վ. Միշան, Վեներտիկ 1855, էջ 37:

միայն Ումուտումի եւ Կրիչֆի գիւղացներ կը պատմեն, այլ նաեւ Քարուորի շուրջը գտնուած գիւղերու բնակիչները եւ նոյն իսկ ֆաղափացին գիտէ սոյն պատմութիւնը: Տանիկն անգամ կը պատմէ սոյն սիրատարփի ամուլին պատմութիւնը: Երկնիստ գիւղն շրջած ժամանակ շատ զարմացայ Ֆարիատին եւ Շիրինին անունները լսելով տանիկ բերաններէ, նոյն եւ նմանը կը պատմէին առանց ալ, պարագայ մ'ալ աւելցնելով, Ֆարիատ իւր շինած ֆալայրին բարձունքէն՝ ապառաժներու վրայէն ինք զինք վար նետելով անձնասպան եղած է կ'ըսէին:

16. Արծաթի:

Արծաթի կամ Արծըթի գիւղը ֆաղֆին հիւսիսային կողմը իլանլը անուանուած լեռան ստորոտը շինուած է եւ հենի է ասկէ հետիոտն երեք ու կէս ժամու չափ: Դէպի Ռապատ-Թորքում տանող մարման բռնելով մէկ ժամէն կը հասնինք Սողջերմուկ գիւղը, որուն ֆովէն յառաջ երթալով երեք ֆառորդ ժամէն կը հասնինք Սեւ ջրոյ վրայ ձգուած ֆարաշէն կամուրջը, եւ ասոր վրայէն անցնելով նոյնպէս երեք ֆառորդ ժամէն առջեւնիս կ'ելլէ ձախ քեւերմուս վրայ սայլի լայն մարմայ մը. Թորքում տանող կայսերական պողոտան ձգելով եւ սայլի մարման բռնելով ֆառորդ ժամէն կը հասնինք Զիթոգ գիւղի առջեւ: Գիւղիս մէջտեղէն յառաջ ֆալելով դէպի հիւսիս երեք ֆառորդ ժամէն կը հասնինք Արծըթիի առջեւ:

Գիւղս լեռան ստորոտը շինուած ըլլալով ֆարաշատ տեղ մ'է, փողոցները ֆար, ամէն կողմ ֆար. ջուրն առատ է, ջրաղացները անպակաս. հովանաւոր վայրերը շատ, բաց ի մէկ երկու տանիկ պէկերու պարտէզներէն, աջ ու ձախը կը տեսնուին ուռի եւ բարտի ծառերու հովանաւոր տեղեր, ունի հասարակաց պարտէզ մը՝ «Մ'ելէք պաղչէսի» ուր վերջին տարիներու շինուած

տնկուած են ծառեր. բաց ի ստոնցմէ ջրադացներու գլուխը՝ կան-
տարաններու վրայ երկայնութեան տնկուած են ուռի ծառեր եւ
սիրուն եւ համոյական վայր մը կ'ընծայեն: Առատ են նաեւ գիւ-
ղին մէջ պաղ եւ անոյշ ջրայ աղբիւրները, ոմամք քարաշէն բարձր,
ոմամք ցած: Գիւղս նշանաւոր է իւր քով գտնուած հանքային
ջերմուկով. գիւղին հիւսիս արեւելեան կողմը քառորդ ժամ հե-
ռու լեռնադաշտին վրայ կը բղխէ հանքային տաք ջուր մը, որուն
շուրջը քարահիւս պատով ծածկուած ջերմուկ մը շինուած է:
Ջերմուկիս ջուրն աւելի երկաթի կ'երեւայ եւ առողջարար է.
խորութիւնը երկու մաս ունի, կէսը մարդաչափ խոր է, կէսը
ծանծաղ: Քաղաքացին եւ մերձաւոր վայրերու գիւղացիք ստէպ
կու գան լուացուելու սոյն ջերմուկին մէջ:

Գիւղս թէպէտ եւ քարոտ է. բայց իւր առաջակողմը ունի
լաւ հող եւ կը հասցընէ արմտիք. նշանաւոր են իւր ածուներուն
հասուցած վարունգն եւ ձմերուկը:

Յանցելումն Արծըթի ընդարձակ եւ ծաղկեալ գիւղ մ'եղած
է. իւր ընդարձակութիւնը այժմեան շէնքերէն երկու երեք արտա-
վայր՝ դէպի առաջակողմը տարածուած է եղեր. սոյն արտա-
վայրերը հերկուած ժամանակ, ինչպէս կը վկայէ երկրագործը,
երեսան ելած են եւ կ'ելլեն հին շէնքերու մնացորդներ, տեղ տեղ
ալ գերեզմաններ եւ մարդու ոսկրի մնացորդներ¹:

Գիւղս եղած է աւելի կաթ. Հայոց բնակավայր մը եւ քաղ-
քընցի կաթ. հայոց գիւղագնացութեան տեղ մը. մանաւանդ ի
նախնումն եւ նոյն իսկ ասկէ կրկին տասնեակ տարիներ յառաջ
բազմաթիւ էին գիւղագնացութեան եկող կաթ. հայերը. սակայն
այժմ շատ քիչերը կու գան տեղս:

Մեծ գաղթականութենէ յառաջ (1829) գիւղիս կաթ. հայոց
թիւը կը հասնէր 100 տունէն աւելի. իսկ այժմ կայ 20—25 տուն
կաթ. հայ. 7 տուն ալ էջմ. հայ. մնացածը 70—80 տան չափ
տաճիկ են որոմք ունին մզկիթ մը, վերջին տարիներուս մէջ
շինուած:

էջմ. հայք ունին մատուռ մը, բայց չունին քահանայ,

¹ Հմմտ. *գիւղիս մասին Չամչեան՝ Պատմ. Հյո. Բ. 190 - 191:*

պէտք եղած ժամանակ եւ ի հարկին մերձակայ գիւղերէն կու գայ
 ֆահանայ մը եւ իրենց հոգեւոր պիտոյքը կը հոգայ: Մա-
 տուոս կամ փոքրիկ եկեղեցիս անուն «Ս. Նշան» կը գտնուի գիւ-
 ղին գրեթէ մէջտեղերը՝ տներու մէջ, շինուած է 1871ին. ինչպէս
 կը ցուցնէ դրան քով ներքուստ որմին մէջ գետեղուած մարմա-
 րիոն խաչքարին արձանագրութիւնը: Արտաքին որմերուն վրայ չեն
 տեսնուիր բնաւ հնութեան մնացորդներէն բեկորներ. իսկ ներսը
 բնին առաջակողմը գետեղուած է մեծ խաչքար մը, որուն աջ
 ու ձախ քեւերը ամբողջ են, իսկ վերի եւ վարի քեւերը կոտ-
 րուած: Նոյնպէս աջ ու ձախ որմերուն վրայ կը տեսնուին
 երեք հատ հին խաչքարեր միջակ մեծութեամբ: Դարձեալ դասին
 աջ կողմը որմին մէջ շինուած աւագանին կռակը կը տեսնուի
 հին խաչքար մը: Սոյն աւագանին առջեւ քարին վրայ փորա-
 գրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

«Յշտկ է սր աւգնս Քթ
 օեան Պապիկին ծնողացն
 միի Թովմասին միի Նուհէմ
 ին եւ կողակցոյն Վառվառին
 1869»:

Եկեղեցիս նորոգուած է 1894ին. անոր արեւելեան որմին
 վրայ թուղթ մը կ'պցուած է եւ վրան գրուած է նորոգութեանս
 վերաբերեալ յիշատակագրութիւնը՝

«Նորոգումն սր նշան
 եկեղեցւոյս եղել ի վանա
 հայրութեան հայր Կորին
 վարդապետի Ստե. Էլիտ
 բնմեանց ի մեմաստանի Կար
 միր վանուց, եւ նորին ջանի
 ւք եւ հոգատարութեք եւ Զի
 քող գեղջ բարեպաշտից ժո
 ղովորդոց նըուիրմամբ եւ
 աշխատուր. 1894. նոյ. 10»:

Նկեղեցիս շատ պարզ է, չունի վերնատուն եւ ոչ այլ եւ այլ քաժանում. չունի նաեւ հարուստ սպասներ եւ զարդեր: Պատկերներու եւ ուրիշ առարկաներու վրայ գտնուած յիշատակագրութիւններն են՝

ա. Խորանին Աստուածածնայ պատկերին տակ գրուած է.

«Յիշուկ է խաչկալս եւ պատկերս Արծթի գիւղի սբ Նշան եկեղեցոյ Զիթօղցի Զախալեան հնգցել տր Մարտիրոսի որդի Գրիգորին կղկցոյն Մարիամին որդոյն Նդիշէին. մրտ 28ին 1875»:

բ. Այլ եւ այլ մեծութեամբ արտյր աշտանակներու վրայ

«Յիշատակ է Դօնասարի կողակից հանգուցեալ Ինդիգարին Յրկնիսու եկեղեցնայ. 1871»:

գ. «Յիշատակ է այս Արծաթեցի Նդսաբեթ վարժուհի Սահակին Արծաթի գիւղ սբ Նըշանի եկեղեցո. 1876. Օգոստ. 2.»:

դ. «Յիշատակ է Թօմօեմց Էռապին դըստեր Հօռօմի Տիօղեմց Գէորգի որդի հանգուցեալ Յակոբի Արծըթի սբ Նըշան եկեղեցնա 1878»:

ե. «Յշուկ է Խորէն Կոմլոզեանէ ի Զիթոզ 1909. մարտ 21»

զ. Բուրվառի մը տակը.

«Յիշատակ է քէմանի մեսի հաչօին ի գուղըն Արծըթի եկեղեցնայ 1871»:

է. Ճաշոց՝ տպեալ ի վաղարշապատ 1872. առջեւը գրուած.

«Նուիրի այս մաշոցս ի գիւղն Արծաթի սբ Նշան եկեղեցոյն Հայոց. առատաձեռն մուրաւորութեամբ ոմանց բարեպաշտ տիկնանց Կարնոյ քաղաքիս. ի յիշատակ հոգւոց ննջեցելոց իւրեանց. ջանիւք եւ աշխատութեամբ Փէփրոնիս եւ Նդիսաբէթ վարժուհեաց Հոփսիսմեանց դպրոցին Կարնոյ 1876. Օգոս. 15»:

«Վերստին նորոգումն եղեւ սրբազան մատենիս, այսինքն մաշոցիս, արդեամբ Շուշանայ տիկնոջ Զախալեան Զիթառոզցի. ի յիշատակ ննջեցելոց իւրոց. 1897. Դեկ. 1ին.»

Ինչպէս վերագոյն յիշեցինք գիւղս աւելի կաթ. հայոց բնակավայր մ'է. որոնք ունին եկեղեցի մը, մատուռ մը. վարժարան եւ քահանայ: Նկեղեցին անուն Ս. Աստուածածին շինուած է գիւղին հիւսիսային կողմը, չորս կողմը բաց է: Նկեղեցիս մտա-

դրութեան եւ հիացման արժանի է իւր հնութեամբ . Կարնոյ դաշտին վրայ գտնուած գիւղերուն եւ վանօրէից ունեցած եկեղեցիներուն եւ մատուռներուն մէջ ամենահինն է : Առանց արձանագրութեան առանց յիշատակարանի , մի միայն իւր այժմեան վիճակն եւ տեսքը կը բաւէ իւր հնութեան իբր ապացոյց : Արտաքինայն եւ ներքինայն ակնարկ մը նետելով՝ տարիներ անցուցած՝ դարեր բռնորած , շատ հին ըլլալը կը տեսնենք : Ամբողջ շէնքն է քարուկիւր , արտաքինստ որմերուն քարերու նախնական գոյնը անկարելի է որոշել . բնութիւնը բոլորովին փոխած է , ժամանակը՝ անձրեւը՝ տօքը քարերն այնպէս մաշած են որ՝ տեղ տեղ հինգ՝ տասն եւ աւելի սնդմ . քափած քարերու տակի խաւերը դուրս հանած են , մոխրագոյն՝ կարմրախտոն դեղին բծաւոր ծակոտկէն քարեր են որ կը տեսնուին այժմ :

Արեւելեան եւ արեւմտեան որմերուն մէջ հաստատուած են խաչքարեր ինչպէս նաեւ միջավայրը բարձրացող կամարին որմին մէջ գետեղուած են երկու հին խաչքարեր . արտաքինստ տեսնուած այս խաչքարերը յընթացս ժամանակաց դրուած են որմերուն մէջ , որ յայտնի կը տեսնուին խաչքարերու շուրջը գտնուած քարերու դիրքէն եւ ձեւերէն :

Եկեղեցիս ունի հարաւային որմին վրայ ցած եւ փոքրիկ դուռ մը՝ որմէ ներս մտնելով երեք քարաշէն աստիճաններէ վար իջնալու է . ըստ այսմ եկեղեցւոյ ներքին երեսը խոր կամ ցած է 50 սմ . իւր արտաքին կամ շուրջը պատող երեսէն՝ երկրէն : Զախակողմեան եւ արեւելեան որմերուն վրայ կը տեսնուին 10 սմ . բարձրութիւն ունեցող լուսամուտ փոքրիկ պատուհաններ . յընթացս ժամանակաց արեւմտեան որմին վրայ բացուած են երկու մեծադիր պատուհաններ եւ երկաթաշէն վանդակներով ամրացուած , ինչպէս նաեւ ձախակողմեան որմին վրայ գտնուած պատուհաններէն երկուքը քիչ մը մեծցուած են :

Որմերուն հաստութիւնն է 1.25 սմ . , շինուած են եւ հիւսուած կիրով , զօրաւոր եւ հաստատուն :

Եկեղեցիս ունի երեք կամար , միջավայրի կամարն աւելի բարձր է իւր աջ ու ձախը գտնուած կամարներէն , կամարներս

հաստատուած են երկու կարգի վրայ՝ վեց քարաշէն քարահիւս սիւներու վրայ, որոնց իւրաքանչիւրն ունի վեց մետր շրջապատ:

Սիւներու վրայ հաստատուած միջավայրի եւ ձախակողմեան կամարները դժբախտաբար յընթացս ժամանակաց եւ քերելու պատերազմերու տխուր հետեւութեամբ փլած՝ քանդուած ըլլալով, այժմ հաստ գերաններով ծածկուած՝ գոցուած է ձեղունը. միայն աջակողմեան կամարը մնացած է իւր նախնական վիճակին մէջ:

Ներքուստ որմերուն վրայ կը տեսնուին հին խաչքարեր, որոնք յետոյ զետեղուած են. այսպէս դասին աջակողմեան որմին մէջ շինուած աւագանին աջ ու ձախը կը տեսնուին որմին մէջ երկու խաչքարեր, ինչպէս նաեւ ձախակողմեան որմին մէջ զետեղուած է մարդաչափ մեծութեամբ հին խաչքար մը:

Դասը բաժնուած է փայտաշէն վանդակով մը որ մնամապէս յետոյ շինուած է: Բեմը քարաշէն է՝ կէս մետր քարձրութեամբ:

Եկեղեցիս ունեցած է ի նախնումն երեք խորան, երեք կամարներու տակ առանձին առանձին. ըստ հնագոյն սովորութեան՝ խաչքար մը կանգնուած, վրան ուղիղ քար մը դրուած, սեղանը կազմուած է. սիւները մնացած են մինչեւ ցայսօրս եկեղեցւոյս մէջ. աջ ու ձախ կամարներուն ներքեւ կը տեսնուին երկու քարեր՝ մին կանգնուած միւսը՝ վրան դրուած. աւագ խորանին սեղանն ալ նոյնպէս է, որուն վրայ յընթացս ժամանակաց շինուած է փայտակերտ սեղանը եւ խորանը. հին քարէ կազմուած սեղանը անխախտ մնացած կամ պահուած է, միայն նորաշէն փայտէ սեղանով ծածկուած է:

Այժմ եկեղեցիս ունի մնամապէս երեք խորան փայտակերտ շինուած. Աւագ խորանն իւր տեղը, եւ դասին յարակից քարահիւս սիւներուն առաջակողմը կանգնուած են երկու խորաններ, իսկ աւագ խորանին աջ ու ձախը գտնուած նախկին քարաշէն սեղանները կը մնան անգործածելի. իբր աւանդատուն կը գործածուին սոյն երկու սեղաններու վայրերը:

Աւագ խորանին պատկերը՝ Աստուածածին Յիսուս մանուկը

գիրկը, շատ սիրուն նկար մ'է. 1895 թուականին, կոտորածի տարին, եկեղեցիս ալ տամիկներէն կողոպտուած օրը սրոյ հարուածով մը պատուած են սոյն սիրուն պատկերը: Պատկերիս կոնակը գրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

«Յիշատակ է Բէշիկեան Յովհաննէս աղային Արծթու կաթողիկաց եկեղեցւոյն 1870»:

Խորանիս աւելի հնագոյն պատկերը կախուած է այժմ եկեղեցւոյ սիւներուն միոյն վրայէն: Իսկ խորանիս փայտակերտ սեղանին առջեւ գրուած է միայն «1856» որ իւր շինութեան թուականը կը յիշեցընէ:

Եկեղեցիս չունի որ եւ իցէ հնագոյն արձանագրութիւն կամ յիշատակարան մը. եկեղեցական սպաներու մեծագոյն մասը 1829ի մեծ գաղթականութեան ժամանակ, գաղթականքի միասին տարած են: Իսկ մնացածներն եւ յընթացս ժամանակաց շինուածները կամ նուիրուածներն ալ վերջի կողոպուտի աւարի տարին տանկաց ձեռքն ինկած են: Կը գտնուի միակ արծաթ ձեռաց խաչ մը, որուն ունելիքին վրայ փորագրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

«Յիշատակ է Տօհանէսին կողակից Եղսայբէրբին, որ Էլփագեան. յԱրծթու եկեղեցւոյ. 1863»:

Եկեղեցիս ունի նշանակութեան արժանի միակ յիշատակարան մը, որ 1750 թուականներու արձանագրութիւն մ'է: Քարահիւս սիւներուն առաջին կարգի՝ դասին կից գտնուած աջակողմեան սեան՝ դէպի խորան նայող երեսին վրայ հաստատուած է մարմարիոն սպիտակ քար մը, փորագրուած յիշատակարանով: Սոյն քարը կ'երեւայ թէ գաղթականութեան ժամանակ՝ գտնով կիրով գոցած՝ ծածկած էին գաղթական գիւղացիք, այնպէս որ ասկէ քանի մը տարի յառաջ, գիւղացի նոր սերունդը բնաւ տեղեկութիւն չունէր սոյն քարին եւ յիշատակագրութեան նկատմամբ, եւ արձանագրութեան մէջ յիշուած չայիրին տարեկան արդիւնքը կը գանձէր կարմոյ կաթ. մայր եկեղեցին: Վերջին տարիներս, շուրջ 1894 թուականին, Ախալցխայի գիւղերը գաղթող գիւղիս ծերագոյները կը յիշեն սոյն յիշատակարանը եւ կը մեկնեն քարիս

գտնուած տեղը: Այս յայտարարութեան վրայ՝ արդարեւ սեան վրայ ծեփուած գանը ֆերելով, երեսան կը հանեն սոյն արձանագրեալ ֆարը, որուն հետեւութեամբ գիւղիս եկեղեցին տէր կ'ելլէ յիշատակարանիս մէջ յիշուած դաշտին եւ տարեկան հասոյթին: Քարիս վրայ փորագրուած յիշատակարանն է հետեւեալը՝

«Ես Խաշուտցի Մկրտիչեմց Սահակս եկի Արծըթի. Դըժղը-ժեմց Պողոսին բաժին չայիր Նալի¹ յիշատակեցի ի դուռն սը Ածած-նայ, որ տարին Խ. պատարագ անեն ամէն բշաբթի (երկուշաբթի) օվ որ չայիրն ուտէ ինչ ֆահանայ որ հանդիպի այս պատարգն կիսատ քողու պատիժն կայէնի առնու ՌճՂԹ»:

Արծըթի գիւղս նշանաւոր է իւր ունեցած Լուսաւորիչ անուանեալ լեռնակովը կամ վանքի վայրովը: Գիւղին կոնակը բարձրացած լեռնակի մը գագաթը, որուն վրայ ելլելը կը տեսէ կէս ժամ, բաւական ընդարձակ տեղւոյ մը վրայ կը տեսնուի փոքրիկ եկեղեցի մը «Լուսաւորիչ» անուանեալ: Եկեղեցւոյս հիմերը քէպէտ եւ շատ հին կ'երեսան, բայց իւր վրայ բարձրացած շէնքը նոր է եւ ժամանակ ժամանակ նորոգուած: Պարզ շէնք մ'է. ունի պարզ ֆարաիս սեղան մը, առանց արդ ու զարդի. այսպիսի բաներ մէջը քողուլ վտանգաւոր համարուած է. ֆանիցս դուռը կոտորուած է եւ կողոպտուած են մէջը գտնուածները տանիկ աւագակներու կողմանէ: Ուխտագնացութեան եւ ուրիշ առիթներու ժամանակ միշտ գիւղին եկեղեցիէն կ'առնուին պէտք եղածները եւ յետոյ դարձեալ գիւղ կը բերուին:

Լուսաւորչայ տօներուն գեղեցիկ ուխտատեղի մը կը դառնայ սոյն լեռնակին գագաթը, ֆաղաֆացի եւ մերձաւոր գիւղօրէից կաթ. հաւատացեալք խօսն բազմութեամբ կու գան գիւղս եւ կ'ելլեն լեռնակիս վրայ, ումանք բոկոտն ֆարերն ու փուշերը կոխելով, ումանք միայն կօշիկնին հանած կը բարձրանան վեր եւ ուխտերնին կը կատարեն. մատաղ կտրողներն ալ անպակաս են:

Եկեղեցիս չունի բնաւ իւր ներքին եւ արտաքին ռումբերուն

¹ Նալի ըստած չայիրն այժմ Նալժի չայիր կ'ըսեն, կը գտնուի գիւղիս մօտ առաջակողմը, որ տարեկան 15 ոսկւոյ հասոյթ մը կը բերէ:

վրայ հնութեան յիշատակարան մը. վերջին անգամ նորոգուած է 1905 թուականին. երկու կարգի վրայ չորս փայտէ սիւներ հաստատուն կը բռնեն ձեղունը. հարաւային որմին վրայ կը տեսնուին երկու բարձրադիր փոքրիկ լուսամուտներ եւ քարաշէն խորան կամ սեղան մը:

Դուրսը շէնքին աջ կողմը կանգնուած կը տեսնուին երկու հին խաչքարեր, մին մարդաչափ մեծ եւ միւսը փոքր: Իսկ եկեղեցւոյ առաջակողմը կը տեսնուին հին շէնքերու մնացորդներ, աւերակաց կոյտեր, հիմերու քարեր, տեղ տեղ բարձր, տեղ տեղ ցած, որոնք մասնամիշ կ'ընեն թէ ի նախնումն, անյիշատակ ժամանակ մը, սոյն լեռնակին գագաթը եղած է բնակութեան վայր մը. աւանդութիւնն ալ սոյն տեղւոյն «Լուսաւորչայ Վանք» անունը կու տայ:

Լեռնակիս ստորոտը կողքին վրայ կը գտնուի ընդարձակ գերեզմանատուն մը, ուր կը տեսնուին տասէ աւելի մաքուր եւ կանգուն մնացած՝ մեծ ու փոքր հին խաչքարեր եւ ուրիշ բազմաթիւ խաչքարեր եւս կիսով չափ կոտորուած եւ խաչքար կանգնելու յատուկ բազմաթիւ քարեր, որոնց մէկ կողմը չորեքկուսի փորուած է, բայց վրայի խաչերը չկան (տարուած են). կը տեսնուին նաեւ ոչխարի ձեւ քանդակուած գերեզմանաքարեր եւ ուրիշ բազմաթիւ մեծկալ քարեր: Սոյն տեղը կը գործածուի նաեւ այժմ իբր գերեզմանատուն նոր ննջեցեալներու համար: Եկեղեցւոյ հարաւային կողմը գտնուած գետինն ալ կը գործածուի իբր գերեզմանոց:

Սոյն տեղւոյն կից, եկեղեցւոյ հարաւային կողմը, կը գտնուի շէնք մը կրկին բաժանումներով. մին քահանայի բնակարան եւ միւսն իբր վարժարան կը գործածուի:

Մտադրութեան արժանի է եւ հնութեան պատկանող վայր մը եւս կը գտնուի գիւղիս արեւմտեան կողմը (որուն այժմ «Կէօլին Տիւրք» անունը կու տայ տեղացին). ուր կը գտնուի ընդարձակ գերեզմանատուն մը եւ ուր կը տեսնուին գերեզմանաքարեր, հողերու կոյտեր եւ փոսեր, որոնք անյիշատակ ժամանակէ մնացած գերեզմանավայր մ'ըլլալը կը հաստատեն:

Գիւղս բնակիչները, ինչպէս վերագոյն յիշեցինք, եղած են աւելի կաթ. հայք. 1829ին մեծ գաղթականութեան ժամանակ ասոնցմէ շատերը գաղթած են Կովկասու կողմերը, Ախալցխայի եւ ասոր մերձակայ գիւղերուն մէջ հաստատուած են. երբ 1902ին¹ սոյն գիւղերը կը շրջէի տեսայ սոյն գաղթականութեանէն մնացած քանի մը ալեւորներ, որոնք պարծենալով կ'ըսէին թէ շատ շատ հին եկեղեցի մը, հազար տարուքնէ աւելի հին եկեղեցի մը քողուցած էին Արծրի. անտարակոյս աւանդութեամբ գիտէին զայս: Այս ալեւորներէն, ինչպէս նաեւ Կարին տակաւին ապրող՝ ութսուն, իննսուն տարիներ թուրած պառանքերու բերնէն՝ լսեցի եկեղեցւոյն նկատմամբ հետեւեալները: Թէ ինչպէս եկեղեցիս յանցելումն իրենց ձեռքը անցած է, չեն յիշեր, միայն կը հաստատեն թէ երկու դարէն աւելի է որ կաթ. Հայք կը գործածեն զայն. աւանդութեամբ՝ պապերէն լսած են եղեր թէ, ժամանակ մը տաճիկներու ձեռաց տակ իբր մարագ գործածուած է եկեղեցիս. անտարակոյս 1600 թուականներուն. բարեբաղդաբար մզկիթի չեն վերածած, յետոյ անցած է դարձեալ կաթ. Հայոց ձեռքը:

Եւ մինչ անցեալ դարերու մէջ Կարնոյ քաղաքին կաթ. Հայք չունէին հրապարակական աղօթատեղի՝ եկեղեցի, եւ մինչ հաւատքը տակաւին զօրաւոր էր հաւատացելոց սրտերուն մէջ, տէրունական տօներու առթիւ քաղցի կաթ. հայը կու գայ եղեր գիւղիս եկեղեցւոյն մէջ Աստուածային պաշտամանց ներկայ գտնուելու:

Վերջին դարուս մէջ գիւղիս բնակիչներն եղած են աւելի հոտորչուրի կողմանէ գաղթող կաթ. Հայեր. ասոնք բերած են հետերնին Տէր հաչատուր անուն քահանայ մը, որ քաջ հովիւ մ'եղած, իւր ժողովուրդը պաշտպանած է տաճիկներու դէմ սայլի կողի փայտով. եւ երկիւղալի դարձած է տաճիկաց առջեւ: Վերջին դարուս առաջին քառորդին մէջ կը յիշուի իւր անունը. գիւղս վախճանած եւ քաղուած է հասարակաց գերեզմանատանը վեր-

¹ Հմմտ. Հանդէս Ամսօրեայ 1902, էջ 79-85:

ջին կարգին մէջ: Ասոր վախճանելէն յետոյ գիւղին ժողովրդապետն եղած է Տէր Վարդան Քչուրեան, վախճանած 1889, երկու գաւակ ձգելով Բահանայ, Տէր Յովսէփ եւ Տէր Գրիգոր. վերջինս եղած է յաջորդ՝ որմէ յետոյ Տէր Ստեփան Ալաշկերտցի:

17. Տինարիգում:

Տինարիգում կամ Տինարգում գիւղը շինուած է Կարնոյ հիւսիսային կողմը, խաչափայտի լեռանց առաջակողմը տաքածուած բլրակաց միոյն ստորոտը: Հեռի է Բաղաբէն հետիոտն չորս ժամու չափ. կրկին ճանապարհներ ունի, կամ Զիքուգ գիւղի քովէն եւ կամ՝ Թուաննի առջեւէն կարելի է գալ գիւղս: Սիրուն է գիւղիս դիրքն եւ մաքուր. առաջակողմը՝ կէս կամ երեք քառորդ ժամ՝ հեռուն կը տեսնուին Թուանն եւ Զիքուգ գիւղերը, արեւմտեան դին մէկ ժամ հեռուն Արծաթի գիւղը. կոնակն ունի Կարմիր ձորն եւ բլրակի մը ետեւը Կարմիր գիւղը: Առաջակողմը Բարբնկէց մը հեռուն, սեւ ջուրէն եւ Ազտաղի ջրերէն միացեալ գետակ մը կ'անցնի, որ կրկին ջրաղացներու Բարբը դարձնելէ յետոյ, կ'երթայ կը հոսի դաշտին մէջ: Ունի նաեւ պաղ եւ անոյ՝ ջրոյ աղբիւրներ. իր մէջ գտնուած Բարաշէն երեք աղբիւրներէն նշանաւոր է, գրեթէ գիւղին միջավայրը գտնուածը, Կամպիրու կոփուած կարմիր Բարբըրով շինուած, բարձր եւ լայն, չորս բերանով առատահոս անոյ՝ ջրոյ աղբիւր մը, որուն ջուրը կու գայ Կարմիր ձորին կողմանէ:

Գիւղս յանցելումն բաւական ընդարձակ եւ բազմամարդ գիւղ մ'եղած է. իսկ այժմ ունի 40 տուն հայ եւ 50 տուն տաճիկ՝ որոնք ունին մզկիթ մը, գրեթէ գիւղին միջավայրը շինուած:

Հայք ունին եկեղեցի, վարժարան եւ Բահանայ մը (Տէր Բարթուղիմէոս Դաւթեան՝ Կոպալեան, ձեռնադրեալ Օրմանեան Առաջնորդէ, որ 25 տարիէ ի վեր պաշտօն կը վարէ գիւղս):

Գիւղս ունեցած է հնագոյն եկեղեցի մը, գիւղին հարաւային կողմը տներու մէջտեղը. որ կը կոչուի եղեր Ս. Մինաս, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի նոր եկեղեցւոյս մէջ գտնուած յիշատակագրութիւններէն :

Իսկ նորագոյն կամ այժմեան եկեղեցին կը գտնուի գիւղին կռնակը՝ հիւսիսային կողմը, անջատեալ տներէ, շրջապատեալ փոքրիկ պարտէզով եւ պարիսպով : Պարտէզիս պարիսպին արեւելեան կողմը կը տեսնուին որմին մէջ հաստատուած երեք հատ հին խաչքարեր. որոնցմէ երկուքին վրայ քանդակուած են յիշատակագրութիւններ. միոյն վրայ գրուած է այսպէս.

«ՆՃԹ ԹՎԱԿԱՆՈՒՍ ԿԱՅՈՅ

ԱՐ ՈՂԱՆԻՍ» :

Երկրորդին վրայ խաչին վերի կողմը փորագրուած են գրեր, որոնք անտարակոյս թուական մը կը ցուցնեն, սակայն դժուարաւ կը կարդացուին. իսկ խաչին վարի կողմը, թեւերուն տակ փորագրուած են անուններ (յայտնի եւ որոշ կը կարդացուին).

«ՏՐ ԱԾ ՈՂՈՐՄԵՅ ՐԱՆԱՐԳԵՍԻՆ

ԵՒ ՎՐԹԱՆԻՍԻՆ ԱՄԷՆ» :

Նորագոյն եկեղեցին անուն Ս. Աստուածածին, շինուած է 1873ին. նակտին վրայ բարձրացած է չորս քարշէն սիւներով սիրուն զանգակատունը մէկ զանգակով. զանգակատունն շինուած է վերջին տարիներս, 1910ին : Եկեղեցւոյ դրան աջ ու ձախը քիչ մը վերով կը տեսնուին որմին մէջ զետեղուած երկու հին խաչքարեր. մաքուր եւ սիրուն : Փայտաշէն երկաթապատ դրան վրայ, քարահիւս սեմքին նակատը՝ փորագրուած է «1873» թուականը. իսկ դրան աջ կողմը ներքուստ, որմին մէջ հաստատուած է մարմարին սպիտակ փոքր խաչքար մը, որուն վրայ քանդակուած է կրկին յիշատակագրութիւն եւ կրկին թուական. այսպէս

«ՅԻՂԱՏԱԿ Է ԱՂԱՐԻՆ ԹՎ. ՌՄԴ ԲՈՂՈՐ ՔՐԻՍՏՈՆԷԻՑ ՍՐՈՖ ԵՒ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՐ. ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՐ ԱԾՅ շինեցաւ ի սր եկեղեցիս քաղում աշխատութեամբ ՏՐ ԸՍՏԱՆՈՍ ԲԱԽԱՆԱՅԻՆ ձեռամբ ԹԻՒ ՓՐԿՂԻ 1873» :

հաշփարս բերուած է հնագոյն եկեղեցւոյ վայրէն, ըստ հետետորդի արձանագրութեան կէսը կը պատկանի հնագոյն եկեղեցւոյ եւ կէսն ալ նոր եկեղեցւոյս. այսպէս հնագոյն են հետեւեալ տողերը.

«Յիշատակ է Ագարին ք-վ. ՌՄԴ Բոլոր Բրիստօնէից տրօֆ եւ ողորմութեամբ»:

Իսկ յաջորդ տողերն ալ նորագոյն եկեղեցւոյ կը պատկանին:

Եկեղեցւոյս ներքինը սլարգ է, առաջակողմը կը բարձրանայ վերնատունը, երկու կարգի վրայ չորս բոլորակ փայտէ սիւներ կանգնուած են միջավայրը. վանդակով մը բաժնուած է դասը, դասին առջեւ կայ բեմը եւ կիսաբոլորակ կամարի ներքեւ փայտակերտ սիրուն խորան մը Աստուածածնայ պատկերով: Բեմին աջ ու ձախը կը գտնուին փոքրիկ աւանդատուններ:

Աջակողմեան աւանդատան մէջ, աջ որմին վրայ շինուած է փարակոփ աւագանը, որուն առջեւ փորագրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

«Յիշատակ է Կօպալ
Ենց միի հաչօյին
Եղբար որդի Տէփան
ոսին ի Զիքողցի 1878
Օֆս. 12ին:»

Եկեղեցւոյս որմերուն վրայ չի տեսնուիր ուրիշ արձանագրեալ քար կամ խաչքար. իսկ պատկերաց եւ այլ առարկաներու վրայ ու գրքերու մէջ գտնուած յիշատակագրութիւններն են հետեւեալները:

ա. Ս. Սարգսի պատկերի մը տակ.

«Յիշտկ է Դինարիգումցի Գուլքակենց Մանասին եւ ամենայն զարմին նոցին. ՌՃԶԶին:»

բ. հաչելութեան պատկերի մը տակ.

«Յիշտկ է Ս. հաչելութիւնս յեկեղեցւոյն Ս. Ածածնայ ի գիւղն Տինարիգում Յակոբ Դաւթեանի եւ կնոջն Մարիամու եւ որդոց 1905. մարտ 1:»

գ. Ս. Սարգսի պատկերի մը տակ .

«Յշտկ է սբ փրկչայ եկեղեցւոյն հնգցել հաշադիցեան Մովսէսին եկեղեցւոյն Տիւլէրին որդին մհի Խորայէլին եկեղեցւոյն մհի Վարդունին . 1872 . ապրիլ 16 :»

դ. Արծաթ բոլորակաձեւ ձեռաց խաչի մը վրայ .

«Յիշտկ է Ղէվէնէնց Յարութիւն կօղակից Հէնձացի Դիշխունին ի գուղըն Դինարիգումու սբ Մինասու եկեղեցւոյ . 1868 :»

ե. Աշտանակներու վրայ .

«Յիշատակ է հանգուցեալ Հաֆայֆ մահտսի Յակոբին եւ դուստր Աննաին եւ որդուն Գէորգին ի գուղէն Դինարիգումու Սբ Մինասայ 1854 :»

զ. «Յշտկ է Աննաին ի դուռն Տինարիգում . սբ Մինաս ք . ԽՄԿ :»

է. «Յիշատակ է Հաֆաֆեան Սրբուհի որդի ի գուղն Տինարիգումու սբ Մինասու եկեղեցւոյ 1867 եւ Հաֆաֆ մհսի Յակոբին :»

ը. «Յշտկ է Յագագի որդ . Պաղտիկին Սարգիսին ի դուռն սբ Մինաս յեկեղեցուն , ԽՄԽԶ :»

ք. «Յիշատակ է հանգուցեալ մհսի Յակոբին եւ դուստր Աննին եւ որդուն Գէորգին ի գիւղն Դինարիգումու սբ Մինասայ . 1854 :»

ծ. «Յիշատակ է Ղափագի Քարուստին Դինարիգումու եկեղեցւա . 1873 :»

ժա. «Յիշատակ Ձիքողցի Համբարձում Քէրոբեան ի Դինարիգում սբ Ասվածածնա . 1893 :»

ժբ. «Յշտկ է Դինարիգումի Ս . եկեղեցոյ Բարսանեան Համբարձումէն . 1910 :»

ժգ. «Յիշտկ է Ակոբին Աննաին Տինարիգումու ժամին . ԿԿԳ (=1850) :»

ժդ. «Սիրոնենց Արդէսին յիշատակ է ԿԿԿԿ (=1873) :» :

ժե. Բուրվառի մը վրայ .

«Յիշատակ Դինարիգումցի Մկրտիչին կին Կատարին որդի Գրիգորի Ասվածամայր եկեղեցուն . 1877 :»

ժզ. Ծնծղայի մը վրայ .

«Յիշատակ է Կարապետի որդի տիրացու Ալեքսանին Տինարի գումու ի դուռն սը Մինաս ժամին. 1777 (1818)»:

ԺԷ. Կախուած ջահի մը վրայ.

«Յիշտկ է Տէրտէրանց հանգուցեալ Յօհանէսի կողակից հանգուցեալ վարդիին. հանգուցեալ Ըսկունին Գիրգորի Հերմօնի ի գիւղըն Տինարի գումու նորաշէն սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյն. 1873 :»

ԺԸ. Աւետարան տպեալ ի վեներտիկ 1720. ետեւը գրուած է.

«Յիշատկ է սը կտակարանս Մարգարտին հօրն Տիլանին մօրն Ոսկեհատին կողակցին Խաչօին որդոյն Դաւիթին եւ ամենայն աւետարանի գարմին ամէն: Որ էառ ի հալալ արդեանց եւ արդար վաստակոց իւրոց եւ եղ յիշատակ ի գիւղն Տինարի գում ի ձեռն տիրացու Օվանէսին Ած բարի վայելումն տացէ ամէն եւ որ յիշէ յիշեալ լիցի ամէն ամէն քվին ՌՃՀԹ :»

ԺԹ. Աւետարան տպեալ ի վեներտիկ. ՌՃԼԴ. առջեւը գրուած է.

«Յիշատակ է սը աւետարանս հանդերձ միով խաչիւ եւ միով սը յարութեան պատկերով եւ երկու կողիւն գարկեալ եւ չորս հրեշտակաւ միոյն կողին, յիշատակս այս Ումուտումցի Գաւկենց մհի Ազապապի հարսն Ինթիգարին, իւրեան հալալ արդեամբ աւարա վասն կենդանեացն եւ ննջեցելոցն. Տէր Քրիստոս հաճեալ ընկալցի եւ յետ աստեացս ելանելոյն. արքայութեան փառացն արժանիս արասցէ ամէն. 1874 եւ Յունիսի 1ին եղաւ յիշատակս ի գիւղն :»

Ի. Ճաշոց Բ. հատոր տպեալ մեծադիր. ետեւը գրուած է.

«Յիշտկ է այս սը ճաշոց գիրքս հանգուցեալ Մարտիրոսին. հանգուցեալ որդւոցն Մկրտչին եւ Մովսէսին: Նաեւ կենդանի որդւոցն տիրացու Մարկոսին չուպգնի տիրացու Դաւիթին, Պարոնին եւ Յարութիւնին: Նաեւ Մարկոսի որդի հանգուցեալ Գալուստին. Պարոնի կենդանի որդւոյն Մարգարին. Յարութիւնի կենդանի որդւոյն Մկրտչի. եւ ամենայն արեան գարմից սոցին. որք ստացան արդար վաստակօք իւրեանց եւ եղին ի Տինարի գում գիւղի սուրբ Մինաս յեկեղեցւոյն. ի ձեռն սրբաւէր քահանայից.

և յեկեղեցական մանկանց : Վասն որոյ ո՛վ վայելօղբ յիշեցէ՛ք ի մաքուր աղօթս ձեր վերոյիշեալ անձինքն . եւ մի լիցի օտարացուցանել զսա եկեղեցւոյն . այլ պահել անդամօր յաւիտեանս միշտ : Նորոգեցաւ մատեանս , ՌՄԿԷ քուոյս եւ Դեկտեմբրի ԺԲ .» :

Իս . Զայնաբաղ շարական տպեալ Կ . Պոլիս , 1743 . առջեւը գրուած է .

«Ի յիշատակ համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոց Տինարիգոմցի առաքելաշնորհ տէր Ստեփան քահանայի . մօրն Մարիամին կենակցին իւրոյ Թագուհինին . եւ որդւոցն տիրացու Յարութիւնին եւ տիրացու Յովսեփին զայս ճայնաբաղ շարականս վերստին կազմեալ նորոգեաց ի փառս սուրբ Մինաս եկեղեցւոյ . հանգուցեալ տէր Եղիշէին : Որք ընթեռնուքն յիշեցէ՛ք նաեւ զնախկին յիշատակոյ սոյն մատենիս զՆօրհատեան Զախալն . եւ որդիք նորին գհանգուցեալ տէր Նիկողոսն . զորցւ Յարութիւնն . զՍահակն . եւ զնորհազարդ տէր Դաւիթ քահանայն . մաքուր մաղթանօք յիշեցէ՛ք առաջի անմահ գառինն Ածոյ զկենդանիս եւ զննջեցեալս նոցին . եւ մեք խնդրեմք ի մարդասիրէն մերմէ ասելով . յաւիտեանական յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի . զի եւ Տն մեր Յս Բրիստոս ի յերկրի խաղաղ պահեսցէ զնս համայն գերդաստանօք . եւ ի հանդերձելումն վարձս բարեաց պարգեւեսցէ սց եւ զժողովուրդս նոյն գիւղի ի ծոց եկեղեցւոյ ընդ հովանեաւ փրկագործ խաչին իւրոյ պահելով պահպանեսցէ ամէն . 1865 . յամի . Դեկտ . 25 :»

Իր . Աւետարան ճաշու տպեալ Երուսաղէմ . 1868 . առջեւը գրուած .

«Յիշատակ է սոյն ճաշու աւետարանս համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոց . Տինարիգոմցի Դաւիթեանց հանգուցեալ Յօհաննէսին , եւ կենակցացն սորին առաջին կնոջն Ասլիքին . եւ երկրորդ կնոջն Ղուսրէքին . եւ որդւոյն նորին Մկրտչին եւ որդւոյն նորին տէր Բարդուղիմէոս քահանային եւ հօրեղբարցն սորին . . . ի Տինարիգոմ գեղջ . 1882 . Յունիս 24 :»

Սոյն եկեղեցական առարկաներու եւ մատենից յիշատակագրութիւններէն ինչպէս յայտնի կը տեսնուի աստուծոյ մէկ քա-

նին հնագոյն եկեղեցւոյ եղած նուէրներն են եւ մէկ քանիսն ալ նորագոյն եկեղեցւոյս տրուած նուէրներ: Բացի այս յիշատակագրեալ առարկաներէն եկեղեցւոյս մէջ կը գտնուի ձեռագիր Յայսմաւորք մ'ալ. գրուած բաւրգիր, Պօղոս գրչէ. ՌՃԻ=1671 թուականին:

Գիւղս ունի ուխտատեղի մը. հնագոյն եկեղեցւոյ տեղւոյն մօտերը, տանկի մը տան մէջ կը գտնուի գերեզման մը վրան մեծ քարով. անտարակոյս նահատակի մը գերեզմանն եղած է եւ այժմ «Կապուտոր» անուամբ մնացած է իբր ուխտատեղի, ուր կը դիմեն գիւղացիք ուխտի մտնով եւ խնկով. տանիկներն անգամ մեծ յարգութիւն կ'ընծայեն տեղւոյս:

Բաց ի սոյն ուխտատեղիէն գիւղս ունեցած է յանցելումն ուրիշ երեք ուխտատեղի եւս: Ասոնցմէ մին եղած է գիւղին արեւելեան կողմը գտնուած այժմու ջրաղացին կողմերը. երկու արտավար հեռու սոյն ջրաղացէն, ուր արտի մը գլուխը՝ մէկ անկիւնը, մեծ խաչքար մը կանգնուած է, շուրջը կը գտնուին հին շէնքերու մնացորդ հիւրեր: Հոս կու գան եղեր գիւղացիք ուխտի, նոյն իսկ ասկէ մէկ երկու տասնեակ տարիներ յառաջ, ինչպէս կը վկայեն պեղումները, բայց այժմ դադրած է հոս ուխտի գալու սովորութիւնը, նոր սերունդը մոռնալու վրայ է այս տեղը. եւ նոյն իսկ պեղումները չեն յիշեր քէ ինչ անուն կու տային իրենց նախնիքը սոյն ուխտատեղւոյն:

Երկրորդ եւ երրորդ ուխտատեղիները կը գտնուին եղեր գիւղիս կոնակը, հիւսիսային կողմը, դէպի Կամպիր տանող ճամբուն վրայ: Մէկ մէկէ երեք չորս արտավար հեռու կանգնուած կան եղեր մեծ խաչքարեր, «Վերի խաչ», «Վարի խաչ» անուններով, եւ ուր մերձակայ գիւղօրէից հայ ժողովուրդն անգամ կու գայ եղեր ուխտի: Հայն ուխտի կու գար, բայց տանիկ գիւղացիները կ'անարգէին՝ կ'անպատուէին խաչքարերս. այս անպատուութեանց վերջ մը տալու նպատակով, գիւղին նորաշէն եկեղեցւոյն պարտեզին պարիսպները շինուած տարին, 1874 թուականներուն, սոյն երեք մեծ խաչքարերը, մեծ աշխատութեամբ իրենց տեղերէն հանելով, գլանաւոր փայտերու վրայէն քաշելով

կը բերուին եկեղեցւոյ մօտ եւ պարտէզին արեւելեան որմին մէջ կը գետեղուին մէկ կարգի վրայ. ուր կը մնան մինչեւ ցայսօրս :

‘Գիւղիս քէ’ հնագոյն եւ քէ’ նոր գերեզմանատունը կը գրտնուի գիւղին կոնակը բարձրացած բլրակին կողքին վրայ. ուր կը տեսնուին խաչքարերու կտորներ, խաչքարերու պատուանդաններ, եւ մեծամեծ գերեզմանաքարեր :

Գիւղիս վարժատունը կը գտնուի եկեղեցւոյ պարտէզին կից, որ շինուած է եկեղեցւոյ շինութենէն յետոյ, եւ ուր կը յաւանդեն 60ի չափ երկսեռ մանուկներ :

18. Աղտաղ :

Խաչափայտի լեռանց ստորոտը կը գտնուի գիւղս. լեռան մը կողքին գառ ի վայրը շինուած է, որուն կոնակը բարձրացող՝ սեպածն լեռան բարձունքէն՝ փոքրիկ ջրվէժի նման կը հոսի դէպի վար խաչափայտի ջրէն մաս մը, եւ կու գայ կ’անցնի գիւղիս արեւմտեան կողմէն, դարձընելով վրայէ վրայ շինուած կրկին ջրաղացներու ծանր քարերը եւ կը սահի կ’երթայ դէպի յառաջակողմը տարածուած արտերն եւ արօտավայրերը ջրելու : Լեռան ստորոտէն դէպի վեր նայողը, նոյն իսկ հեռուէն լեռան գագաթին կողմը ակնարկ մը նետողը, կը հիանայ կը զմայլի, ճերմակ փրփուրի պէս դէպի վար վազող, արեւուն ճառագայթներէն փայլող՝ ջրիս հոսանքին վրայ :

Գիւղս հեռի է քաղաքէն հետիոտն հինգ ժամու չափ. Զիքառղփի գիւղի մէջէն, Տինարիգումի բովէն, Խէտէմէլիի կոնակէն անցնելով է գիւղիս սովորական ճամբան : Խաչափայտի լեռանց վրայ ելլելու համար, քէպէտ եւ ուրիշ կողմեր կան լեռանց կողքերուն վրայ արահետներ, ինչպէս Խաչկալանքի եւ Արծըքի գիւղերու կոնակին, բայց աւելի սովորական եւ քիչ մ’աւելի հեշտ ճամբան է գիւղիս կոնակէն՝ լեռանց կողքերուն վրայէն

դէպի վեր բարձրացող մամբան, ուսկից սայլով անգամ կարելի է վեր ելլել :

Գիւղս ջրաբքի եւ ծառագարդ գիւղ մ'է. բարձր դիրքովն՝ օրը մաքուր է եւ ջուրը պաղ եւ անոյշ. հողը կը հասցընէ ժամանակին լաւ ձմերուկ եւ վարունգ, ունի նաեւ եգիպտացորենի լաւ արտեր : Նշանաւոր է գիւղս իւր հանգային ջերմուկներով եւ ջրերով . գիւղին արեւելեան կողմը ամէն մէկ քայլի բոլոր ջրերու կը հանդիպի մարդս : Շէնքերու մօտ՝ արտավայր մը հեռուն մարգագետնի մը վրայ կը տեսնուի փոքրիկ ջերմուկ մը՝ գաղջ ջրոյ, որուն տեղացին «Վարդանի ջերմուկ» անունը կու տայ եւ մարգագետինն ալ Վարդանի մարգագետին (Վարդան չայիքի) կ'ըսուի . անտարակոյս ժամանակին սոյն տեղը կը պատկանէր հայու մը, որմէ մնացած է մինչեւ այսօր իւր անունը : Ասկէ դէպի վար՝ տասը վայրկեան հեռուն կը տեսնուի բուն ջերմուկը, շրջապատեալ կիսակործան պարիսպով մը : Զերմուկս ունի մարդաչափ մը խորութիւն . ջուրը առաւօտուն մաքուր եղած ժամանակն անգամ վնիւտ չէ, միշտ դեղնագոյն, հակառակ կարնոյ դաշտագետնոյն վրայ գտնուած գիւղերու ջերմուկներուն, որոնց մինչեւ յատակն իսկ կ'երեւայ առաւօտուն, երբ տակաւին մարդ մտած չ'ըլլայ եւ ջուրը պղտորած : Զերմուկիս ջուրը տաք է, բայց ոչ այնչափ տաք՝ ինչպէս են Իլիճու եւ Արծըթի գիւղերուն ջերմուկներու ջրերը . յատակէն բոլորած ջուրը խառն երակներ ունի, պաղ եւ տաք, մարդս մէջը գտնուած պահուն, երբ բոլոր տեղերուն վրայ դնէ իւր ոտքը, կը զգայ իսկոյն թէ վայրկեանի մը մէջ տաքը կը փոխուի պաղի, եւ պաղը տաքի . ահա այս պաղ երակներուն պատճառան է որ ջուրիս տաքութիւնն ալ նուազ է :

Մտադրութեան արժանի է ջերմուկիս ջրոյ շուրջը գտնուած մեծ ֆարը . գրեթէ բոլորակաձեւ ջերմուկին երեք ֆուտոյ մասը բռնած է միակտուր ֆար մը, 50 սմ . քանձր կամ հաստ . ջուրը ծածկած է ֆարս, ձեռքով շոշափելով միայն կարելի է իմանալ ֆարիս յատկութիւնը : Կ'երեւայ թէ ջերմուկս ծագում առած է մեծկակ ֆարի մը միջավայրէն, որ յընթացս ժամանակաց ջրէն մաշուած է եւ այս ձեւը առած : Զերմուկիս կոնակը, ֆա-

բընկէց մը հեռուն կը տեսնուի քարաշէն բարձրադիր աղբիւր մը։ Աղբիւրը մնացած, սակայն ջուրը ցամքած է։ Դարձեալ ասոր կռնակը բարձրացող լեռան կողքին վրայ կը տեսնուի դալարագեղ վայր մը, ժայռոտ՝ քարոտ վայրերէն վեր բարձրանալով, պաղ եւ անոյշ ջրոյ ակի մը կը հանդիպինք։ Կը բոխէ եւ կը հոսի քարերուն տակէն դէպի վայր։ Զերմուկիս դիմացը դէպի հարաւ, մէկ երկու քարընկէց հեռուն կը տեսնուի ուրիշ բաց՝ անպարիսպ ջերմուկ մ'ալ 60 սմ. խորութեամբ, որուն ջուրը սեւագոյն է եւ աւելի օգտակար համարուած է տեղացիներէն։ Այս անպարիսպ ջերմուկիս արեւելեան կողմը, քարընկէց մը հեռուն, ճախնախոտ տեղոյ մէկ կողմը, արտավայրի մը առջեւ կը բոխէ հանգային թթու վնիտ ջուր մը. շատերը կու գան գիւղս մասնաւորապէս այս ջուրէն խմելու. եղած է ժամանակ՝ յորում դեղավաճառներ շիշերու մէջ լեցուցած տարած են քաղաք եւ ծախած են այս ջուրէն։ Սոյն տեղն կէս մղոն շրջապատի մը վրայ իրարմէ քանի մը քայլ հեռու կը տեսնուին բոխող ջրոյ ակեր, ոմանք գաղջ՝ ոմանք պաղ, ոմանց շուրջը կրային սպիտակութեամբ գետինը բորբոսնած, ոմանց շուրջը գետինը դեղնցած. ոմանց ջուրը կարծես մասնաւորապէս ծակուած քարերու մէջտեղէն պղպշալով կը բոխէ, ոմանցն ալ գետինը պատռած, աւազներու հատիկներ անդադար վեր կը մղէ, վար կը ձգէ։ Այս ամէն բոխող ջրերն աջ ու ձախ հոսելով, ամբողջ գետինը ճախնախոտ վայր մը դարձուցած են. հողին տակէն քաւուելով կարծես՝ կը խառնուին արեւելեան կողմէ սահող գետակի մը ջրերուն։

Գիւղս ի հեռմէն եղած է հայաբնակ գիւղ մը, եւ այսօրս՝ ցաւալի է ըսել թէ հայ տուն մը անգամ գոյութիւն չունի։ Մեծ գաղութը եւ քաղաքական ուրիշ յարաբերութիւններ ստիպած են հայ գիւղացին թողուլ բոլորովին իւր տեղն ու տունը տանիկ դրացիներու, որոնք կը հաշուին այսօրս իբր 40 տուն։

Գիւղս ունեցած է ժամանակին իւր եկեղեցին, գերեզմանատունը. գիւղին արեւմտեան կողմը, ջրաղացներու վերեւ կը տեսնուի բլրակ մը որ ծածկուած է ամբողջ գերեզմանաքարերով, որոնց մէջ կը տեսնուին չորս հինգ հատ ոչխարի ձեւ քանդակեալ

ֆաբեր, կողերուն վրայ սագ եւ ուրիշ նշաններ ֆանդակուած. կը տեսնուի նաեւ միջակ մեծութեամբ խաչքար մը, որ բլրակին վրայէն ինկած է ճամբուն մէկ անկիւնը. մեծկակ խաչքարերը փոխադրուած են այլուր. ինչպէս Հինգ գիւղի կաթ. Հայոց եկեղեցւոյ որմին կից պարտէզին մէջ կանգնուած խաչքարը տա-
րուած է այս տեղէն:

Գերեզմանաքերէն շատը տեղացի տանիկները տարած են շինութեանց գործածելու. 1912. Սեպ. 7ին սոյն տեղը շրջած Ժա-
մանակս տեսայ ֆանի մը գերեզմաններ, որոնց քարերը դեռ նոր էին վերցուած, հողին տակէն ոսկրոտիներ անգամ դուրս հանուած էին եւ մնացած արեւուն տակ:

Տեղացի տանիկներու աւանդութեամբ պատմածներէն կըր-
նանք նաեւ հաստատել թէ այժմեան տանկաց մզկիթին տեղն
եղած է երկու դար յառաջ՝ եկեղեցի Հայոց: Ումուտում գիւղի
եկեղեցւոյ մէջ կը գտնուի աւետարան մը, տպեալ ի վեցնտիկ
ՌձԼԳիւն, որուն առջեւ թղթի մը վրայ գրուած նոտրգիր յիշա-
տակագրութիւնը կը հաստատէ անխօս գերեզմանաքերուս ա-
ղաղակը եւ աւանդութեամբ պատմուածները. այս է յիշատակա-
գրութիւնը.

«Յիշատակ է սր աւետարանս Ալեքսանին յետ ի ձեռն տէր
Աւետիս ֆինյին որ ընթերնու ողորմի տայ իւր ծնողացն, եւ իւր
եղբարցն ինքն Ալեքս Յրէ Գրգր. եւ իւր բուերցն Արգուխան
Վարդիսաքունին: Գանի որ ընթերնու ննջեցեալ յիշէ. եւ կեն-
դանեացն ողորմի տայ. ամէն:

Դրձ ով ընթերցողք հանդիպիք այսըմ տառիս մէկ հայր
մեղայի արժան առէք այս գրգիս ըստացօս եւ զիւր կենդանիս եւ
ննջեցլ եւ դուք յիշեալ լիչիք ամէն. հյր մեր: Գրցւ թվին ՌձԿԳ
ին եղին ի գիւղն Ազտաղ. ի ձեռն նորընծայ տր Աստոն. ոչ ոք
չունի հրաման սա գրաւելոյ. եթէ անդգնի պատիժ կայէնի առցէ:»

Յիշեմք հոս Կամպիր գիւղը:

Ազտաղ գիւղի արեւմտեան կողմը մէկ ժամ հեռաւորու-
թեամբ եւ Տիմարիգոմ գիւղի կռակը կը գտնուի Կամպիր գիւղը:

Գիւղն ունի իւր կոնակը խաչափայտի լերանց շղթան եւ հարաւային կողմը դէպի արեւմուտք երկնցող լեռնաբլրակ մը, որով գիւղս շրջապատեալ ծածկուած է լեռով եւ բլրակով, միայն արեւելեան կողմը բաց է: Գիւղս անուանի է իւր լերանց կարմրագոյն քարովը. եկեղեցիներու որմերուն սրբատաշ քարերը, գերեզմանաքարերը, խաչքարերը մեծագոյն մասամբ շինուած են գիւղիս լերանց կողքերէն հանուած քարերով: Գիւղս եղած է յանցելումն հայաբնակ գիւղ մը եւ սակայն այսօրս հայ տուն մը անգամ չէ մնացած: Աւանդուքեամբ կ'ըսուի թէ աւելի հայ կաթոլիկներ եղած են գիւղիս բնակիչները: Ունէի մօրաբէռ ամուսին մը, Յովսէփ Գազէզեան, որուն ծննդավայրն եղած է Կամպիր. ծանօթ էր իւր ժամանակին ապրողներու մէջ՝ Կամպիրցի Յովսէփ անունով:

19. Հինգ:

Կարևոյ հիւսիս արեւելեան կողմը գտնուած գիւղերուն մէջ առաջին տեղին կը բռնէ Հինձֆ գիւղը, իւր դիրքով՝ ջրոյ առատութեամբ եւ օդաւետ վայրերովը կը գերազանցէ շուրջը գտնուած գիւղերը: Հեռի է քաղաքէն հետիոտն չորս ժամու չափ. Ռապատ-Թորքում գացող մարմուն վրայ շինուած. լեզուակի մը նման դէպի դաշտը յառաջ երկնցած բլրակի մը ձախ կողմին վրայ կը տեսնուին գիւղական տները, կարծես վրայէ վրայ շինուած:

Գիւղիս հիւսիսային կողմը կը գտնուին՝ կէս ժամ՝ մէկ ժամ հեռաւորութեամբ Տինարիգում, Խէտէմէլէկ, Ազտազ գիւղերը, հարաւային կողմը Թուման գիւղը, իսկ հիւսիս արեւելեան դին Կարմիր վանուց կարմիր գմբէքը:

Գիւղս ունի պատուական հովանաւոր վայրեր, բլրակին աջ կողմը նորատունկ ծառեր բռնած են վերէն ի վար. նոյնպէս բլրակին առաջակողմը «Թապիա» անուանեալ բարձունքը, անտառակ մ'է բարտի եւ ուռի ծառերու. դարձեալ ջրաղացներու գլուխը՝ կանտարաներու վրայ հինաւուրց ծառեր կը գեղազարդեն ահած վայրերնին: Բլրակին աջ կողմանէ կ'անցնի գետակ մը, որ կը դարձնէ ջրաղացներու քարերը, կը ջրէ նորատունկ ծառերն, արտերն ու արօտներն եւ կը սահի կ'երթայ դէպի յառաջ: Անպակաս է նաեւ ամառն գովարար հովն, որ կը փչէ Ռապատ-Թորքումի կողմէն, հիւսիս արեւելեան լեռանց ծործորներէն, «Կիւրմի Պողազ» անուանեալ ձորամէջէն:

Գիւղիս արեւելեան կողմը կէս ժամ հեռուն, լեռան ստորոտը կը բղխէ հանքային սաստիկ պաղ ջուր մը, որուն «Բոր ջուր» անունը կու տայ տեղացին. ջերմուկ մը շինուած է ջրոյս բղխած

տեղը ֆարերով շրջապատուած, ոչ այնչափ խորունկ: Զերմուկիս ջուրն եռք ունեցողներու օգտակար նկատուած է. մէջը երկայն կենալ անկարելի է. իսկ ջերմուկիս ֆարերը դեղնցած են բոլորովին, ջրոյն ունեցած հանֆային խառնուրդներէ: Զերմուկիս դիմաց, ֆարընկէց մը հեռուն կը բղխէ պաղ եւ ամոյշ ջրոյ ալ մը:

Գիւղս ունի ուրիշ առաւելութիւն մ'ալ. Թորքումի մամբան իւր մէջէն բլլալով, անպակաս է անցուդարձը. ունի խաներ՝ սրմարաններ, փուռ եւ մանրածախի խանութներ: Թորքումէն քաղաք տարուած պտուղներու կողովներն՝ էշերու եւ ձիերու վրայէն վար կ'առնուին հոս. ուստի եւ պտուղն ալ անպակաս է: Այս իւր ունեցած հովանաւոր եւ սիրուն վայրերովն եւ առաւելութիւններովը գրաւած է սիրտը քաղաքացիներուն, որոնք ամառ ժամանակ կու գան Գիւղս, մէկ երկու ամիս օդ փոխելու. ջրադացներու կանտարաններուն հովանաւոր վայրերը նստելով. վրայէ վրայ շինուած ջրադացներու կարկաչասահ ջրոյ ձայնը լսելով եւ դիտելով գետակներու եւ առուակներու՝ արեւու մաքազայքներէն պլպլացող հոսանքը:

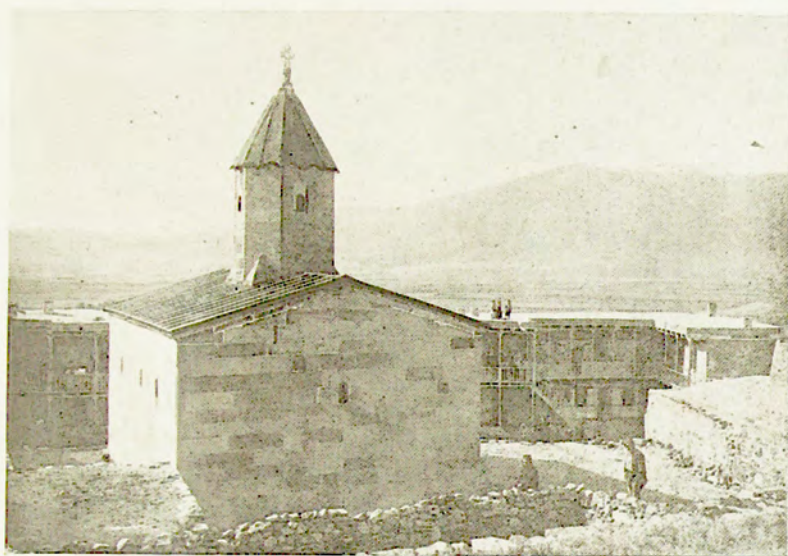
Գիւղս ի նախնումն Գիւղաքաղաք մը եղած կ'երեւայ. այժմեան շէնքերէն երկու երեք արտաւար տարածութեան մէջ կը ցուցուի իւր ունեցած նախկին ընդարձակութիւնը: Սոյն արտերը հերկուած ժամանակ, ատեն ատեն դուրս ելած շէնքերու հետքերն ապացոյց մ'են տեղացոյն աւանդութեամբ պատմածին, եւ յայտնի նշան՝ իւր ի նախնումն ունեցած ընդարձակութեան:

Գիւղս ունի այժմ 80—90 տուն էջմ. հայ, 40 տուն կաթ. հայ. եւ 25 տան չափ եւս տաճիկ: Վերջիններս ունին մզկիթ մը:

Գիւղիս հայութիւնը ժամանակին լաւ դիրք մ'ունեցած է, բայց գաղթականութիւնը եւ ուրիշ ֆաղափական հանգամանքներ փնացուցած են գիրենք. նոյն իսկ այժմեան սերունդին մէջ՝ իրենց բազմը այլուր փնտռողներու թիւը զգալի է. շատեր կը գտնուին օտար երկիրներ: Իսկ իրենց նախնեաց թողուցած յիշատակարաններէն, որոնք են գլխաւորաբար խաչֆարերը, շատ կը տեսնուին Գիւղիս մէջ. թողունք մէկդի սրբավայրերը գտնուածներն, անհատական ընտանեաց շէնքերու մէջ եւս կը տեսնուին սոյն

Կարմիր վանքը (Էջ 103):

Կարմիր վանքի սեկեդեցին (Էջ 108):

խաչֆարերէն. որոնք իրենց տան մէկ կողմը յատկացուցած են ասոնց եւ առանձին առանձին անուններով ուխտատեղի ըրած են:

Էջմիածնական հայ ֆ ունին եկեղեցի մը, վարժարան եւ երկու ֆահանայ: Եկեղեցին շինուած է գիւղիս կոնակը բարձրացած բլրակին գագաթը. շուրջը գեղեցիկ տեսարան մ'ունի, ամբողջ դաշտը առջեւը. հետուէն բերդի նման կը տեսնուի իւր այս դրից մէջ: Եկեղեցիս ի հիմանց նորոգուած է 1857ին, հնագոյն եկեղեցին ունեցած է իւր անունը «Բերդ Աստուածածին» բայց վերջին տարիներու մէջ անունը փոխուած «Ս. Խաչ» անուանուած է. նորսալ այս անուամբ ծանօթ է: Եկեղեցւոյ ճակտին վրայ շինուած է 1911ին երկաթ վանդակներով զարդարուած սիւնով զանգակատունը, ունեցալով իւր մէջ կախուած՝ մեծ ու փոքր՝ երկու զանգակ: Արտաֆուտ՝ կոնակը եւ աջ ու ձախ կողմերը որմերուն մէջ հիւսուած կը տեսնուին խաչֆարերու կտորներ. իսկ եկեղեցւոյ առաջակողմը աջ ու ձախ դին որմին կից կանգնուած են երկու մեծ խաչֆարեր: Զախակողմեան խաչֆարն ունի 2.20 մետր. բարձրութիւն եւ 1.20 մետր լայնութիւն. խաչֆարիս վարի բիւին տակ փորագրուած է հետեւեալը.

«Տը Ած ողորմեա Գորգաց՝ ամէն»:

Իսկ քանձրութեան կամ կողին վրայ վերէն ի վայր ֆանդակուած է հետեւեալը, որուն գրերը աւելի հին եւ տեղ տեղ մաշած կ'երեւան.

«Տէր Ած ողորմեաց աշխատողաց սուրա Աստուածատրին, Պատռահին, Յակոբայ եւ մարն սոցայ եւ քերց ի ֆում գալստեանդ ամեն»:

Դժբախդաբար քուական չունի խաչֆարս: Եկեղեցւոյ փայտաշէն երկաթապատ դրան վրայ գտնուած պղնձէ փոքրիկ զարդի մը վրայ կը կարդանք հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

Յիշատակ է այս դուռս Հնծ

ուց Եղնաբեր սը Ածածնայ եկեղե

1 Գորգաց կամ Գորգանց կը գտնուի երկու Մոխրկուտի մէջտեղը, փոքրիկ գիւղ մ'է:

ցոյ Նանանեց Սահակին որդուն
Յարքենին եւ յեղբօրն միսի Կար
ապետին դըստերն Կատարին

1857» :

Իսկ ներքուստ դրան ճախ կողմը որմին մէջ գետեղուած է
մարմարիոն սպիտակ քար մը, որուն վրայ փորագրուած կը կար-
դանք հետեւեալը .

«Բարեխաւս է. սը խաչս : Աւաքանին
հաւրն Դլանին. մաւրն Մարգարտին
կնոջն Հօռօմսիմային
ի դուռն սը Ածածնին : Ռձկն՝ քվին
Ած ողորմի ասէք :»

Եկեղեցւոյ ներսի որմերուն վրայ չկան հնուքեան մնա-
ցորդներ. միայն խաչքարս է, ինչպէս յայտնի կը տեսնուի իւր
քուականէն, որ կը յիշեցընէ հնագոյն եկեղեցւոյ պատկանիլը :
Պարզ է նաեւ իւր ներքինը, առաջակողմը կը բարձրանայ վեր-
նատունը . երկու կարգի վրայ կանգնուած են բոլորակ փայտէ
վեց սիւներ. փայտաշէն վանդակով մը բաժնուած է դասը . քարա-
շէն է բարձր բեմը, որուն առջեւ մէկ կարգի վրայ շինուած են
երեք խորան : Դասին աջ կողմը որմին մէջ շինուած աւագա-
նին առջեւ քարին վրայ փորագրուած է սա յիշատակագրու-
թիւնը .

«Յիշուկ է այս ավագանըս Նենէնեց Սերոպին եւ Բերոպին
Զուլալին եղսանին . Խէեէթին Զարդարին Պատիշէնցի Յուսկունին
քվն 1860ին» :

Իսկ տեսնուած պատկերաց վրայ գրուած յիշատակագրու-
թիւններն են հետեւեալները .

ա. Աւագ խորանին սեղանին առջեւ գրուած է .

«Յիշուկ է խաչկս չարխչի 1860» :

բ. Նոյն խորանին պատկերին տակը գրուած .

«Յիշատկ է պոկրս չարխչի 1859» :

գ. Աջակողմեան խորանին պատկերին տակը գրուած է .

«Յիշատակ է պատկերըս Շիփէկցի հանգուցել Պօզոսին եւ կնոջն Սէլվիին որդոյն Ալէքսանին եւ կողակցուն Շողակաքին եւ դստերացն Սկուհինին եւ Օդիտային. ի սբ Խաչ Եկեղեցւոյն Հիմնաճ գիւղի 1902. Մարտ 20 :»

դ. Նոյն խորանին սեղանին առջեւ գրուած .

«Յիշակ է խաչկալըս Բորնի հանգցել Ակոբ եւ որդին Օհաննէս. եւ Մըկըրտիչի 1865ին :»

Ե. Զախակոզմեան խորանին սեղանին առջեւ գրուած է .

«Յիշակ է խաչկալս Բօրապան Քէրոբի կնոջ Շողակաքին եւ որդցն Գարուստին Տօնականին. 1874 :»

Գ. Խաչեղուքեան պատկերի մը վրայ գրուած .

«ՌՄԿԶ. յիշակ օծեալ պատկերս Տր Խչոյի որդոց մհի Օհաննէսին մհի Կրպտին մհի Յարութիւն սբ Ածածնյ Եկղցյ :»

Է. Ս. Գէորգայ պատկերի մը տակ գրուած է .

«Յիշատակ է պատկերս Սեբաստացի պկերեան Տօնականին. կնոջն Թագուհւոյն. եւ դստերացն Վարդուհւոյն եւ Նագելւոյն ի սբ Ածածնին Եկղցին որ ի Հիմնաճ գիւղ. 1859 :»

Ը. Եօթն խոցի պատկերի մը տակը գրուած .

«Յիշակ է պատկերս մհ. Մելեռնին ի դուռն Կարմիր վանոց :»

Ինչպէս վերագոյն ըսինք, գիւղս շինուած է լեզուակի մը մման երկնցած բլրակի մը կողքին վրայ : Սոյն բլրակին առաջակողմը «Թապիս» անուամբ ծանօթ է ամէնուն. այս Թապիսայիս առջեւը, կամ բլրակիս միշտ առաջակողմը կը տեսնուի փոքրիկ քարաշէն տնակ մը. որուն մէկ արեւելեան որմին վրայ կը գտնուի հին մեծ խաչքար մը : Մատուռ մ'է այս, որուն տեղացիք «Յովհաննէս Կոծեր Վարդապետի» գերեզման անունը կու տան. ու յտատեղի համարուած է այն մատուռը ուր կը տեսնուին յաճախ յոռնկ ու մոմ վառող հաւատացեալներ¹ :

Նոյնպէս փոքրիկ տնակ մ'ալ կը գտնուի Եկեղեցւոյ հիւսիս

¹ Ալիշան՝ Տեղեկագիր Ռաբձր Հայոց, էջ 37 :

արեւելեան կողմը, բլրակին երկրորդ գագաթին վրայ. ուր կը տեսնուին ներքին որմոց վրայ հաստատուած խաչքարերու կտորներ: Այս մատուռն ալ կ'անուանուի «Բերդ Աստուածածին» եւ ուխտատեղի մ'է գիւղացւոյն:

Դարձեալ գիւղին մէջ Մովսէս Օղլու Թորոս անուանեալ հայտ մը տան մէջ կայ փոքրիկ խուց մը, ուր որմին մէջ կը տեսնուի հին խաչքար մը՝ երեք կտոր եղած. այս տեղս ալ Ս. Մինաս անուամբ իբր ուխտատեղի ծանօթ է տեղացւոյն:

Նոյնպէս գիւղին մէջ Կուլուլեմց Կարապետին անուանեալ տան մէջ կը գտնուի խուց մը, ուր շինուած է խորան եւ սեղան մը. սեղանին առջեւ գրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Շինեցաւ սեղանս ի յիշատակ հանգուցեալ Թերջանեան Թորոսի կնոջ եւ որդւոյն ի 1 Մարտ. 1903»:

Սեղանիս վրայ դրուած է մաշու ձեռագիր արեւարան մը. գրուած բոլորագիր ժեղարու մէջ: Սոյն տեղւոյն ալ «Յովհաննէս Աւետարանիչ» անունը կու տայ գիւղացին, եւ իբր ուխտատեղի համարուած է:

Գիւղիս մէջ գտնուած այս ուխտատեղիներէն գառ, կայ մաշու ուխտատեղի մ'ալ գիւղէն դուրս: Գիւղին արեւելեան կողմը բարձրացած բլրակի մը վրայ. գիւղացիք «Կոնտին» վրայ կ'ըսեն, կը գտնուի փոքրիկ քարաշէն տնակ մը. մատուռ մ'է այս եւ ուխտատեղի «Ս. Մինաս» անուամբ: Մատուռիս ներսը որմին մէջ հաստատուած է հին խաչքար մը. իսկ արտաքին որմերուն վրայ կը տեսնուին խաչքարերու կտորներ: Իսկ ձախ կողմը կը տեսնուի փոքրիկ գերեզմանատուն մ'ալ, ուր մնացած են տակաւին երկու երեք հատ խաչքար կանգնելու պատուանդանի քարեր, եւ ուրիշ պարզ մեծկակ գերեզմանաքարեր: Իսկ մատուռիս աջ դին եւ առաջակողմը պատած են արտավայրեր. կռնակին կողմը, կամ բլրակէն (կոնտեր) վար իջնալով, մէկ երկու արտավայր հեռուն կը գտնուի վերագոյն յիշուած հանգային «Բոր ջուրը»:

Գիւղիս գերեզմանատունը կը գտնուի եկեղեցւոյ շուրջը, բլրակին վրայ տարածուած. ուր կը տեսնուին հոս հոն կանգուն մնացած հին խաչքարեր, եւ ասդին անդին ծռած՝ տեղերնէն շարժա՝

խաչքարերու պատուանդաններ եւ նորագոյն ձեւով գերեզմանա-
քարեր: Ժամանակին ընդարձակ եղած է սոյն գերեզմանատեղին.
գրեթէ մինչեւ բլրակին առաջակողմը «Թապիա» անուանեալ
բարձրավանդակն իսկ եղած է ի հնումն գերեզմանոց: Սոյն Թա-
պիային այժմ տիրապետած է տաճիկ մը, Միւնիք պէյ անուն, որ
1901 թուականին տեղւոյն վրայ ծառեր տնկած եւ իրեն համար
տուն մը շինած է: Ականատեսներ կը պատմեն որ նոյն տեղերը
փոքրուած ժամանակ ամէն կողմ մարդու ոսկրոտիներու հանդի-
պած են: Նոյն իսկ անձամբ իսկ տեսայ, 1910 Յունուար թուա-
կանին հոն գտնուած ժամանակս թէ ինչպէս վերոյիշեալ տաճ-
կին շինած տան կռակը, ջրոյ հոսանքէն հողը տեղի տուած ըլլա-
լով՝ մարդու ոսկորներու մնացորդներ երեսն ելած էին հողին
տակէն:

Գիւղիս վարժարանը կը գտնուի դէպի եկեղեցին բարձրա-
նալու բլրակին մարումն վրայ, ուր կը յաճախեն 30—40ի չափ
երկսեռ մանուկներ:

Ինչպէս վերագոյն յիշեցինք գիւղս կը գտնուին 40 տուն
կաթ. Հայք, որոնք ունին եկեղեցի մը, վարժարան եւ երկու քա-
հանայ. Տէր Ալեքսան վ. եւ Տէր Յակոբ:

Գիւղիս կաթ. Հայք յանցելումն աւելի բազմաթիւ եղած են.
սակայն մեծ գաղթականութեան ժամանակ (1829) շատերն իրենց
տունը տեղը թողուցած, գացած են Կովկասի կողմերը: 1901.
Յուլիսի մէջ, երբ առթիւ մը Ախալցխայի գիւղերը կը գտնուէի,
Նէօրխէպ կամ Մօրխէպ, Ծղալփիլա եւ Ղուլալիս գիւղերուն մէջ
հանդիպեցայ աւետրներու, որոնք իրենց հայրենի օճախէն՝
Հինձէն տեղեկութիւն կ'ուզէին լսել ինձմէ. բազմաթիւ ընտա-
նիք էինք՝ կ'ըսէին, թողուցինք մեր տունը տեղը, վարուցանի
արտերն եւ եկանք այս կողմերը:

Ասոնք ունէին եկեղեցի մը, որ հնութեան պատճառաւ կոր-
ծանաժ, տեղը նոր մը շինուած է: Նորագոյն եկեղեցիս կառու-
ցուած է հնոյն հիմանց վրայ 1862 թուականներուն. Կարնոյ կաթ.
Հայոց Առաջնորդ Սէլվիան Եպիսկոպոսի օրովն եւ ամոր աշխա-
տութեամբ: Եկեղեցիս նուիրեալ Ս. Կոյս Աստուածածնայ, կը

գտնուի գիւղին հիւսիս արեւելեան կողմը, շրջապատեալ պարտէզով եւ պարիսպով: Զունի բնաւ ոչ արտաքին եւ ոչ ներքին որմնաբուն վրայ հնուքեան մնացորդներէ մասեր. դուրսը միայն, աջ կողմը որմին կից կանգնուած է մարդաչափ մեծութեամբ խաչքար մը, որ բերուած է Աղտաղ գիւղէն: Ունի առաջակողմը վերնատուն մը. երկու կարգի վրայ չորս բոլորակ փայտէ սիւներ վեր կը բռնեն փայտէ ձեղունը. փայտաշէն վանդակով բաժնուած է դասը եւ ունի բեմ մը, որուն միջավայրը կը բարձրանայ կիսաբոլորակ կամարին ներքեւ փայտաշէն խորանը. ասոր աջ ու ձախը կը գտնուի փոքրիկ աւանդատուններ:

Խորանիս Աստուածածնի պատկերին տակը գրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

«Յիշատակ ածաւէր եւ ազնուագարմ Մարեմայ դստեր Կէօչէեան Անտոնի Կ.Պօլսեցոյ 1862»:

Հնագոյն եկեղեցոյ իբր յիշատակ մնացած կը գտնուի եկեղեցոյս մէջ արծաթ խաչ մը, որուն պատուանդանին վրայ փորագրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

«Յիշատակ խաչս Մարիամին եւ Մագքալէն եկեղեցոյ կաթողիկոսց որ ի Հինձֆ, 1857»:

Կաթ. Հայք ունին գիւղիս մէջ ուխտատեղի մ'ալ. փոքրիկ մատուռ մ'է, որ կը գտնուի գլխաւոր նանապարհին մէկ կողմը, Կոստանենց անուանեալ տան դիմաց: Մատուռիս ներքին որմնաբուն վրայ կը տեսնուին քանի մը կտոր հին խաչքարի մնացորդներէ եւ փոքրիկ խաչքար մ'ալ, որուն վրայ կայ յիշատակագրութիւնս.

«Յիշուկ է սր խաչս մհի Սուֆ
իասին ի դուռն Կարմիր վանուց
սր Ածածնին քվ. ՌՃՂԵ»:

Ինչպէս յայտնի կը տեսնուի յիշատակագրութենէս, խաչքարս ժամանակին Կարմիր վանուց յիշատակ տրուած է, յետոյ ինչպէս եղած է, հոս փոխադրուած մատուռիս որմին մէջ գետնադրուած է:

Մատուռս «Կապուտոր» անուամբ ծանօթ է տեղացւոյն, ուր կու գան ուխտի յաճախ մտնով եւ խնկով :

Եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ կը գտնուի միայնակ շէնք մ'ալ, որ կը գործածուի իբր վարժատուն, ուր կը յաճախեն 25—30ի չափ երկսեռ մանուկներ :

20. Կարմիր վանք :

Կարմոյ հիւսիս արեւելեան կողմը կը գտնուի Վանքս, չորս ու կէս ժամ հեռի հետիոտն քաղէն. Հինձֆ գիւղին արեւելեան կողմը եւ կէս ժամու չափ հեռի ասկէ : Վանքս շինուած է լեռանց ստորոտը, բլրակներու հարթ երեսի մը վրայ. դիրքը բարձր եւ օդասուն. առաջակողմը կը տարածուին պարօրայֆ եւ կոնակը արօտատեղիք. սիրուն եւ սքանչելի տեսք մը ունի, մեծաստանի մը յարմար տեղ : Վանքս իւր այժմեան դրից մէջ դիտելով, ունի շրջապատեալ պարիսպ մը բաւական բարձր. պարիսպէն դուրս առաջակողմը, քանի մը քայլ հեռուն կը տեսնուի բաւական ընդարձակ պարտէզ մը, ցած քարահիւս պարիսպով փակուած. պարտէզ մը բանջարեղիմաց եւ ծառերու : Պարտէզիս ծառերուն մէջ կը տեսնուին հին աւուրց ուռի ծառեր եւ նորատունկ տկար ուռի եւ բարսի ծառեր : Անտարակոյս ի նախնուն աւելի ծառաշատ եւ գեղեցկատեսիլ եղած պիտի ըլլայ պարտէզս որ եւ յետոյ ժամանակին բերմամբ կտրուած ամառի դարձած, այնպէս որ անցեալ դարու սկիզբը Վանքիս գործակատարներէն մին, պարտէզիս մէջ իւր ձեռամբ ծառ տնկելը յիշատակագրութեան արժանի կը դասէ եւ կ'ըսէ. «Ես իսկիցայ յարուրթին շիւրացի . . . եղէ գործակալ. ժ հատ ծառ տընկի դրսու աղբիւրի քովն եթէ որ նըստի ընդ հովանեալ բարի վայելէ . . . ք-վին ՌՄՁին մսի իգ ին¹»=1831 :

¹ Ընդհանր Յայսմաւորքի յիշատակագրութեանց մէջ որ ի Կարմիր վանք :

վանքին պարիսպն ունի երեք դուռն, հարաւային, հիւսիսային եւ արեւելեան կողմերը. գլխաւոր դուռը, կամ վանք մըտնելու գործածական դուռն է հարաւային կողմը գտնուած լայն եւ բարձր դուռը:

Պարսպիս որմերուն վրայ՝ արտաքին կը տեսնուին հետեւեալ յիշատակագրութիւնները: Հարաւային դրան նակատը, սպիտակ քարի մը մէջ գետնդուած է կարմիր քար մը եւ վրան փորագրուած.

«Այս պար
իսպն Առ
աքէլ վա
րդապետին
յիշատակն»:

Պարիսպին հարաւայն որմին մէջ հաստատուած է սպիտակ քար մը, այս արձանագրութեամբ.

«Այս է Զիքօղցի
տը Գէորգին Օհրմէվիլ
ք-վին ՌՄԴԳին Փէտ ին Զ ին»:

Առաջին քարը հաստատուած է որմին մէջ, պարիսպը շինուած ժամանակ, ինչպէս պիտի տեսնենք նոյն վարդապետին տապանաքարէն. իսկ երկրորդը գետնդուած է 1844 թուականին, որ պարսպին մաս չի կազմեր. ձեռնադրութեան մը յիշատակագրութիւն է:

Վանքին դռնէն ներս մտնելով, աջ կողմերնիս կը տեսնենք երկու յարկ, կարգաւ վրայէ վրայ շինուած սենեակներ ուխտաւորներու համար. բակ մը կամ պարտէզ մը որուն ձախ կողմը աւելի բարձր՝ կը վազէ պաղ եւ անոյշ ջրոյ առատ աղբիւր մը, սոյն կողմը բարձր դրից մէջ կը տեսնուի եկեղեցին:

Վանքիս սենեակներէն միոյն մէջ կախուած է շրջանակի մը մէջ առնուած՝

«Կանոնագիր».

1. Ուխտաւորք երբ վաճակ հաւ գան պարապ կամ պատրաստ գտնուած սենեակներէն սենեկապետը իրենց երկու օր մնալու համար, մէկ սենեակ պիտի տայ ճրի կամ կամաւոր նուիրատուութեամբ: Անոնք որ աւելի պիտի մնան, իրենց տրուած սենեկաց համար, առանց բացառութեան պէտք է վարձք վճարեն կանոնագրոյս մէջ նշանակեալ գներով, քանի որ այդպիսեաց վանքին մէջ օրերով մնալն աւելի օգտփոխութեան համար է քան ուխտի:

2. Ուխտաւորաց կամ օգտփոխութեան համար գնացողներուն, միայն գնացած առաջին օրը, վանքէն ճրի մածուն պիտի տրուի մի միայն մէկ անգամ, իսկ վառելափայտ կամ աքար եւ կամ նրագլոյս պահանջելու իրաւունք չունի ոչ ոք:

3. Ուխտաւորք կամ օգտփոխութեան համար գնացողք ուրիշ անգամ իրենց պէտք ունեցած մածուն, կաք, գառ եւ աքարը եւ կամ եթէ ունենան ձի եւ ուրիշ կենդանիներ անոնց ուտելիք յարդ, գարի եւ խոտը որոշեալ գներով վանքէն պիտի կրնան գնել, եթէ ունի, իսկ եթէ վանքը ծախու չունենայ, այն ատեն ուխտաւորք իրենց այդ պէտքերը պիտի հոգան մօտակայ գիւղերէն, սակայն ուխտաւորաց մէջ անոնք որ կին են ու մարդ չունին հետերնին, անոնց պէտք եղած մածուն կաք եւ աքարը, բնականաբար իրենց դրամովը, վանահօր կողմէ նոյն գիւղերէն բերել պիտի տրուի վանքի սպասարարաց միջոցաւ, իրենցմէ առանց որ եւ է վարձք մը պահանջելու:

4. Ուխտաւորք պիտի ընդունին այն սենեակները որոնք պարապ են. գրաւուած սենեակներու համար առարկութիւն չի լսուիր բնաւ. հետեւապէս ոչ ոք, ինչ դասակարգի ալ որ պատկանի իրաւունք պիտի չունենայ երբեք պահանջելու որ այս ինչը ելլէ իր նստած սենեկէն, որպէս զի ինքն նստի հոն, քանի որ հոն նստողն ալ նոյն սենեկի համար անքերի կը վճարէ նշանակեալ վարձքն:

5. Ընդհանրապէս կիրակի օրերը վանք գնացող երիտասարդք եւ անչափահաս տղայք, որոնք ուխտի պատրուակաւ

գուարճանալու կ'երբան, վանքէն մածուն եւն պահանջելու իրաւունք պիտի չունենան բնաւ եւ եթէ պատահի որ անձրելի եւ կամ այլ բանաւոր պատճառաւ մը չկարենան նոյն օրը վերադառնալ, անոնք մէկ գիշեր միայն վանքին մէջ պիտի պատուարուին իրենց յարմար տեղերու մէջ, իսկ եթէ դատարկութեամբ վանքը մնալ ուզեն օրերով, այնպիսիք պաշտօնէից կողմէ վանքէն պիտի արտաքսուին անմիջապէս:

6. Ուխտաւորք, վանքին մէջ շատ օրեր մնան թէ քիչ, երբ վանքէն մեկնիլ ուզեն, իրենց փոխադրուելուն համար վանքի սայլերէն պահանջելու իրաւունք չունին բնաւ: Նոյնպէս ոչ վանքի վանահայրը կամ տեսուչը եւ կամ մշակները անոնցմէ որ եւ է նուէր ստանալու ակնկալութիւն պիտի ունենան. եթէ մէկը բան մը չտայ իրենց կամովին:

7. Վանքէն մեկնող ուխտաւորք իրենց նստած սենեկի վարձքը կամ վանքէն գնած կաթի, մածնի եւ աքարի հաշիւը նշանակեալ պաշտօնէին հետ տեսնելէ եւ պարտքն վճարելէ զկնի, եթէ վանքին համար որ եւ է անասուն եւ կամ եկեղեցւոյ պայծառութեան համար դրամական նուէր ունին, պէտք է իրենց ձեռամբ ու իրենց անուններովը զանոնք վանքի նուիրատուութեանց տուամարին մէջ արձանագրեն անպատճառ:

8. Ուխտաւորք իրենց նստած սենեկաց որոշեալ վարձքերն ու վանքէն գնած կաթի, մածնի եւ աքարի արժէքները անքերի պէտք է վճարեն կամ վանահօր կամ հոգաբարձութեան եւ կամ յատկապէս նշանակեալ պաշտօնէին ու անոնցմէ ստանան ընկալագիր մը:

9. Վանքի պարիսպներէն ներս որ եւ է նուագածութիւն եւ կամ հակառակ պարկեշտութեան՝ գինովութիւն երբեք ներելի չէ ոչ ոքի եւ եթէ այս արգելքին հակառակ վարուողներ գտնուին. վանական պաշտօնէութեան կողմէ այնպիսեաց անուններն ու իրենց արարքն պիտի հաղորդուին Ազգ. վարչութեան որ առանց բացառութեան անոնց համար պիտի տնօրինէ ինչ որ արժան է:

10. Եւ այն ուխտաւորք որ վանքէն մեկնած ատեննին սենեկի վարձքն ու վանքէն գնած պիտոյքներու արժէքն չեն վճարեր

անմիջապէս, այդպիսիք ո՞վ եւ ի՞նչ դասակարգի ալ որ լինին, վանական պաշտօնէութեան կողմանէ իրենց անուններն ու անվանքն պարտօքրուան գումարը Ազգ. վարչութեան պիտի ծանուցուի որ պիտի պահանջէ իրենցմէ եւ եթէ դարձեալ չվճարեն, այն ժամանակ նոյն անձանց անուններն, իրենց տալիք քողած գումարի չափովը միասին, քաղփա Ս. եկեղեցւոյ դռնէն ի տես ժողովրդեան պիտի կախուի առանձին ցուցակով մը:

Վարձագին.

1.	Թիւ	կրող	սենեկաց	օրական	վարձին	է	հինգ	դահեկան.
2.	"	"	"	"	"	"	երեք	"
3.	"	"	"	"	"	"	երկու	"
4.	"	"	"	"	"	"	մէկ	"

Քաղփա վանօրէից մատակարարութեան արդի եղանակն տեսնելով որ զգալի վնասներու պատճառ կը լինի նոյն Սրբավայրերուն, որոնք հետզհետէ փոխանակ աւելի բարձրաւոր վիճակ մը ստանալու՝ իրենց նախնական փառքերէն անգամ զրկուելու տխուր հարկին տակ կը գտնուին ուխտաւորաց այլ եւ այլ պէտքերն ձրի մատակարարելուն ու անոր փոխարէն նուիրատուութեանց անհամեմատ կերպիւ նուագելուն պատճառաւ, եւ նկատելով մանաւանդ որ վանօրէից այս վիճակը դէմ է նաեւ բարեպաշտ ուխտաւորաց եւ համայն Ազգայնոց կրօնական զգացումներուն, որոնք միշտ պայծառ տեսնել կ'ուզեն մեր նախնեաց այս յիշատակներն. Գաւառական Վարչութիւնս հարկ տեսաւ բարեփոխել մատակարարութեան նախկին եղանակն ու յօգուտ նոյն Սրբավայրերուն որոշեց եւ սահմանեց վերոյգրեալ տասը յօդուածներէ բաղկածեալ կանոնադրութիւնը, զոր հաստատելով իր վարչական կնիքով. Ս. Կարմիր Վանուց Պատ. Հոգաբարձութեան կը զրկէ, յանձնարարելով որ կէտ առ կէտ գործադրուին անոր մէջ նշանակեալ պայմաններն ու անքերի կատարուին անոնց տրամադրութիւններն:

Կարին, 1 Յունիս 1900.

Գաւառական

Ազգ. Վարչութիւն»:

Սոյն կանոնագրութիւնը զրկուած է ժամանակին նաեւ
հաշկավանուց եւ Լուսաւորչայ վանքի հոգաբարձութեան, ինչ-
պէս կը հաստատէին հեղինակաւոր անձինք. սակայն չտեսայ
ես՝ ոչ հաշկավանուց եւ ոչ Լուսաւորչայ վանքին մէջ տեղ մը
կախուած. անտարակոյս տեղ մը պահուած կամ կորսուած է տըն-
տեսներու ձեռաց ներքեւ:

Վանքիս սենեակներուն մէջ չի տեսնուիր որ եւ իցէ հնու-
քեան նշան մը. նոր է ամէն բանը. չկայ աչքի գարնոյ կամ դիտո-
դութեան առնելու առարկայ մը. ուստի քողով վանքիս յար-
կերը անցնինք եկեղեցւոյ կողմը:

Եկեղեցին իւր այժմեան դիրքին մէջ դիտելով, շինուած է
քիչ մը բարձր տեղւոյ մը վրայ. առաջակողմը ունի քարաշէն աւ-
տիմաններ որմէ վեր ելլելով դրան առջեւ ելած կ'ըլլանք: Եկե-
ղեցին շինուած է ամբողջ սրբատաշ կարմրագոյն քարերով. դրան
աջ ու ձախը որմին մէջ հաստատուած կը տեսնուին երկու մար-
մարիոն սպիտակ քարեր որոնց վրայ արձանագրուած կը կար-
դանք հետեւեալ տողերը: Աջակողմեան քարին վրայ.

«Հազար երկերիւր ժԹ Յս քիւ լեալ
վս մեղաց գետինն շարժեալ
Ս. վանքս բոլորովիմք փլեալ
Յակոբ արիին զպարիսպն շինեալ
մմն Մօլպետ ցասմամբ դուգանեալ
ոյր վս գդուուն ի վեր շարեալ
շատ ժամանակ ամայեացեալ
Ղեւոնդ պետն ի Պօլսոյ հրաման բերեալ
գդուուն բացեալ շինումն արկեալ
այլ եւ զինչ ինչ տեղիս շինեալ
բայց տաճարս այնպէս մնացեալ
շարժէն երեսուն ամ անցեալ»:

Ձախակողմեան քարին վրայ.

«ՌՄԽԹ Քս Հոկտ իԷ.
մայրն Այ արդ գթացեալ

հրաման շինման իսկ յաջողեալ
 տրօք ազգիս Հայոց օգնեալ
 սր տաճարս շքեղ շինեալ
 գմբեքայարկ կարմրագարդեալ
 առուր օծմանն լուսափայլեալ
 դետն Մկրտիչ պետն աշխատեալ
 երկու բարեսերք թիկունս հասեալ
 մումնի կարապետն արիացեալ
 դասապ Յակոբիւ ջանասիրեալ
 այլ եւ գդուռն յիշատակ իւրեանց ստացեալ
 բոլոր խաբնիւքն որ պատշանեալ» :

Կրկին փառերուն վրայ սոյն ֆանդակագրութիւնները հա-
 մառօտ պատմութիւն մըն են Կարմիր վանուցս . ասոնցմէ զատ եկե-
 ղեցւոյ կոնակը կամ արեւելեան որմին մէջ հիւսուած, կը տես-
 նուին յերկայնութեան մէկ կարգի վրայ եօթն փառեր, որոնց վրայ
 կարգաւ փորագրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը .

«Յիշատակ է գայսոսիկ եօթն փառքր էֆմէֆնի
 պաշի ինճէ տիրացու Յակոբին կողակցւոյն
 ինքիգարին դստերն Սէլվիին թվին ՌՄՀԶ» :

Այժմ ներքնոյն ալ ակնարկ մը նետենք : Երկաթապատ
 դռնէն ներս մտնելով, դրան երկու կողմը բարձրացած կը տեսնենք
 ֆարահիւս ֆառակուսի սիւներու կէս մասը . միջավայրը իրարմէ
 չափաւորապէս հեռու չորս ֆարահիւս ֆառակիւն սիւներ կը
 բարձրանան դէպի վեր, որոնց վրայ հաստատուած կը տեսնուի
 գմբեքը . երկրորդ կարգի սիւներուն կից շինուած է փայտաշէն
 վանդակ մը որ կը կազմէ դասը . դասին առջեւ շինուած է ֆայ-
 շէն բարձրադիր բեմը, աջ ու ձախը որմերուն կից ունենալով
 աստիճաններ . բեմին առջեւ մէկ կարգի վրայ շինուած են փայ-
 տաշէն երեք խորան :

Եկեղեցւոյս ներքին երեսը որմերուն մէջ կը տեսնուին
 փոքրիկ խաչքարեր եւ արձանագրութիւններ . գործոք մի առ մի
 կը դնենք հոս :

Աւագանին արձանագրութիւնն է .

«Տէր Աստուած քվին ՌՄԽԹ յիշատակ է Ս . խաչս ծնողացս Սալվին Յարութիւն որդի Գալուստին» :

Աւագանին վրայ ձախ կողմը .

«Յիշատակ է Ս . Աւագանս Ստեփանի կին մի . Դուրաին եւ որդիքն մի . Մելեոն մի . Գասպար եւ մի . Պաղտասար» :

Աւագանին խոլի խաչքարին վրայ .

«Տէր ած Յս Բս յիշատակ է Ս . խաչս Արգուրուցի փամպուխնի Սեբօթին ՌՄԽԹ» :

Ասոր անմիջապէս տակը գտնուող խաչքարին ներքեւ .

«Շէֆէրեան պրն Յկրն եղեւ պտնո շինութեան տնրիս յշտկ է . եղբօրն Կրպտին եւ ծնողաց իւրոց ՌՄԽԹ» :

Եկեղեցւոյ հիւսիսային պատին վրայ գտնուած խաչքարին վրայ .

«Տէր Ած Յս Բս յիշատակ է ս . խաչս Կարմիր վանքին սպասաւոր Մկրտիչ վրդպին հաւատարիմ եւ բազմաշխատ վանեցի հանի Գրիգորին եւ ծնողացն Սարուխանի եւ կողակցւոյն Սբմանի եւ եղբօրն Սարգսին եւ Մարտիրոսին քւին ՌՄԽԹին Հոկտեմբերի» :

Եկեղեցւոյ սիւներուն միոյն մէջ հաստատուած խաչքարի վրայ .

«Թ . ՌՄԽԹին . յիշատակ է Ս . խաչս Դուրկար Ստեփանին եւ սունս ի հիմանէ շինեցաւ եւ եղ ի սբ տանս եւ իւր եղբօրն Աբրահամին եւ ծնողացն եւ Յովհաննէսին» :

Հիւսիսային պատին վրայ .

«Յիշտկ է ս . խաչս Սորակնին եղբօրն Ստեփանին եւ Նազարէթին եւ մօրն ի նորոգման Կարմիր վանիցն ՌՄԽԹ» :

Գմբէթի խաչի արձանագրութիւնն .

«Տէր Ած Յս Բս յիշատակ է սբ խաչս Կարմիր վանքին էրզրումցի Պաւանդրան որ եւ կոչին բարեբարոյ լուսահոգի Ալեքսանի կենդանի որդիքն Յակոբին եւ Մարտիրոսին հօրն Սարգսին եւ պարոն Նազարէթին» :

Փոքրիկ քարի մը վրայ .

«Ի տապանի աստ տփնի . . . դի Բարսեղ վարդապետին որ
է տեղեալ Բասենցի եւ միաբան Կարմիր վանք թվին ՌՄԻԱ» :

Խաչքարի մը վրայ .

«Յկ է Սարգսին կնոջ Գոհարին հօր Մուրատ . մօրն Նապա-
տին ի դուռն Ս . Մինասայ ՌՃՀԸ» :

Ուրիշ քարի մը վրայ .

«Յշտկ է պարիսպս Ակուլեցի պարոն Աբրահամին եւ Գաս-
պարին թվին ՌՃՂԹ» :

Սոյն խաչքարերու կամ քարերու վրայ գտնուած արձանա-
գրութիւններէն զատ, որմերէն կախուած պատկերներու, խորան-
ներուն վրայ գտնուած աշտանակներու եւ մատենից մէջ գտնուած
յիշատակագրութիւններն ալ օրինակած կը դնեմք հոս :

ա . Խաչելութեան պատկերի մը տակը գրուած :

«Յշտկ է Արապկերցի մհի Առաքելին կղցւն մհսի Թուրվան-
տին որդոցն կենդան Յակոբն հնգցլ Դաւիթին Փիլիպոսին Խաչա-
տուրին ի դուռն Սք Ածածնի Կարմիր վանուց թվին ՌՄԽԹին» :

բ . Ուրիշ խաչելութեան պատկերի մը տակ :

«Յշտկ է Գումուշխանցոց Սարգիսի որդի Տեփանոսին կղցւն
հնգցլ Հօռօսիմային որդոյն Կարապետին ի դուռն սք Ածածնի
Կարմիր վանից» :

գ . Ս . Հովսիսիմէի պատկերի մը տակ :

«Յշտկ է գլազիւր Մօվսէսին կղցւ Անթառին նորայրողոց
Խաչատուրին դստերն հնցլ Հօռօսիմային» :

դ . Ս . Գեորգի պատկերի տակ :

«Յիշատակ է Արգուրումցի հանգուցեալ Յովհաննէսի որդի
Վէֆիլիսարն Սարգիսի, ի դուռն սք Ածածնի Կարմիր վանից թւին
ՌՄԾին» :

ե . Ուրիշ պատկերի մը վրայ :

«Յշտկ է Գումուշխանցոց հանգուցեալ Տէր Ըստեփանին
հանգուցեալ Հօռօսիմային որդւոյն մհ . Կարապետին ի դուռն
Կարմիր վանից ՌՄՀԷ» :

զ . Կախուած ժամացոյցի ամանին վրայ . ժամացոյցը
պակաս :

«Յշտկ է հանգուցեալ Գէորգի որդւոյն Ղօլթուխի մի Յա-
կոբին եւ Աւետիսին. առ դրամ սբյ Ածածնի Կարմիր վանից. ՌՄԿԷ
Նոյ. Ա. »

Է. Զանազան մեծութեամբ արծաթ ձեռաց կամ խորանին
վրայ դրուած խաչերու վրայ :

«Յշտկ է սբ խաչս ջուկակ Եղիսային կողակցուն Ագանա-
նաին Կարմիր վան. 1836 :»

Ը. «Յիշտկ է սբ խաչս հանգուցեալ մի Սարգիսի դուստեր
հանգուցեալ Ըսկունին ի դուռն սբ Ածածնայ Կարմիր վան-
քին. 1838 :»

Ք. Արծաթ ձեռաց խաչ, մէջտեղը կլոր ապակոյ տակ
մատուիք դրուած եւ գրուած «Ս. Յակոբ». ունելիքին վրայ ալ կայ՝

«Յիշատակ է Քոչքի Ավետիսի կնոջ Մարիամին Տէր Զա-
քարեայ քահնաին 1870» :

Ժ. Ուրիշ ձեռաց խաչի մը վրայ.

«Յշտկ է խաչս Խամշէնցի Ղուպաթ օղի Յարութիւն որդի
հնգեղ չամբարձումին Քվն ՌՄՁԸ Մարտի Ա ին» :

Ժա. Ուրիշ ձեռաց խաչի մը վրայ.

«Յշտկ է սբ Խաչս Կարմոյ Կարմիր վանուց սբ Ածածնայ
Եկեղեցւոյն ի ոսկերիչ արհեստաւորներէ 1893. Օգ. 15» :

Ժբ. Մեծկակ արծաթ խաչ մը խորանին առջեւ դրուած :

«Յշտկ Կարմոյ Կարմիր վանուց սբ Աստուածածնայ Եկե-
ղեցոյ Ագնիւ Ռ. Լեփեանէ 1903. Մայիս 10. Կարին» :

Ժգ. Ուրիշ ձեռաց խաչի մը վրայ.

«Յիշտկ է Կէզացի Անտոնէնց Թագունին յամի տուն 1909» :

Ժդ. Զանազան մեծութեամբ արոյրէ աշտանակներու վրայ.

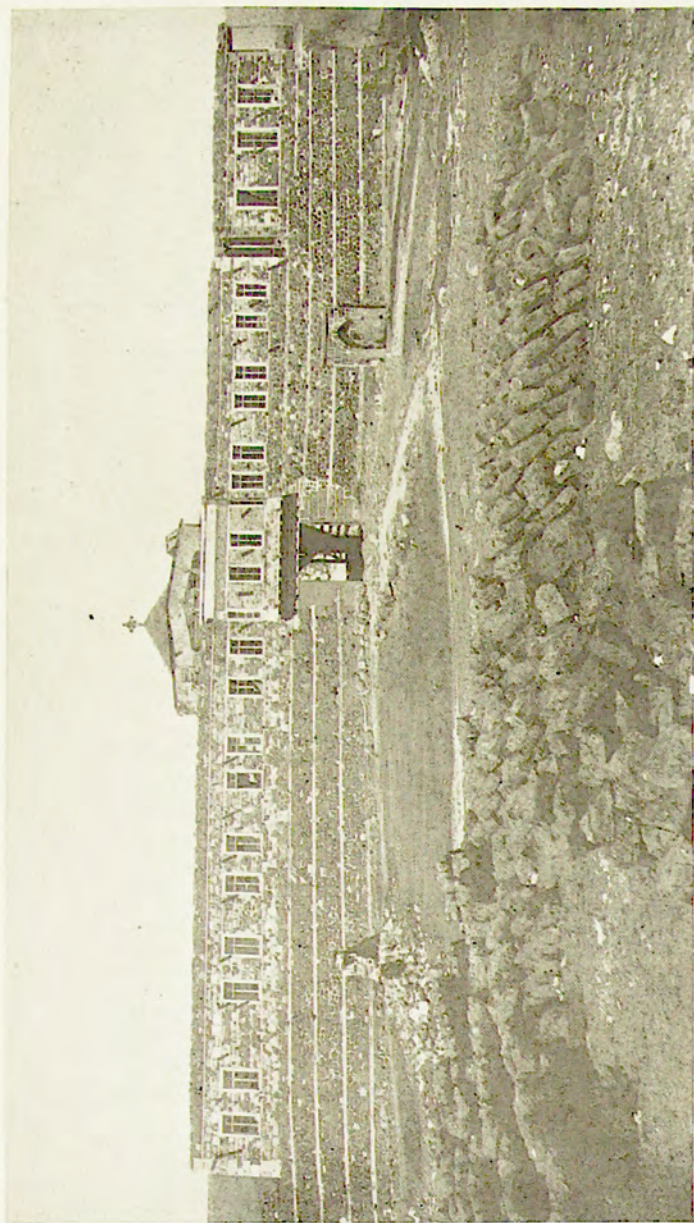
«Յշտկ է մի Աղապապին եւ համայն մնջեցեղոցն ի դուռն սբ
Կարմիր վանիցը. Քվ. ՌՄԿԵին» :

Ժե. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յշտկ է հնգեղ Եայլախանին եւ Մարիամին ի դուռն Կար-
միր վանից սբ Ածածնի ԿԿԿԿ=1823» :

Ժզ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշտկ է Զախալի Ավետիկին Կարմիր վանիցը ՌՄՀԲ» :

Մուսուրիու Լուսավորչաց Գանդը (Էջ 138):

Ժէ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յշտկ է Կարապետի Էրանուհի Կարմիր վանիցը ՌՄՀԳ»:

Ժը. Ջահի նման քեւաւոր աշտանակ գմբեքէն կախուած.

«Յշտկ է Զիքօղջի մահսի Սէլսբոսի որդի քօֆմաշի Կարապետին ի դուռն Կարմիր վանքին. ԿՎԿ=1827»:

Ժք. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յշտկ է մհի Մատէոսի որդի Աւաքին ի դուռն Կարմիր վանքին 1836»:

ի. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է աշտանակս մհի Աննա մհի Պաղրամեան Կարմիր վանուց սբ Ածածնայ Եկեղեցւոյն իւր հանգուցելոց հոգւոցն համար. 1891. Օգոս. 31 »:

իա. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յշտկ է աշտանակս Միսակ Մատղաշեան Կարմիր վանուց Սբ Ածածնայ Եկեղեցւոյն ի յշտ. հանգուցեալ հօր իւրոյ Գրիգոր Մատղաշեանի. 1891. Օգոս. 31»:

իբ. Երկթեւ աշտանակի մը վրայ.

«Յշտկ է շամոս Կարմիր վանքի Երզնկացի սափրիչ Կարապետի 1894»:

իգ. Զոյգ մը մեծ աշտանակներ, երկուքին վրայ ալ նոյնը գրուած.

«Յշտկ է սբ Ածածնայ Կարմիր վանուց. 1908. Օգոս. 15»:

իդ. Մեծ ծնծղայի մը վրայ.

«Յշտկ է Յր Աղէֆսանդրին կողակցուն Վարդայնի որդոյն Տր Մարկոսին ի դուռն Կարմիր վանուց սբ Ածածին քվ. ՌՃԶ Յնւլիս Ա.»:

իե. Փռք ծնծղայի մը վրայ.

«Յշտ ցղս Կարմիր վանքի Կարապետ վարդապետեանի Կարն. Օգոս. 26. 1895»:

իզ. Հաշոց տպեալ ի վեներտիկ. ՌՃԼԵ. դատարկ քղթի վրայ գրուած.

«Յիշտկ է Հաշոց գիրքս այս ի դուռն Հրնճուց Կարմիր վանքին, Արգրումցի նահատակի որդի Տր Ղեւոնդին, հօրն նահա-

տակ Յակոբին, մօրն Զայաքին կողակցուն եղիսաբերքին. եւ եղ-
բարցն Յուսէփին եւ Միրաֆին, որդւոյն Տր Մովսէսին եւ Արու-
քիւնին. եւ նորահասակ Պետրոսին եւ Պօղօսին, եւ ամենայն արու-
մեքձաւորացն նոցին: Արդ որք հանդիպիք սմայ ով հայրք իմ եւ
եղբայրք միով հայր մեղայիւ յիշեսցիք, եւ դուք յիշալ լիջիք ա-
ռաջի Քսի ամէն. քանզի չունի ոք իշխանութիւն այս քաշոցս վան-
քիցն հանելոյ, կամ քէ գրաւ դնելոյ, կամ քէ ծախելոյ, եքէ
առաջնորդ, եքէ եպս, եքէ վրդպ. եքէ քահանայ, եքէ սար-
կաւագ, եքէ աշխարհական: Զի ով ոք պատեառ լինի այս քա-
շոցիս հանելոյ կամ ծախելոյ, կամ գրաւ դնելոյ պատիժն կայենի
առցէ, եւ մասն Յուդայի ամէն եղիցի եղիցի. իսկ լաւ խնամ
տանողն վաքձն Այ առցէ ամէն: Այլ եւ յիշեցէք Գրիգորն, Սուլ-
քանըն Մարիամն Արուքիւնն, եւ զՄարգարիտն եւ դուք յիշել
լիջիք ի Քսէ ամէն. ք.վ. ՌՃՁԵ Յուլիսի Զ. ին:»

«Դարձեալ վերստին կազմեցաւ եւ նորոգեցաւ գիրքս քանզի
ի վերագրեալ քուականին գոր յիշատակ տուեալ էին գրուոր տար-
վանն ի մի կազմեալ գոր յետոյ ի կրկին նորոգելն յերկուս հա-
տորս բաժանեցաք, զի քեքեւ եւ դիւրակրելի լինիցի. վեց ամիս
մինն եւ վեց ամիս մինն: Այս նորոգումս եւ կազմութիւնս եղեւ
ձեռամբ եւ արդեամբք վերագրել հնգցլ Տր Մովսէսի եղբայր Տր
Պօղոսին: Արդ երես անկեալ լալագին դիմօք աղերսեմ հանդի-
պողացդ, յիշեսցիք ի սք յաղօթս ձեր յետնեալ Տր Պօղոս հանդերձ
վերոյիշեալ ննջեցելովքս եւ դուք յիշեալ լիջիք առաջի Քի Այ
մերոյ ամէն. եղեւ քւին ՌՄԺԹ. Մարտի. ի:»

Իէ. Տպեալ Յայսմաւուրքի մը առջեւի քղթին վրայ:

«Մկրտիչ վարդապետ Տաթևացի առ ժամանակեայ կերպիւ
Կարմիր վանք մնացի հրամանաւ հայրենասէր սրբազան իշխանա-
նի եւ պատրիարք Բիւզանդիւնու քաղաքի. հանգիստ կեանք եւ
վայելչութիւն վարեցի, Յս Քս. պայծառութ. պարգեւեցէ այս մե-
նաստանի եւ տայցէ կարողութ. Կարենոյ Հայոց ազգի . . . նա
մանաւանդ հօգեբարձու յիշխանի . . . Մօվսէս հաճի Մարտի-
րոս եւ Օրհնեալ Գրիգորի. 1870. մայիս 15ի:»

«1861 քուականիս եւ Մկրտիչ վրդպ Բագրատունի Կարի-

նէն Նոյեմբեր ամսոյ 15ին գնացի Սր. Էրուսաղէմ եւ այս քաղաք-
ներս գնացի տեսայ եւ ահայ այս տեղ գրեցի յիմանայք. Կարին,
Բաբելոն եւն եւն :»

«1870 Միսի 15ին կրկին Կարին եկայ ողջ կեանքով Տր Յս
Հայոց յազգի յաջողութ. պարգեւէ երդալ սր Երսղմ եւ յարժանի
լինել :»

Իը. Աւետարան՝ տպեալ ի վեներտիկ 1849. կողերը արծաթ-
գարդերով, դատարկ Բզբի մի վրայ գրուած :

«Նուիրէ միի Յովհաննէս աղայ Պապոյեան գտուրք աւետա-
րանս արծաթապատ Տր Միքաէլ քահանայի Զաւմաքնանց ի յիշա-
տակ ննջեցելոց իւրոց. 1873. Յունի 1. ի Կարին :»

«Նուիրեալ Կարմիր վանուց Ս. Ածածնայ միի Դրիգոր Ա-
թոռակալեանէ 1893. Սեպ. 13 :»

Իք. Ասոնցմէ գատ կը գտնուի եկեղեցւոյս մէջ ձեռագիր
Յայսմաւորք մ'ալ. գրուած բոլորգիր, սուտանուն եւայ գրչէ.
Դաստակերտ գիւղը, ՌՃԺԱ=1662 թուականին :

Ասոնք են եկեղեցւոյս պատկանեալ յիշատակագրութիւն-
ները. վանքէն եւ եկեղեցիէն դուրս մտադրութեան արժանի է
գերեզմանատունը : Վանքին պարիսպէն դուրս հարաւային կողմը
կը գտնուի գերեզմանատունը. հոս կը տեսնուին հին խաչքարերու
մնացորդներ. կը գտնուին մէկ կարգի վրայ երեք շիրիմ. որոնցմէ
մէջտեղինն է Առաքել վարդապետի շիրիմը. քարահիւս՝ քարաշէն
բարձր պատուանդանով վրան կանգնուած մարմարիոն խաչքար
մը եւ մարմարիոն սպիտակ քարով զարդարուած :

Խաչքարիս տակը գրուած է՝

«Այս է տապան եռամեծի
Առաքել վարդապետի
սրբոյ ուխտիս դետապետի
որոյ ձեռամբ նորակերտի
բոլոր սագերս. ընդ գմբէթի
եկեղեցիս պայծառ ծաղկի
եւ նորաշէն պարիսպ կապի

սակս տեղույս հարկաւորի
 տասնութամբ առաջնորդի
 ապա առ տէր վերահանգչի
 մարմին ստոր վիմիս դրնի
 հոգին որ ետն վերաչի
 այս թույս թւականի
 յարեթական մեր տումարի
 հագար հարիւր ութսունորդի
 հնգօֆ ամօֆ աւելորդի
 հանդիպողդ տուֆ ողորմի
 վս զի մերս այսպէս լինի
 ողորմ խնդրո յոյժ կարօտի» :

Պատուանդանին վերի կողմը գրուած է յաջորդը

«Եւ տապանս այս հանդերձ խաչիւ
 գեղեայ բազմաշխատ պետիւ
 որ գհետ գործոց գիշեր եւ տիւ
 ք. ին ՌՃԶ ութիւ կազմեցաւ սովիւ» .

Այս շիրմիս աջ ու ձախը գտնուած շիրիմները շատ հին
 գոյն կ'երեւան, ասոնց բարձր պատուանդանները միայն մնացած
 են, քարաշէն քարուկիր. ասոնք մաշած են բնութեան հարուած-
 ներէն եւ ժամանակէն. վրանին ժամանակին կանգուն եղած խաչ-
 քարերը գետինը ինկած. ասոնցմէ աջակողմեանին պատուանդա-
 նին վրայ կը տեսնուի արձանագրութիւն մը; քայց բոլորովին մա-
 շած, կարծր դեղին քարէ մամուռ մը գրերը գոցած եւ անըն-
 թեռնի դարձած է. գետին ինկած խաչքարին միայն վրայ կը
 կարդացուին անթուական երկու բառեր.

«Թորոս երէց»

Գրեթեմատաւ մէջ գտնուած սոյն կրկին շիրիմներու
 մնացորդները շատ հին ժամանակի աշխատութիւն կ'երեւան՝ թէ
 իրենց ձեւին եւ շինութեան նայելով եւ թէ քարերուն մաշուած-
 քէն եւ վրանին կարծրացած մամուռներէն: Զունի վանքս ստու-

գիւ իւր հնութեան իբր քարոզ որ եւ իցէ քանդակագրութիւն կամ յիշատակարան, բացի սոյն կրկին անխօս շիրիմներու մնացորդ պատուանդաններէն, որոնց՝ դժբախտաբար յիշատակագրութիւններն ալ անընթեռնի դարձած են :

Կերեզմանատան մէջ կը տեսնուի կարմիր խաչաքար մ'ալ . որուն վրայ քանդակուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը .

«Յովասափ վարդապետի
 եւ սբ ուխտիս դիտապետի
 մարմին սորա աստ ամփոփի
 որք հանդիպիք տուք ողորմի
 Տէր հատուցէ փոխանակի
 քվին Հայոց ՌճՂԵ» :

Սոյն գերեզմանաքերուն վրայ քանդակուած յիշատակագրութիւնները վայրկեան մը վաճուցս վրայ իբր վանահայր-միաբանք եղողներու գոնէ անունները փնտռել կը դրդեն զմեզ : Վան-
 քիս մէջ դժբաղդաբար չի գտնուիր մեր փնտռածը . ուստի դիմելով դարձեալ քաղքին Առաջնորդարանի դիւանատուն, կը գտնենք ցանկ մը անուանց, որոնց մէջ յիշուած անուններէն մէկ երկունս կը համապատասխանեն վերոյիշեալ շիրիմներու վրայ արձանագրուած անուններուն : Յառաջ կը բերենք սոյն ցանկը ինչպէս որ գրուած է, քուականներով հանդերձ :

Ի Հինձֆ գիւղ .

Կարմիր վանուց վանահայր-միաբանք .

Սարգիս վարդապետ	936—
Յովսէփ Եպիսկոպոս	1020—
Մարգար Եպիսկոպոս	1697—
Առաքել վարդպ. (վախճանեալ ի Կարմիր վանս) .	1719—1736
Եղիա , ,	1739—
Յովասափ , ,	1746—
Յակոբ , ,	1760—1770
Ղեւոնդ , ,	1770—

Մկրտիչ Վարդպ.	1800—
Յովհաննէս Եպիսկոպոս.	1805—1829
Գրիգորիս ,,	1831—
Առաքել Վարդպ.	1849—1850
Տիրատուր ,,	1850—1852
Մկրտիչ Վարդպ. Մատնավանուց.	1853—1859
Տ. Պետրոս փյ Վարնոյ	1860—1865
Տ. Զաֆար փյ Հնձուց	1865—1892
Տ. Կորիւն Վրդ. Էլլիտրամեան Կարնեցի	1892—1899

ձեռնադրեալ Ղեւոնդ Եպս. Շիշմանեանէ :

Զամչեան իւր պատմութեան մէջ կը յիշէ նաեւ վանուցս առաջնորդի մը անունը, որ չի տեսնուիր սոյն ցանկին մէջ, այսպէս «Ամֆ Նժ—961 կային յայն աւուրս եւ այլ քանի մի վարդապետք երեսելիք ըստ աւանդելոյն Ասողկայ, Յովհաննէս Խաչակիրն կոչեցեալ եւ Յովսէփ առաջնորդ Հնձուց վանիցն ի Կարին . . . » : (Զամչ. Բ. Հատ. էջ 839:) Վերոյիշեալ ցանկին մէջ յիշուած Մարգար Եպիսկոպոսի անունը կը յիշուի նաեւ Մխիթարայ Սեբաստացւոյն վարուց պատմութեան մէջ : Մխիթար կ'երթայ Կարմիր վանք 1697—1699. «Եւ առաջնորդ նորա (Կարմիր վանուց) որ էր յայնժամ Եպիսկոպոս ոմն Մարգար անուն, որ եւ ունէր ընդ իւրեւ գերիս արեղայս եւ հնգետասան մանկունս յուսումն դպրութեան ի պէտս քահանայութեան» : Ապա սա Մխիթարայ կը յանձնէ մանկանց դաստիարակութիւնը. 1699 Կարնոյ առաջնորդը կը հակառակի Մխիթարայ իր կաթուղիկ քարոզութեանց պատճառաւ : (Վարք Մխիթարայ Սեբաստացւոյ. Ստեփանոս Գ. Ագոնց. տպ. 1810. Գլուխ. Ժք. :)

Կարնոյ Արծնեան գրադարանի մէջ կը գտնուի «Հանգանակութեան Տոմար» մը (թիւ ձեռագրիս 842). որուն մէջ կը յիշուին Մինաս վրդպի. եւ Առաջնորդ Յովհաննէս վարդապետի անունները : Սոյն տետրն կը պատկանի Կարմիր վանուցս, ուստի եւ պատշաճ կը համարիմ տետրիս առաջին էջին վրայ գրուած պատմական տողերը հոս յառաջ բերել .

«Այս նորոգ տէֆտէրս վս ծանր պարտուց ի յէրգրում սբ Ածածին կարմիր վանուցն է. որ ի քուին Հայոց ՌՄԺԶ. փետրվրի. Ա. եւ ցաւակից եւ սրտացաւ Մինաս վրդպտս ընդ մեր Առջնորդ տոն սրտացաւ Յօհաննէս վրդպին իմտատիյէի կոնդակ առաք ի վր անատօլու եւ ռումելու առ ի գողորմութիւնս հաւաքել եւ քուին Հայոց ՌՄԺԶ ի ժողովէն ուռումելու եկի ի պօլիս որ չորս քգւրք պտրգմ բցելք էին. քէ յանատօլու եւ քէ ռումելու նէղութիւն շատացել էր եւ սուրն մէկ կողմէ. եւ սովսն մէկ կողմէ կոտորէր գմարդիկ զօրք տրութեանց չորից, պարսից. օսմանցոց. մօսկովու եւ ինկիլիզի խռոնեցաւ ի պրգմի. ծովով եւ ցամաքով. նանաբարքն կապեցան: Եւ ի մայիս ամսոյ ժբ. Դանիէլ կքոզկսն նստան եւ Դաւիթն ելաւ: Մայիս ժգ. սուլքան սեյիմն իջաւ. եւ սուլքան Մուստաֆան նըստաւ. եւ նիզամի ճէտիտն վերցաւ. օսմանեան տրուե ժբ իրինաշքն փարատեցին մէկ օրն եւ սրբյ կարպի առաջնորդ Յակօբ եպսն եւս ի նպրիին Մշու սպանեցին. ի մայիս ամսոյս: Այս մեծ վտանգիս ժամանակն ոմանք բարեպաշտ անձինք. առ սբ Ածածնի բարեխօսուին ապաւինելով. առ ի փրկել ի փորձուէ եւ յամ. վտանգից զայս գրուածք ի դէֆտէրս ի ստանպօլէն սկսաք Մինաս վրդպի ձեռամբ: Ած ի փառս իւր համարի:» Հանգանակութեան տեսրիս մնացած քուղքերուն վրայ խռոնաշփոք գրուած են նուիրատու անձանց անուններ կամ պարգապէս կնիք մը դրուած՝ տրուած գումարին տակ:

Մինչեւ ցայս վայր յառաջ բերուած յիշատակագրութիւնները քէ՛ վանքիս եւ քէ՛ եկեղեցւոյ մէջ կամ պարիսպներուն եւ գերեզմանատան մէջ գտնուած արձանագրութիւններէն ամենահնագոյններն են: Իսկ եկեղեցւոյ որմերուն վրայ եւ գերեզմանատան մէջ տեսնուած յիշատակագրութիւնները, վանքիս վերջի երկու դարու մէջ ունեցած փոփոխութեան ճշգրիտ պատմութիւնը կ'ընեն: Այսպէս Առաքել վարդապետ առաջնորդ վանուցս՝ 1725—1730 միջոցները կը նորոգէ եկեղեցին՝ գմբեթը՝ պարիսպները: Նոյն դարու մէջ 1770ին երկրաշարժ մը վանքը եւ եկեղեցին բոլորովին կը կործանէ: Յակոբ վարդպ. վանքին փլած պարիսպները կը

շինէ, բայց կառավարութեան կողմանէ կ'երեւայ թէ արգելք կը դրուի, ուստի դռները կը գոցուին քարահիւս: Իւր յաջորդը Ղեւոնդ վրդայ. կը յաջողի հրաման բերել Պոլսէն եւ վանքին աւերեալ եւ կիսկատար տեղերը կը շինէ, սակայն եկեղեցին կը մնայ աւեր վիճակին մէջ գրեթէ երեսուն տարի: Հուսկ ուրեմն 1800ին Մկրտիչ վրդայ. առաջնորդ վանուցս սուրբ տաճարը կը շինէ կարմրաքար գմբեթով եւ ազգին տուրքով, ի մասնաւորի երկու բարերարաց օգնութեամբ, Մովսիս Կարապետի եւ Ղասապ Յակոբի, որոնց յիշատակին կը նուիրուի նաեւ տաճարիս դուռը: Սոյն թուականին շինուած տաճարիս վրայ՝ կ'երեւայ թէ նորոգութիւն մ'ալ եղած է 1825ին, ինչպէս կը վկայեն տաճարիս արեւմտեան որմին վրայ կարգաւ քովէ քով հիւսուած եօթը քարերու վրայ փորագրուած յիշատակագրութիւնները: Տաճարիս մէջ որմերուն վրայ տեսնուած խաչքարերու յիշատակագրութիւնի մեծագոյն մասամբ կը պատկանին 1800 թուականին եղած շինութեան:

Թէ տաճարիս այս վերջին շինութեան ձեւը՝ նոյնն էր 1725—1730 միջոցները նորոգուած տաճարին, եւ կամ ասկէ ալ յառաջ ունեցած ձեւին, դրական ապացոյց մը չունինք, հաւանական է թէ տարբեր ձեւ ունեցած ըլլայ նախկինը, ըստ քանդակագրութեանց, 1725—30ին «Նորակերտի» տաճարս. իսկ 1800ի «Շէեղ շինեալ» կ'ըսուի. ըստ հետեւորդի այժմեան տաճարս չունի այն ձեւն, որ ունէր իւր նախկին հիմնարկութեան տարին: Իսկ թէ երբ շինուած էր նախկին տաճարը, ումնք Մեծն Ներսիսի կու տան, ումնք Սարգիս վարդապետի:

Այիշան կ'ըսէ՝ «Հինձօ . . . մերձ է Հնձուց վանքն, որ եւ Կարմիր վանք, հիմնարկեալ ի Մեծէն Ներսիսէ յանուն Տիրամօր եւ հուպ նմին Քարայրք Հոփսիսեանց ի ձորամիջի»: Երբ 935 թուականներուն Հայաստանի շատ մը տեղերը վանքեր կը շինուին, ինչպէս կ'ըսէ Ասողիկ, նոյն դարուն մէջ՝ ըստ գրութեան Զամչեանի, «Սարգիս վարդապետ ուն շինեաց զվանքն Հնձուց ի Կա-

՝ Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց, Հ. Ղևոնդ Վ. Ալիշան, Վնսնտիկ 1855, էջ 37:

րին¹»։ Իսկ տեղական աւանդութիւնը կ'ըսէ «կարնոյ արեւելեան կողմը երեք ժամ հեռաւորութեամբ շինուած է վանք մը յանուն Ս. Կուսի, բայց գմբեթին շինութեան գործածուած քարին կարմրութենէն կոչուած է «կարմիր վանք», ըստ տանկաց «Գըզըլմանասքըր»։ աւանդութեամբ կը պատմուի թէ Մեծն Ներսէս հիմնադիրն եղած է այս վանքին կեսարիայէն դարձած ատեն. հոս տեսլեամբ երեւցած է իրեն Ս. Կոյս կարմիր ֆօզով»։

21. Հոփսիմեանց քարայր։

Կարմիր վանքին կռնակը բարձրացած լեռանց ձորերուն մէջ կը գտնուին երկու քարայրներ։ Կարմիր վանքին լեռնաբլակներուն վրայէն դէպի արեւելեան կողմը երթալով կէս ժամէն ձորի մը մէջ կը մտնենք։ Փառորդ ժամ ձորին մէջէն յառաջ երթալով, ձախ թեւերմուս վրայ դէպի վեր բարձրացած կարմրագոյն ապառաժուտ լեռ մը կը տեսնենք, առաջակողմը սեպածել կտրուած։ Այս սեպածել կտրուածքին միջավայրը կը տեսնենք քարայրի դուռ մը եւ ուրիշ դուռ մ'ալ կողմնակի ակելի վերով։ Այս ապառաժուտ լեռան եւ քարայրի դռանց առաջակողմը կը տեսնենք ակերեալ կամարի մը հետքերը, որոնք հետզհետէ անհետ ըլլալու վրայ են. կ'երեւայ թէ ի նախնումն գոյութիւն ունեցած կամարներով կապուած են եզեր քարայրներս։ Քարայրներուս մէջ ելլելն անկարելի է առանց բարձր սանդուխի եւ ապահով միջոցներու։

Քարայրներուս մօտ քարքնկէց մը հեռուն կը վազէ պաղ եւ յստակ ջրոյ աղբիւր մը, որուն վրայ կը գտնուի տափարակ տեղ մը. այն տափարակ տեղւոյն վրայ լեռան կողքին մէջ շինուած է փոքրիկ տնակ մը, մէջը կանգնուած խաչքար մը, եւ ուրիշ

¹ Համբան՝ Պոմ. Հյց. Բ. Հատոր, էջ 824։

խաչքաքերու կտորներ դրուած : Սոյն սառնորակ աղբիւրն «Հռիփսիմեանց աղբիւր» կ'ըսուի : Ուխտատեղի է այս տեղն, ուր կու գան մոմով եւ խնկով . տնակին քաքերը մոմերու իւղէն եւ խունկի ծուխէն սեւցած են բոլորովին : Զուարճութեան վայր մըն է միանգամայն . ամառն ի բուն կը տեսնուին ընտանիքներ, որոնք մերձաւոր գիւղերէն կու գան հոս . աղբիւրիս առջեւ գտնուած ծործորակին ապառաժուտ քաքերուն շուքին տակ նստելով զուարճանալով եւ սառնորակ ջրէն խմելով : Աղբիւրիս առջեւ ցածը կը տեսնուին մէկ երկու ուռի ծառեր, կ'ըսուի թէ ժամանակին ձորին երկայնութեան մէջ կ'աճէին ծառեր, զորոնք հետգիտէտէ կտրած են :

Աղբիւրիս չմօտեցած՝ համբուն վրայ կը տեսնուի մեծկակ խաչքար մ'ալ, առանց պատուանդանի գետինը ինկած, վերի կողմը քիչ մը կոտրուած :

Սոյն քարայրները «Հռիփսիմեանց Քարայրներ» անունով ծանօթ են քաղաքացւոյն եւ գիւղացւոյն : Կը պատմուի թէ երբ Հռիփսիմեանք արեւմուտէն փախստական այս կողմերը եկան, այս քարայրներուն մէջ պահուրտած էին ժամանակ մը եւ ապա դէպի Այրարատ անցեր են :

22. Թուանն:

Թուանն գիւղը շինուած է Ռապատ-Թորքում գացող նամ-
բուն վրայ, հեռի է քաղաքէն հետիոտն երեք ժամու չափ: Գիւ-
ղիս հիւսիս արեւելեան կողմը կը տեսնուի մէկ ժամ հեռաւորու-
թեան մէջ Հինձգ գիւղը, եւ արեւմտեան կողմը կէս ժամ հեռա-
ւորութեամբ Զիքոզգ գիւղը: Գիւղիս դէպի Զիքոզգ տանող նամ-
բուն միշտ մէջտեղէն կու գայ կ'անցնի Սեւ ջուրէն ճիւղ մը. փայտէ
կամուրջ մը երկու գիւղերս կը միացընէ իրարու: Գիւղիս միջա-
վայրը կը բարձրանայ բլրակ մը. բլրակ մը որ մարդկային ձեռաց
աշխատութեամբ բարձրացած կ'երեւայ. յանցելումն դղեակի մը
վայր եղած ըլլալ կը կարծուի:

Բլրակիս նկատմամբ տեղական աւանդութիւնը կը պատմէ
հետեւեալը. իբր քէ Արշակունեաց քագաւորութեան ժամանակ,
Մեծն Ներսէսի օրով, զօրապետ մը իւր բանակով տեղս գալով,
տեղւոյն տեսին վրայ հիացած, յիշատակ մը քողու նպատակաւ,
իւր ընկերակից հազարապետին կը հարցընէ քէ բլրակ մը ձեռ-
ցընելու համար քանի՞ պարկ հող պէտք է. նա ալ որոշ քիւ մը
կը գուրցէ, որուն վրայ զօրապետը կը հրամայէ զօրաց որ հազա-
րապետին ըսած քւոյն քանակութեամբ պարկերով հող բերեն
եւ լեցընեն հոն: Հարիւրաւոր հազարաւոր պարկեր դարտկուելէ
յետոյ բլուրը կը ձեռնայ, որոշեալ քիւր կ'անցնի, քիւն
անցաւ կ'ազաղակին զօրքերը եւ կը դադրեցընեն աշխատութիւն-
նին. որմէ կը մնայ բլրակիս անունն ալ «Թիւանն»: Թիւանն բառը
յընթացս ժամանակաց բերնէ բերան կը փոխուի եւ կ'ըլլայ
«Թուանն». գիւղիս անունն ալ կը մնայ Թուանն:

Ժամանակին ընդարձակ գիւղ մ'եղած է Թուանն. անյիշա-
տակ ժամանակ մը, իւր արեւելեան կողմը գտնուած «Քէօսէ

Մէհմէտ» ամուսնեալ լերանց կողքերէն ջրոյ հեղեղ մը կու գայ կը տանի գիւղիս արեւելեան կողմը շինուած ամբողջ շէնքերը եւ կը ծածկէ բնակարանները աւագով, հոգով ու ֆարով: Իբր ասպացոյց այս պատահած դժբաղդութեան կը ցուցուին այժմ այն կողմերը արտավայրերու մէջէն ժամանակ ժամանակ դուրս ելած շէնքերու մնացորդները: Գիւղիս մէջ չեն գտնուիր պարտէզներ եւ ծառեր, միայն արեւելեան կողմը կը տեսնուին ֆանի մը ուռի ծառեր. գուրկ է նաեւ հոսոյ աղբիւրներէ. գիւղացիք իրենց ջուրը կ'առնուին ընդհանրապէս առաւօտ կանուխ՝ Սեւ ջրոյ մէկ նիւղէն, որ կ'անցնի գիւղիս ֆովէն:

Գիւղս ունի խառն բնակչութիւն. կայ 130 տուն տաճիկ, 40—50 տուն Հայ էջմիածնական եւ 10—15 տան չափ կաթ. Հայ: Գիւղիս հայերը չեն պահած նահապետական կեանքը, հազիւ մէկ ֆանի տուն միայն մնացած է նահապետական կենօք՝ հայր որդի՝ քոռունք եւս ի միասին բնակելու. իսկ շատերը կը հետեւին բաժանման դրութեան ամուսնանալէն վերջ:

Հայք ունին եկեղեցի մը, վարժարան եւ ֆահանայ մը (Տէր Միքայէլ Ղամպարեան, ծերունի ֆահանայ մը, որ տարիներ է ի վեր կը գտնուի գիւղս): Եկեղեցին շինուած է գիւղին մէջտեղը բարձրացած բլրակին վրայ. հեռուէն անգամ կը տեսնուի սոյն եկեղեցին իւր բարձրութեան մէջ եւ նոյն իսկ սուր աչք ունեցող մը ֆաղէէն կրնայ տեսնել սոյն բլրակին վրայ կառուցուած Աստուծոյ տաճարս: Եկեղեցիս վերանորոգուած է ի հիմանց 1860ին, հնագոյն եկեղեցւոյ տեղը. եւ «Ամեմափրկիչ» անունը կը կրէ: Անցած դարերու մէջ իւր ունեցած եկեղեցին Ս. Գէորգ կոչուած կ'երեւայ. ձեռագիր աւետարան մը որ գրուած է 1591 թուականին, նոյն իսկ գիւղիս մէջ կազմուած, իւր յիշատակագրութեան մէջ այսպէս կ'ըսէ. «Արդ կազմեցաւ սբ աւետարանս որ անուն սորա. հայր Անտոն կոչի. ի ձեռամբ սուտ անուն Առաքելիս. ի յերկիրս Կարմոյ. որ է Արգրում. ի գեաւս Թումանն ի դուռս Գանձկայ սուրբ Գեորգայ. ի թվիս Հայոց Ռիս. որ է յիշատակ Ոտոֆայ գեղջին. որ է երկիրն Թորքումայ¹»:

¹ Մազաղաթ ձեռագիր: Աւետարան. Արծնեան վարժարանին Թան-

Վերանորոգեալ եկեղեցւոյս արտաքին երեսը մակտին վրայ աջ ու ձախը կը տեսնուին որմին մէջ հիւստած երկու հին խաչ-
փարեր. ինչպէս նաեւ կոնակը որմին մէջ կը տեսնուին երկու փոքր
խաչփարեր: Փայտաշէն երկաթ-ապատ դրան վրայ գտնուած է
պղնձէ փոքրիկ զարդ մը, որուն վրայ փորագրուած է՝

«Յիշուկ է սբ եկեղեցոյ դու
որս համադենց Վայրէտին
կողակցուն Օսկինին որդոցն
Պետրոսին կողակցուն Կատարիմ
եղբօրն Գալուստին կողակցուն
Մարգարտին ի գիւղն ԹՎԱՆՈՒ
սբ Ամենափրկչին ի քուին

1860»:

Եկեղեցւոյս ներքին որմերուն վրայ չեն տեսնուիր որ եւ
րցէ հնութեան յիշատակարաններ: Մկրտութեան աւագանին մա-
կաւոր քանդակուած կը կարդանք՝

«Յիշատակ է աւագանըս տէր Խունկուեանոսի
կողակից Անահին որդին Շօխակաթին 1869ին»:

Իսկ եկեղեցւոյս մէջ գտնուած պատկերաց, խաչերու, աշ-
տանակաց եւ մատենից վրայ գտնուած յիշատակագրութիւն-
ներն են.

ա. Զախակողմեան խորանին Ս. Կուսի պատկերին վրայ.

«Յիշուկ է պտկերս Շիրինին եւ կողակցուն Սրբունին
1870ին»:

բ. Նոյն խորանին առջեւ.

«Յշուկ է խաչկալս բնիկ Թուման գիւղացի Մակարեան Շի-
րին քահային եւ կնոջն Սրբունին եւ որդոցն կենդանեացն եւ
նընջեցելոց նոցին. 1870. Հոկ.»:

գ. Պատէն կախուած Ս. Սարգսի պատկերին վրայ.

գարանին մէջ Թղ. 193ա յիշատակագրութիւնս գրուած է, Թիւ 2եռագրին
807:

«Յիշտկ է պատկերս Թըվանցի համադենց Մովսէսին կողա-
կից Տիւլէրին եւ որդին մհի Իսրայելին կողակցին մհի վարդու-
նին սբ Ածածնայ եկեղեցոյն. 1859» :

դ. Զեռաց արծաթ խաչի մը վրայ .

«Յիշտկ է սբ խաչս Պետրոսին հանգուցեալ Ղումրին դուս-
տեր Էվային խաթունին եւ Մարէանին ի գիւղըն Թըվանու եկե-
ղեցոյ . 1856» :

ե. Ուրիշ արծաթ ձեռաց խաչի մը վրայ .

«Յիշտկ է սբ խչս Թվաննի եկեղեցին Փանպուղ Շիրինին .
1892» :

գ. Ուրիշ արծաթ ձեռաց խաչի մը վրայ .

«Յշտկ է սբ խաչս Թըվաննու եկեղեցուն հանգուցեալ տր
Օվհաննէսի որդի Գրիգորի 1896 . Սեպ . 15» :

է. Աշտանակի մը վրայ .

«Յիշտակ է Ղամպարի հարսէ վարդունին գիւղէն Թէվանն
եկեղեցու 1858» :

ը. Զոյգ մը մեծ աշտանակ, երկուքին վրայ ալ նոյնը .

«Յշտկ է ախէլֆակցի վաչիան գուղէ այդախանեց Սարգիս
Յարութնով եւ կին հանգուցեալ Էվային 1863» :

թ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ .

«Յիշտկ է Առաքելեան Գալուստին Թէվանջ Ամենափրկիչ
եկեղեցոյն 1880» :

ժ. Ս. Գրիգորի պատկերի մը վրայ .

«Յշտկ է սբ փրկիչ եկցն հանգցել համադեցեան Մովսէսին
կողկցն Տիւլէրին որդին մհի Իսրայելին կողն մհի վարդունին
1872 . Ապր . 16» :

ժա. Տնօրինական պատկերներով նկարուած վարագոյրի
մը վրայ .

«Յիշտակ է վառագոյրս Մօսէսի կողակից Դեղբարին եւ
մհի Իսրայել եւ կողակից մհի վարքունին որ ետ Թվանջայ գուղի
սբ Ածաին եկեղեցին եւ յաման նընջեցելոց թվ \ 1809 ին» :

ծր. Յայսմաւորք տպեալ Կ.Պոլիս ՌՃՄԵ. առջեւը գրուած.

«Յշտկ է Ազնաւորեան մհի Մինասին եւ մհի Կրային. ծնողացն Յարութիւնին Մարգարին եւ մհի Գէորգին ընտանեացն մհի Հոփսիմէին եւ մհի Աննային եւ ամ. արեան զարմից եւ զաւակաց. սր Ածածնի քուին ՌՄՀԹ եւ Հոկ. Ա. ին»:

ծգ. Շարակնոց տպեալ. առջեւը գրուած.

«Յիշատակ է շարականս այս Բաւէնցի Շիրինին կողակցւոյն Սրբուհւոյն որդոյն Յարութիւնին եւ ամ. զարմից սոցին. զի բարեպաշտ Շիրինն հէլալ արդեամբն իւրով յիշատակ արար կենդանեացն եւ ննջեցելոցն. տր Բս համել ընկալցի զկենդանիսն բարգաւանեալ ծաղկեցուցէ մինչ երանաւտ ճայնին լսելոյ արժանիս արասցէ եւ ընդ արդասն պսակեացէ ամէն. ի ՌՄՂԵ քուին Հայոց եւ Սեպ. ԻԱ ին եդաւ յիշատակ ի գիւղն Թուանն եւ ի դուռն սր Ածածնի եկեղեցուն»:

ծդ. Աւետարան տպեալ ի Կ.Պոլիս 1805. առջեւը գրուած.

«Յաւերժական յիշատակ է Ս. Աւետարանս Թիւանցու Աւէնափրկիչ Ս. եկեղեցւոյ խանազեան Նուագին եւ իւր հարագատ որդւոց Յարութին, Վարդանին եւ Խազարին եւ համգուցեալ կնոջ Թագուհիին եւ դստերաց նոցին. 1858. Յունուար մէկ»:

Գիւղիս մէջ կայ նաեւ երկու ուխտատեղի. մին Մուքեց անուանեալ տան մէջ, գիւղին արեւելեան կողմերը, այժմ տանկի ձեռք է եւ տանիկ կը բնակի հոս, այս տան մէջ սենեկի մը մէջ կը գտնուի մեծ հին խաչքար մը. ուր կերթան հայ գիւղացիք ուխտի. նոյն իսկ տանիկները իբր «գիւրէթի» վայր կու գան աղօթել հոս. անյիշատակ ժամանակէ մնացած նահատակի մը գերեզմանն է:

Իսկ երկրորդը գիւղին հիւսիսային կողմը շինուած փոքրիկ մատուռ մ'է, բարձր դիրքի մը վրայ շինուած: Մատուռիս արեւելեան որմին վրայ կը տեսնուին խաչքար մը, աշտանակներ՝ մոմեր դրուած առջեւը: Մատուռիս «համակտուր» անունը կու տայ գիւղացին, ուր կու գայ ուխտի մուրով եւ խնկով: Խաչքարին վրայ գրուած է.

«ԹՎ. ՌՃ. Տր Ած ողորմեա Յակոբայ երից»:

Գիւղիս այժմեան գերեզմանատունը կը գտնուի եկեղեցւոյ շուրջը, բլրակին վրայ, ուր կը տեսնուին նորագոյն ձեւով կոփուած գերեզմանաքարեր եւ հոս հոն հին խաչքարերու մնացորդներ: Իսկ հնագոյն գերեզմանոցը կը գտնուի գիւղին կոնակը արեւելեան դին. բարձրաւանդակի մը վրայ ընդարձակ վայր մը. ուր կը տեսնուին անտաշ՝ անկոփ հին գերեզմանաքարեր, միջավայրը կը գտնուի կարմրագոյն հին խաչքար մը կանգուն մնացած: Սոյն գերեզմանոցին գիւղացիք «Ուռմի» գերեզմանոց անունը կու տան:

Վերոյիշեալ բլրակին հարաւային կողմին վրայ կայ փոքրիկ շէնք մըն ալ, որ կը գործածուի իբր վարժարան երկսեռ սղոց համար:

Գիւղիս մէջ կան մահւ 10—15 տան չափ եւս կաք. Հայք: Ասոնք ունին եկեղեցի մը եւ քահանայ մը. Տէր Յակոբ վրդայ. Մկրտիչեան, բնիկ Մշեցի որ տարիներէ ի վեր կը ծառայէ տեղւոյս հաւատացելոց եւ եկեղեցւոյն: Եկեղեցին շինուած է գիւղին արեւմտեան կողմը, շրջապատեալ տներէ. 1862 թուականին Սէլվեան եպիսկոպոս Առաջնորդի օրերով եւ անոր աշխատութեամբ կառուցուած: Եկեղեցիս նուիրեալ Ս. Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին, աոյն անուամբ ծանօթ է: Արտաքին երեսը մակտին կողմը կը տեսնուին որմին մէջ հիւսուած երկու հին խաչքար. մակտին վրայ բարձրացած է քարաշէն երկսին զանգակատունը, մէջտեղէն կախուած քաղցրաձայն զանգակ մը: Ներքուստ որմերուն վրայ կը տեսնուին միայն դասին աջ ու ձախը որմին մէջ հաստատուած երկու փոքր հին խաչքարեր: Պարզ է եկեղեցիս, միջավայրը երկու կարգի վրայ չորս բոլորակ փայտէ սիւներ վեր կը բռնեն ձեղունը, վանդակով մը բաժնուած է դասը եւ ունի բարձր բեմ մը, որուն միջավայրը կը բարձրանայ կիսաբոլորակ կամարի ներքեւ փայտաշէն խորանը. խորանիս աջ ու ձախը կը գտնուին երկու աւանդատուն:

Դասին աջ կողմը որմին մէջ գետեղուած կը տեսնենք քար մը, որ վերջին տարիներս դրուած է. վրան փորագրուած է հետեւեալը.

«Յամի 1900. Ապրիլ 1.

արձանագրութիւն մշտնջենաւոր պատարա-
զաց. պտրգֆ

1. ի տարիոջ ձայնաւոր վասն հոգւոյ Պաղտ-
սրեն Հոխիսիմյ»:

Աւագ խորանին Ս. Յակոբայ պատկերին տակ գրուած է
միայն երկու բառ, քուական եւ անուն մը, այսպէս.

«1863, Մեկուն»:

Եկեղեցւոյս մէջ գտնուած եկեղեցական անօթից եւ զար-
դերու միայն մէկ երկուքին վրայ կը գտնեմք յիշատակագրութիւն.
ա. Զոյգ մը աշտանակներու վրայ, ուոյն բանը.

«Յիշատակ է Շապանեան տիկին Կատարինէին 1862»:

բ. Արծաթ սկիհի մը վրայ.

«Յիշատակ Մեկուն Առաքելեանի 1890 Թըվանն գիւղի հ.կ.
Եկեղեցին»:

23. Զիթառդը:

Զիթառդֆ կամ Զիթռդֆ գիւղը Կարնոյ դաշտավայրը գրտնուած հայաբնակ գիւղերուն առաջին տեղին կը բռնէ: Հեռի է ֆաղֆէն հետիոտն գրեթէ երեք ու կէս ժամու չափ. Սողեքամուկ գիւղի ֆովէն դէպի Ռապատ-Թորքում գացող մամբուն վրայէն յառաջ երթալով եւ Սեւ ջուրի՝ Սազլըզի՝ վրայ ձգուած ֆարաշէն կամուրջէն անցնելով եւ ֆառորդ ժամ յառաջանելէ յետոյ, սոյն մամբուն ձախ կողմը սայլերու լայն մամբայ մը կ'ելլէ առջեւնիս, աս կողմը զարնելով ֆառորդ ժամ եւս ֆալելով կը հասնինք Զիթռդֆի առջեւը:

Գիւղիս դիրքը այնչափ գովելի չէ, Կարնոյ դաշտավայրը գտնուած գիւղերուն մէջ գրեթէ ամէնէն ցածը ըլլալով, ճախնախտու վայրեր շրջապատած են գիւղս. նոր զարման չորս կողմը ջրով կը ծածկուի եւ մինչեւ որ ջրերը ֆաշուին մեծ նեղութիւն կը ֆաշէ գիւղացին: Շուրջը գտնուած արտավայրերու եզերքը խորունկ յրամատներ բացուած կը տեսնուին, որպէս զի ջուրերը հոն ֆաշուին: Զունի բնաւ ծառերու գեղեցկութիւն եւ ոչ հոսող աղբիւր մը. գրեթէ ամէն տուն ունի ջրհոր մը, ուսկից կը հանէ գործածութեան ջուրը: Գիւղին արեւելեան դին կը գտնուի հին աւուրց մեծ ջրհոր մը, պաղ եւ մաքուր ջրոյ. շատերն իրենց յսմելու ջուրը կ'առնուն ասկէ:

Հակառակ տեղւոյն ոչ գովելի դիրքին գիւղս բաւական ծաղկեալ գիւղ մ'է. ունի 230 տուն հայ եւ 10—15 տան չափ եւս տաճիկ, որոնք ունին փոքր մզկիթ մը, առանց միմարէի:

Գիւղիս Հայոց նիւթական եւ բարոյական կարողութիւնը համեմատութեամբ ուրիշ գիւղերու լաւ է: Ունին փառաւոր եկեղեցի մը. մանչերու եւ աղջկանց համար՝ զատ զատ վարժարաններ:

Եկեղեցին շինուած գիւղին միջավայրը, նորոգուած 1860ին .
փառաւոր եկեղեցի մըն է . ունի երեք սիրուն փայտակերտ խո-
րաններ :

Վարժարանները Միացեալ և Ազգամուէր ընկերութեանց
հսկողութեան տակ են . կայ 160 մանչ և 150 աղջիկ աշակերտ :

Եկեղեցւոյ մէջ կայ տպեալ Յայտմաւորք մը , որուն վերջ
գրուած է .

«Յիշատակ է Զիքայեղ ի դուռն սր եկեղեցոյն և սրբ Լու-
սաւորչի և սր Կարապետին և սր Ըստեփաննոս Նախայկային որ
սոցայ յանվանէ կառուցեալ ի քվականիս Հայոց ՌՃԾԶ . յՕգոս-
տոսի . Ա . ումն» :

Եկեղեցւոյ մէջ կը գտնուին նաեւ հինգ ձեռագիր Աւետա-
րաններ , որոնք կը պահուին խնամքով . Ա . է մագաղաթ , գրուած
բոլորգիր , Դուկաս գծողէ՝ Որոտան երկիրը՝ Գետաբաղ գիւղ ՌՃԻԲ
քուականին : Բ . է քուղթ հասարակ , գրուած բոլորգիր . Արա-
բէլ գրչէ . Կարին քաղաք՝ Թըւանն գիւղը . Ռեհ քուականին :
Գ . է քուղթ հասարակ . գրուած բոլորգիր . Աւետիս երեցէ . Արա-
բատ գաւառը՝ Երեւան քաղաքը ԸՃԶԲ քուականին : Դ . է նոյն-
պէս հասարակ քուղթ . անքուական և անյիշատակարան : Ե . է
Խղաքերից Աւետարան մը :

Զիքողք գիւղն ունի նաեւ երկու ուխտատեղի . մին գիւ-
ղին մէջ Տ . Աշոտ Աւետեանի տան մէջ : «Նահատակ» անուամբ
ծանօթ է տեղս գիւղացւոյն : Հոս տան մէկ անկիւնը կը տեսնուի
խաչքարի մը միայն պատուանդանը . ասոր վրայ դրուած է մար-
մարիոն սպիտակ փոքր քար մը , խաչ մը քանդակուած , որուն վրայ
կը կարդանք .

«Տ . Յս . Բս

Երեմ Վահան

Նիկողոս տր Առաքելին

Քուին ՌՃԶԲ ին» :

Գիւղացիք կու գան հոս ուխտի մով կը վառեն և կ'աղո-
քեն : Երկրորդ ուխտատեղին կը գտնուի գիւղէն դուրս . արեւ-

ելեան կողմը Սեւ ջուրին մէկ ճիւղին վրայ ձգուած փայտէ կամուրջին մօտ, որ կը տանի Թըւանն գիւղը. արտի մը գլուխը, ուր կը տեսնուին հին շինութեանց հիմեր. հոս կան երեք հատ խաչ-
քարեր. մին մեծ՝ մէկ քեր վերով կոտրած, որ եւ սեւցած է առ-
ջեր վառուած մումի եւ խունկի ծուխէն. միւս երկուքն ալ քիչ մը
փոքր: Մատուռ մը եղած կ'երեւայ ժամանակին. այժմ տեղւոյս
անուն կու տան Գետեւանք, նաեւ Մատնաւանք ալ կ'ըսեն:

Վարժարաններն ունին մասնաւոր ընթերցարան, քաղական
անդամներ եւ կարգաւորեալ վարչութիւն. կը պահեն հինգ
քահանայ, որոնք են՝

Տ. Սահակ Ելպէկեան. Տ. Յովհաննէս Ազաւանեան. Տ.
Աշոտ Աւետեան. Տ. Տրդատ Ժամկոչեան. Տ. Աբգար Ընկըլեան.
ամէնն ալ տեղացի, երկուքը ծերունի:

24. Մուտուրկա:

Մուտուրկա գիւղը հեռի է քաղաքէն հետիւտն մէկ ու կէս ժամ. քաղաքին քէն մօտ է, բայց չի տեսնուիր ասկէ. «կայծակի ձոր» ըսուած վայրէն, լեռնակ մը լեզուի պէս դէպի դաշտ կ'երկնայ, որով գիւղս ծածկուած կը մնայ քաղաքէն. դաշտին արեւելեան կողմը, քէպէտ չէ լեռանց ստորոտը շինուած, բայց լեռանց մօտ գտնուած գիւղերէն մին է: Իւր արեւմտեան կողմը կը տեսնուին Սօզքերմուկ գիւղը եւ արեւելեան հիւսիս կողմը «Թաւմաձոր» տանկաբնակ փոքրիկ գիւղը:

Քաղաքէն Մուտուրկա գալու ճամբուն վրայ կը գտնուի համալսարանի ջրոյ պաղ ջերմուկ մը, որուն տեղացիք «Ժամկոչին ջերմուկը» կ'ըսեն: Անպարիսպ տեղ մ'է ջերմուկս, ոչ այնչափ խորունկ. բայց ժամանակին կ'երեւայ քէ ունեցած է շուրջը պարիսպ, որ եւ յետոյ կործանած, վերստին շինելու հոգ չէ տալու, միայն տեղը մնացած է:

Գիւղս հայաբնակ գիւղ մ'է. ունի 130 տուն հայ եւ 5—10 տան չափ եւս տաճիկ: Գիւղիս բնակիչք լաւ փսիաք (խսիր) կը գործեն. շամքի ճիւղերէն տանելով կը շինեն կը հիւսեն մեծ ու պզտիկ փսիաքներ. քաղաքը ծախուած փսիաքներու մեծագոյն մասը գիւղիս գործն է: Նայնպէս իւր շուրջէն կը հանուի բորակ հող եւ կը բերուի քաղաք ծախուելու:

Գիւղիս եկեղեցին կը գտնուի գիւղին արեւելեան կողմը, բաց եւ արտավայրեր իւր կռնակը: Եկեղեցիս նուիրեալ Ս. Յակոբայ Մծբնայ Հայրապետին վերանորոգուած է 1843ին. առաջապաղմը աւագ դրան առջեւ ունի վրան գոց բակ մը. որմերուն վրայ արտաբուստ չեն տեսնուիր բնաւ հնութեան մնացորդներ:

Ներքուստ դրան քով որմին մէջ հաստատուած է մարմարին խաչքար մը, որուն վրայ փորագրուած կը կարդանք եկեղեցւոյս վերանորոգման թուականը. այսպէս. Ս. Յակոբ 1843. 1292: Լուսաւոր եւ պայծառ է եկեղեցւոյս ներքինը. առաջակողմն ունի վերնատուն մը. մէջտեղը երկու կարգի վրայ վեց բոլորակ փայտէ սիւներ վեր կը բռնեն ձեղունը. փայտաշէն վանդակով բաժնուած է դասը, որուն առջեւ կը բարձրանայ մէջ տեղը կիսաբոլորակ փայտաշէն բեմը. բեմին առջեւ մէկ կարգի վրայ շինուած են փայտաշէն երեք խորաններ. աւագ խորանը կիսաբոլորակ կամարի ներքեւ: Դասին աջ կողմը որմին մէջ շինուած աւագանին կոնակը կը տեսնուի հին խաչքար մը գետեղուած որմին մէջ. դարձեալ բեմին առջեւ կանգնուած կը տեսնուի ուրիշ հին խաչքար մը առանց արձանագրութեան. նմանապէս աւագ խորանին աջ կողմը կիսաբոլոր որմին մէջ շինուած պահարանին կոնակը գետեղուած է փոքր խաչքար մը հետեւեալ յիշատակարանով «Յիշատակ է Յակոբին ԹՎԻՆ ՌՄԻՆ»:

Ներքուստ եկեղեցւոյս որմերուն մէջ չեն տեսնուիր ասոնցմէ գատ ուրիշ հնութեան մնացորդներ բեկորներ:

Հոս կան հետեւեալ յիշատակագրութիւնները:

ա. Աւագ խորանին պատկերն, որ է Աստուածածին եւ Ս. Յակոբ, վրան գրուած է «Սբ Յակոբ հայրպ» իսկ պատկերին տակը գրուած է.

«Յշտկ է պտկերս Փօշօղի Օհանէսի որդի մհի Ազապային կողակցն հնգցել մհի Ռփ . . . հնգցել Մնկին եւ Մկրտիչին գոգին Պաղտարին Յակոբին ի գիւղն Մուտրկու»:

բ. Պատկերիս շրջանակին վերի թեւին վրայ գրուած.

«Յիշատակ է խաչկալս Լալենց Արուքին եւ կողկցն Մարթային 1872»:

գ. Որմէն կախուած Աստուածածնայ պատկերի մը՝ աջը Ս. Յակոբ ձախը Ս. Կարապետ. տակը գրուած.

«Յշտկ է պատկրս Յակոբին մհի Գալուստին մհի Վարդանին Մարիամին Ումուզին մհի Աննային սբ Յակոբայ եկղցն ՌՄՁէ»:

դ. Արծաթ խաչի մը վրայ.

«Յիշատակ է սբ խաչս Մուտուրկայի սբ Յակոբայ եկեղեցւոյ հանգուցեալ ազնիւ տիկին Մարապիանի. 1908»:

Ե. Իզաքեորից աւետարանի մը կողքին վրայ գտնուած հաւքածու արծաթ գարդ մը, բարձրադիր Ս. Յարութեան պատկերով, տակը գրուած.

«Յիշտկ է Մուտուրկու սուրբ Յակոբայ եկեղեցոյ Նարթոս Խուտուտիկեանէ. 1898»:

զ. Զանազան մեծութեամբ աշտանակներու վրայ.

«Յիշատակ է մահսի Վարդանին Մամրին եւ Մուգին մահսի Անային ի դուռն սբ Յակոբայ. 1840»:

է. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է խասիբնի Համպարին որդուն Մանուկին եւ որդուն Խաչօին ի գիւղէն Մուտուրկու ժամին 1849»:

ը. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յշտկ է Անտոնեան Յկբին դստերն Նուանին որ Խտուն գիւղն Մուտուրկայ ի դուռն սբյն Յակոբայ եկեղեցւոյն:

թ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է քէրգի միի Մալխասին դստերն Մարիամին որ Խտուն գիւղն Մուտուրկայ ի դուռն սբյն Յակոբայ եկեղեցւոյն»:

ժ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Ավետիսին Հոռումսիմային գուղէ Մուտուրկու եկեղեցնա 1870»:

ժա. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Զարմանեց Պաղրամէ կին Ըսկունի դուստր հանգուցեալ էլմէն եւ Սաթէնիկին Մուտուրկայ սբ Յակոբին 1891»:

ժբ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յշտկ է Ս. Յակոբա եկեղեցո Սդէն Մուտուրկու գեղ 1905 Օգոստոս 8 Երանեց (Հմտ. «ԺԳ»):»:

ժգ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յշտկ է ի Ս. Յակոբա եկեղեցո Երանեց Սեդրակէն Մուտուրկու գեղ 1905. 8 Օգոս.»:

Ժդ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ. նոյնը ընկերին վրայ.

«Յշտկ է Տիրուն Մարտիրոս Զէհրարեանէ Մուտուրկու Ս. Յակոբյ եկեղեցոյ Ստր. 11. 1906»:

Ժե. Արծաթ բշոցի մը վրայ.

«Յշտկ է բըշօցս էրզուրում Մուտուրկա գիւղն սը Յակոբա եկեղեցւոյն. որ էր Շիլիկեց Մուրատի որդի հնի հաշատուրն հմյն ննջեցելօց 1860»:

Ժզ. Զոյգ մը ծնծղայի շուրջը.

«Յիշատակ է Փռօղլեց Մանիայի Մուտուրկայ սը Յակոբայ յեկեղեցւոյն. 1898» միոյն քուականն ալ 1893»:

Ժէ. Զոյգ մը ծնծղայի միոյն շուրջը.

«Յիշատակ է Թաքոսեց Փիլոսին Անտօնեց Մարդաին գուլէ սը Յակոբայ եկեղեցւոյն 1869»:

Ժը. Գիրք Սաղմոսաց Դարքի, տպեալ ի Կ.Պոլիս ՌՅԻԱ. 1872. ասոր առջեւը գրուած.

«Վերստին յիշատակեցաւ, մատեանս որ կոչի Ժամագիրք ատենի, որ է Աւետարան միտսի Մինասին եւ կնոջն Շողակաթին որդոյն Յակոբին եւ դստերն նորին. կազմեալ նորոգեցին եւ եղին Մուտուրկայ գիւղի սրբոյն Յակոբայ եկեղեցին ի փառս եւ ի գովեստ ամենասուրբ Նրբորդուե. հանդիպօղբ եւ ընքերցողք սորին յիշեսջիք զկենդանիս, եւ զննջեցեայսն սոցին զի խնամաւորս տէր օրհնեցէ զգարմս եւ զգաւակս սոցին յիշատակսն սոցին ընդունելի արասցէ ամէն»:

Ժթ. Աւետարան Ատենի տպեալ յԵրուսաղէմ 1873. ՌՅԻԲ. ասոր առջեւը գրուած.

«Յիշատակ է ատենի սը աւետարանս էրզրումի Մուտուրկայ գիւղի սուրբ Յակոբ եկեղեցւոյն: Վասն Տէր Ստեփան Բաւանայի եւ որդւոյ նորին Յարութիւնի ի Տէր հանգուցեց. Զմիռնացի Ստեփան եւ մայրն միի Գայիեանէ եւ Բոբբն միի Թագուհի եւ միի Աննա տր Ստեփանեան. 27 Մարտ 1887. Զմիւռնիա»:

ի. Հաշոց տպեալ Կ.Պոլիս 1799. ՌՄԽԸ. ասոր մէջ էջ 566 գրուած է.

«Աղաչեմք առ ընթերցող ամենատաղավարի ընթերցիր զայս»:

«Յիշատակ է սր գիրքս որ կոչի մաշոց Մուսուրկու սր Յակոբայ եկեղեցուն որ մեք ի Կոստանդիանուպօլիս զայս առեալ եւ եղեալ մեր գիւղէնն եղեալ ժողովրդոց մայրնեաց մերոց եւ կենդանեաց մայր եւ առաջ յիշեալ ըզգանծապետ ուստայ Նազարս որ բազում ժամանակս կ'աշխատի այտ սր եկեղեցուն յիշեջիք»:

Այս յիշատակագրեալ եկեղեցական առարկաներէն գտտ կը գտնուի եկեղեցւոյս մէջ ճեղագիր Աւետարան մ'ալ. գրուած բոլորգիր Նսայի աբեղայէ, ի դուռն Կիչառաց, ՌԺԳ=1564 թուականին:

Գիւղիս գերեզմանատունը կը գտնուի եկեղեցւոյ կռնակը, ուր կը քաղուին վերջին ժամանակներուս ննջեցեալները եւ ուր բնաւ չի տեսնուիր խաչքար մը կամ հին գերեզմանաքար մը. առար աբեղեյեան կողմը երկու երեք արտավայր հեռուն բլրակի մը վրայ կը տեսնուի ուրիշ գերեզմանատուն մ'ալ, հնագոյն գերեզմանատունն է այս եւ ուր կը տեսնուին կանգուն մնացած հին խաչքարեր:

Գիւղիս վարժարանը կը գտնուի եկեղեցիէն հեռու, գրեթէ գիւղին միջավայրը. միայնակ մաքուր շէնք մը: Որուն դրան նակատը որմին մէջ հաստատուած է քար մը. այս յիշատակարանով՝

«Վերստին հիմանց շինեցաւ
վարժարանս յիշատակ հանգ
ուցեալ Յակոբ աղա եւ եղբօ
րն Թադէոս աղա Հանիսեանի
արդեամբ. 1898. Նոյեմբեր. 1.»:

Գիւղս ունի քահանայ մը՝ Տէր Նզմիկ Տէր Գեորգեան:

25. Ս. Լուսաւորչայ վանք:

Կարնոյ հիւսիս արեւելեան կողմը, մէկ՝ մէկ ու կէս ժամ հեռաւորութեամբ եւ Մուտուրկայ գիւղին արեւելեան դին, բարձրադիր բլրակի մը վրայ շինուած է վանքն: Վերոյիշեալ գիւղին մօտ ըլլալով՝ կ'անուանուի նաեւ «Մուտուրկու Ս. Լուսաւորչի վանք»:

Գեղեցիկ է վանքին դիրքն եւ հանոյատեալ. կոնակը արեւմտեան դին ունի խորունկ ձոր մը. սեպ ու ցից ժայռերու մէջէն կ'անցնի կարկաչանոս վտակ մը եւ ճիշդ վանքին կոնակը կը կազմէ փոքրիկ ջրվէժ մը, որուն «Կոկոչան» անունը կու տան եւ ուր կը լուսցուին այս կողմերը օդափոխութեան եկողներն եւ շատ օգտակար կը համարին սոյն ջուրը, որն որ սահելով՝ կոչկոչալով յառաջ երթալով Մուտուրկայ գիւղին կոնակը քանի մը ջրաղացներու քարերը դարձնելէ յետոյ, կ'անցնի կ'երթայ արտերը ռոտգելու:

Իսկ վանքիս առաջակողմը, արեւելեան դին կը տարածուի լեռնադաշտ մը, սիրուն արօտատեղի մը եւ հեռուն կը բարձրանան լեռանց շղթաներ: Սոյն կողմը մէկ ժամ հեռու վանքէս կը բղխէ պաղ եւ անոյշ ջրոյ ալ մը, որուն «Վարդապետի կէօզէ» անունը կու տան: Իսկ ասդին աւելի մօտ, քառասուն վայրկեան հեռու վանքէն կը գտնուի ապառաժ քար մը, որուն վրայ ձիու մը ոտքին եւ պայտին նշանները՝ կարծես դրոշմուած են, փոքր ինչ խորութեամբ: Սոյն քարը «Ս. Սարգսի» քար կ'անուանեն. տեղական աւանդութեամբ կ'ըսուի թէ, Ս. Սարգիս նժոյգովն անկէ անցած ժամանակ, նժոյգը իբր թէ կոխած ըլլայ սոյն քարին վրայ եւ իւր ոտքին եւ պայտին նշանը թողուցած:

վանֆիս առաջակողմը ֆարքնկէց մը հեռու կանգուն մնացած կը տեսնուի մարդաչափ մեծութեամբ ինն խաչափ մը, որուն շուրջը կը տեսնուին նաեւ ուրիշ խաչաքերու մնացորդ պատուանդաններ եւ ուրիշ ֆարքեր: Յանցելումն վանֆին գերեզմանատունն եղած է այս տեղը. խաչաքերը գործածուած են 1861ին վանֆին եկեղեցւոյն վերաշինութեան:

Վանֆիս հիւսիսային կողմը կը տեսնուին «Թասմաձոր» փոքրիկ տանկարեակ գիւղը եւ աւելի հեռուն լեռան ստորոտը «Քէօսէ Մէհմէտ»:

Վանֆս շրջապատուած է պարիսպով մը. դրան ձախ կողմը դուրսը պարսպին վրայ շինուած է կրկնաքերան պաղ ջրոյ աղբիւր մը, որուն ջուրը կը սահի կ'երթայ վանֆին հիւսիսային կողմը գտնուած նորատունկ ծառերը ջրելու եւ մարգագետինը թարմ պահելու:

Վանֆին մեծ դռնէն ներս մտնելով, աջ ու ձախ քիւերնուս վրայ ինչպէս նաեւ դիմացը կը տեսնենք երկու յարկ սենեակներ. որոնք կը հասնին 50—60 բաժանումներու. վերջին ժամանակներու շինութիւններ են: Վարի յարկին՝ ձախակողմեան սենեակներուն միոյն ճակատը ֆարի մը վրայ փորագրուած կը կարդանք.

«Արդեամբ գահվէնի արեստաւորաց»:

Սոյն սենեակները կը գործածուին ուխտաւորներու բնակութեան. կամ լաւ եւս ըսելու համար, այժմ կը գործածուին իբր օդափոխութեան գիւղագնացութեան ելլողներու բնակավայր:

Վանֆին պարիսպէն ներս կը գտնուի բաւական ընդարձակ պարտէզ մը կամ բակ մը, լաւ ըսելու համար, որովհետեւ ծառի եւ կանանչութեան նշան չի տեսնուիր: Սոյն բակին մէկ կողմը կը տեսնուի ֆարաշէն աւագան մը. առջին աւելի վանֆին դրան դիմաց բարձրադիր աղբիւր մը: Աղբիւրիս ճակատը հաստատուած է մամարիոն սպիտակ ֆար մը, որուն վրայ փորագրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը:

«Յիշատակ է բարէհամ աղբիւրս

այս Քղեցի իսահակ վարդա

պետին եւ հոգեւոր ծնողին իւ
րոյ Տեառն Յովհանն
իսի մեծի վարդապետին
Կոստանդինուպոլս
ոյ Պատրիարքին. ԹՎԻՆ ՌՃՁԳ»:

Սոյն արձանագրեալ փարին ձախ կողմը քիչ մը վերով,
աղբիւրին վերաշինութեան համար գործածուած քարերուն միայն
վրայ կը կարդանք սա յիշատակագրութիւնը՝

«Նորոգեցաւ աղբիւրս
յամի Տեառն 1882 արդ
համբ դահլէճի արես
տաւորաց Կարնոյ»:

Սոյն եւ վանքին պարիսպէն դուրս գտնուած աղբիւրներէն
գատ, որոնց ակը մի եւ նոյնն է. վանքս ունեցած է նաեւ ուրիշ
ջրոյ ակ մ'ալ աւելի բարեհաւ եւ պաղ, որ կու գայ եղեր «Ազգըա-
չըղի» լեռանց կողմերէն. բայց 20—25 տարիներէ ի վեր սոյն
ջրոյ համբաները արւուած ըլլալով, նորոգութեան՝ վերաշինու-
թեան հետամուտ եղող չէ գտնուած, որով աղբիւրն ալ բոլորովին
ցամքած է: Սոյն աղբիւրն կ'անուանուի եղեր «Մարիամու» աղ-
բիւր: Ինչպէս կ'ըսէր վանքին գործակատարներէն մին՝ Մա-
րիամ անուն բարեպաշտ եւ բարերար կին մը, ժամանակին կրպակ
մը կտակած է քաղքին մէջ, սոյն աղբիւրիս պիտոյից՝ շինութեան
նորոգութեան, որմէ աղբիւրս ալ իւր բարերարին անունը առած է.
բայց դժբաղդաբար բարերարին քաղձամբը անտես եղած եւ մոռ-
ցուած է:

Վանքին դրան քով շինուած աստիճաններէն վեր ելլելով.
միջավայրը հիւրընկալութեան կամ վանահօր յատկացուած կը
գտնենք սենեակ մը: Մահուր սենեակ մը, որուն պատերէն կա-
խուած են պարսկական երկու մեծ բաւական հին խալիներ:
Հնութեան հետաքրքրական մնացորդներ չեն տեսնուիր վանքիս
սենեակներուն մէջ: Պահուած է միայն պղնձէ սինի մը, 1729
յուականէն մնացած: Սինիիս մեծութիւնն է 80 սմ. կամ 40 սմ.

կեդրոնէ եզերքը. ամբողջ սինիին վրայ փորագրուած են նկարներ, հրեշտակ, ծաղիկ, թռչուն, առիւծ, խաչանման զարդեր, ձուկ եւն. շուրջը բոլորակի՝ մէկ կարգ գրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

«ԹՎ. ՌՃՀԸին. առաջնորդութեան յերեմեայ վարդապետին եւ վաֆիլութեան Յովհանէս վարդապետին, եւ անարժան տէր ՄԷլ-ֆոնի որդի Տէր Պաղտասարս եկի սբ Լուսաւորչի վանքս օրհնուցայ, զայս սեղանս նկարեցի ով ոք հանդիպիք յիշեսցիք միով հայրմբաւ եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Քս ամէն: Ի վայելումն Ղա-զանի Պաղտոյին»:

Մտադրութեան արժանի են վանքիս ունեցած կրկին եկեղեցիները, թողով վանքին շէնքը մէկդի, մերձեմանք ասոնց: Վանքին բակին մէջ տեսնուած եւ վերոյիշեալ աղբիւրին կոնակը բարձր դիրքի մը վրայ շինուած կը տեսնենք մեծագոյն եկեղեցին: Աղբիւրին երկու կողմը շինուած քարաշէն աստիճանները կը հանեն եկեղեցւոյս կոնակը: Եկեղեցիս շինուած է սրբատաշ քարերով, ճակտին կողմը դրան վրայ որմին մէջ հիւսուած կը տեսնուին երեք հատ հին խաչքար. արտափուստ որմերուն վրայ չի գտնուիր ուրիշ հնութեան մնացորդներէ նշան մը: Աջ կողմը կը տեսնուի շիրիմ մը, անթուական եւ անյիշատակ. Սահակ առաջին կաթողիկոսը քաղուած է հոս¹:

Եկեղեցւոյս փայտաշէն երկաթապատ դրան վրայ գտնուած է պղնձէ փոքրիկ պատկեր մը, Ս. Լուսաւորիչ՝ երկու կողմը հրեշտակներ. ասոր տակը փորագրուած է հետեւեալը.

«1861. յիշատակ է

դարբին. մհի

Կրպտին մհի. էրէմին»:

Եկեղեցիս շինուած է խաչաձեւ². միջավայրը կը բարձրա-

¹ Առաջնորդարանի մէջ գտնուած ծեռագիր տետրին մէջ կ'ըսուի «Եկեղեցւոյ աշակողմը թաղուած է Մահակ առաջին կաթողիկոսը»:

² Եկեղեցիս ուսումնասիրելէ երկու տարի յետոյ 1913. հոկտեմբերի մէջ կ'այրի տոյն սրբավայրը, մոմ մը վառ ձգած եւ մարել մոոցուած ըլլալուն հետեւութեամբ, սակայն զանց չննջ առնուր մեր ըրած ուսումնասիրութիւնը յառաջընել:

նայ բոլորակ գմբեթ մը. խաչաձև բաժանման արեւելեան թեւին առջեւ փայտաշէն վանդակով մը բաժնուած է դասը. դասին առջեւ կը բարձրանայ փարաշէն բեմը. եւ դէպի դուրս ելած կիսաբոլորակ կամարին ներքեւ խորանը:

Պարզ է եկեղեցւոյն ներքինը, որմերուն վրայ չունի բնաւ խաչքարեր կամ արձանագրութիւն: Ունի փայտաշէն խորան մը, ոյուն պատկերն է մեծադիր Ս. Աստուածածին եւ Լուսաւորիչ: Խորանիս աստիճաններուն վրայ շարուած են աշտանակներ, որոնց միջավայրը դրուած է բշտցի մը մեծութեամբ արծաթեայ մասունք դնելու ռաման մը. բեմին վրայ՝ գրակալներու վրայ կը տեսնուին աւետարան, ճաշոց, սաղմոս եւն: Խաչերու, աշտանակներու, մատենից վրայ տեսնուած յիշատակագրութիւններն են հետեւեալները:

ա. Արծաթ թելերով գործուած, հաւասարաչափ թելերով, 13 սմ. մեծութեամբ սիրուն խաչ մը. մէկ կողմը թելերուն վրայ հաստատուած են կարմիր կանաչ ակեր. միջավայրը բոլորակ ապակիի տակ մասունքի կտոր մը դրուած, շուրջը Բղթի մը վրայ գրուած է. «Ս. Գեորգա մասն». բոլորակին չորս կողմը բառակուսի արծաթ գարդին չորս կողմը փորագրուած է յիշատակագրութիւն մը այսպէս՝ «Յիշատակ է. Ս. Մասունքն. Ս. Լուսաւորիչ. վանսն. մ. Մեծոյ. եւ մ. Մկրտիչ Ստեփանին-եխբարց»:

Իսկ խաչիս երկրորդ կողմը կը տեսնուի խաչելութիւն մը եւ թուականը յիշատակագրութեանս որ է 1834:

Խաչելութիւն՝ վրան Հոգին սուրբ եւ աջ ու ձախ թելերուն վրայ հրեշտակներ գործուած արծաթեայ:

բ. Բշտցի ձեւով ճառագայթաձեւ արծաթէ մասունք դնելու ռաման մը. ունեւիճով. 28×21 սմ. մեծութեամբ. միջավայրը բոլորակ ապակւոյ ներքեւ դրուած է մասունքի կտոր մը. (Լուսաւորչայ մասունքէն է, կ'ըսէր վանահայրը): Սոյն ճառագայթաձեւ տուփին ունեւիճին վրայ փորագրուած է յիշատակագրութիւն մը այսպէս.

«Յիշատակ է Ս. խաչս

խայթաննեան միի Կա

լապի տիկնոջ բարե
պաշտ Մ. Հագըրվար
դին ի վանս սուրբ
Լուսաւորչի.

1861» :

գ. Ուրիշ արծաթ ձեռաց խաչի մը վրայ .

«Յիշատակ . այս սր խչ
սր Լուսաւորչի . Զիֆլիկ . գիւղի .
տր . Պօղոս . Քահանային . հա
րսն . Աղաւնիին . 1905
Մարտ . 28» :

դ. Զանազան մեծութեամբ աշտանակներու վրայ . արոյրէ
աշտանակ .

«Նուիրեցաւ սուրբ Լուսաւորչայ վանուց եկեղեցւոյն . ի
յիշատակ . Ներսիսեան . Յովհաննէսի . դստեր . Աստրեան . Աւե-
տիսի . կողակցի հանգուցեալ Սուլթանին . արդեամբ հօրը եւ կո-
ղակցին 1879» :

ե. Ուրիշ արոյրէ աշտանակի մը վրայ .

«Յիշատակ սուրբ . Լսրչ վանքին . Ս . Սէրինգիւլեան 1904» :

զ. Ուրիշ պափօնէ աշտանակի վրայ .

«Յիշատակ է մհ . Գէորգ Վէմեանէ ի վանքս սր Լուս-
ւորչա . 1907 . Սեպ . 10» :

է. Ուրիշ պափօնէ աշտանակի մը վրայ .

«Յիշտկ է Ս . Լուսաւորիչ Սապոննեան Վահանէ 1910 .
Յս . 1 .» :

ը. Ուրիշ արոյրէ աշտանակի մը վրայ .

«Մինաս . Ալեքսանեան 1910» :

թ. Խնկամանի մը վրայ .

«Յշտկ է Ս . Գր . Լուսաւորչի . Գարեգին Թոխանեանէ :
1903 . Հոկ . 1 .» :

ժ. Աւետարան տպեալ ի Կ . Պոլիս 1805 . ՌՄԾԴ . կողքերը
ամբողջ արծաթապատ , առջի կողքին վրայ խաչելութիւն , ան-

կիւնքրու վրայ չորս աւետարանչաց պատկերները բարձրադիր․ երկրորդ կողքին վրայ Աստուածածին, շուրջը բոլորակներու մէջ բարձրադիր տասնուերկու առաքելոց պատկերները, սոյն կողքին վարը յիշատակագրուած․ այսպէս․

«Յիշ Տէր Յարութիւն քահան 1836 սը Լուսաւորչայ»:

Ժա․ Հաշոց տպեալ ի Կ.Պոլիս 1799․ Խոեւը դատարկ քղթի մը վրայ․

«Ես անարժան ու անպիտան ծառայ Յի Բի․ Նազարէք յնուանցի բազում ցանկութեամբ ու յանախ չարչարանօք արժանաւորեցայ ի վանս սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի ի մտանելն վիրապի․ մեծաւ հանդիսիւ եւ հրմուանօք եւ լալագին աչօք համբուրեցի․ գոլխոս իմ կատարեցի եւ իւր տնօրինական տեղիքն փափաքանօք շրջեցի․ ով բարձրեալ բարեւար եւ եթէ քերի ունիմ պիտի ու կատարեալ սեպհականեցես․ հաւատեալ վերընդունիցիս անմարութեանս քոյդ ամենամաքուր շնորհիւդ կազդուրացուցես, շնորհիւդ փայլեցուցես ի պաշտօն նորին լծակցիս տն 1844․ ամի․ Յուլիսի 24ին»:

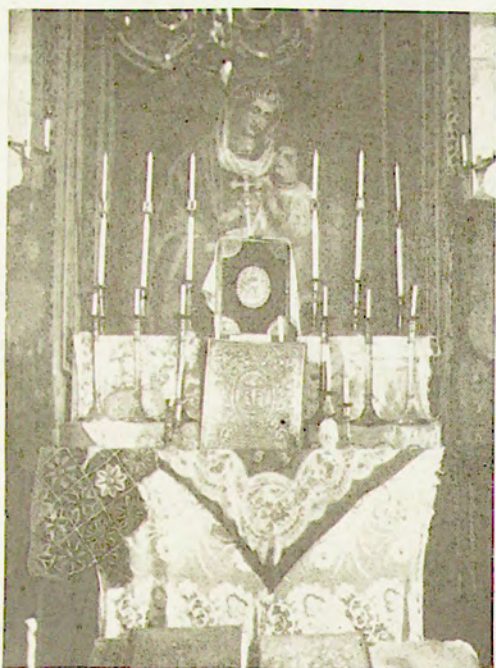
«Նարիման գաւառի Ագրակ գիւղացի Բ․ միի Տ․ Ստեփաննոսեան նորընծայ Զաքէ քինյս սրցն Թադէոսի Առաքելոյն մերոյ եւ Սանդխտոյ կուսին տօնին օրն, սը Լուսաւորչայ վանուց ուխտըս եկայ եւ իւր խոր վերապն ուխտելով եւ երկրպագութիւն մատուցի: Ես անարժանս սոյն կիւրակի օրն սը վանս․ սրգն․ սը անմահ պատարագ մատուցի եւ դարձեալ անարժան բերանովս խընդրեցի աշխարհի խաղաղութիւն․ Ազգիս Հայոց սէր եւ ազատութիւն․ տացէ Տր Ած․ վանօրէից շինութիւն․ եկեղեցեաց պայծառութիւն․ կրօնաւորաց զգաստութիւն եւ եկող ուխտաւորաց կատարեցէ զխորհուրդս իւրեանց ամէն․

«Նարիման յագարակ գիւղի Նորընծայ

Զաքէ քինյ․ միի․ Բ․ Տ․ Ստեփաննոսեան

1905․ Օգոստոս»:

Ժք․ Յայսմաւորք տպեալ ի Կ.Պոլիս յՕրթագիւղ 1834․ ՌՄՁԳ․ առջեւը գտնուած դատարկ քղթին վրայ գրուած․

Շինոց գիւղի եկեղեցւոյն խորանը (Էջ 156):

Շինոց գիւղի եկեղեցւոյն ձեռագիր մէկ աւետարանին կազմը (Էջ 160):

«Յամի փրկութեան մերոյ 1846ի 22 Մարտի, Տիգրանա-
կերտցի Մկրտիչ վրդպս. եկեալ ի Պօլսոյ, ի Կարին, եւ ի Կարնոյ,
ի Մուշ սբ Յովհաննէս վանս յառաջնորդութիւն գնալ. իսկ պորգկն
փոխանորդ Առաքել վրդպտ. արգելեաց զմեզ վս մարդասիրական
եւ հիւրասիրկն բարուց նորին. եւ մեր ի սէր նր հնազանդկն
խոնարհութեամբ յանձն առեալ ի պատիւ երեսաց նր կեալ
ճանի ինչ աւուրս»:

Դարձեալ շատ տեղ գլուխներու վերջը գրուած է անթուա-
կան յիշատակագրութիւն մ'ալ, այսպէս.

«Ոսկերիչ Պետրոսին կողակցւոյն Մարգարտին, որդւցն Աղ-
պապին Ղազարոսին»:

Ժգ. Եկեղեցւոյս մէջ կայ նաեւ ձեռագիր Աւետարան մը.
գրուած բոլորգիր. Նահապետ գրչէ, ՌՃԺԸ=1669 թուականին:

Եկեղեցւոյս դասին վրայ ձախ կողմը կը գտնուի մատուռ
մը կամ աւանդատուն մը. ուր կը տեսնուին այբուերեան որմէն
կախուած փայտակերտ շրջանակներու մէջ երկու պատկերներ,
գրեթէ մէյ մէկ մետր բարձր, մոմլաթի վրայ նկարուած, մին
Աստուածածին եւ միւսն Ս. Լուսաւորիչ. առջեւնին մէկ կարգ
փայտաշէն աստիճան, ուր շարուած են մեծ ու փոքր աշտանակ-
ներ: Մատրանս տակը կը գտնուի խոր գուր մը «հոր վերապ»
անուամբ: Խոր վիրապս ունի 2.75 սմ. խորութիւն եւ 1.60 սմ.
բոլորակ հորի մը պէս, քարահիւս պատերով, կրնայ բովանդակել
10 հոգի բովէ բով կենալով. վրան ունի փայտաշէն գոց դռնակ
մը, գոր վեր վերցընելով փայտաշէն սանդուխի մը վրայէն վար
իջնալ կարելի կ'ըլլայ: Խոր վիրապիս հարաւային կողմը որմին
մէջ շինուած կը տեսնուի խորշ մը, ուր դրուած է մարմարին
սպիտակ խաչքար մը՝ որուն առջեւ դրուած է երկաթէ մոմակալ
մը, կարգաւ վրան ճանի մը մոմ տնկելու համար: Խաչքարին
վրայ գրուած է.

«Տր Ած Յս Քս Սուրբ խաչերս բարեխօս առ Ած վասն մհի
Յուսէփին եւ իւր ծնողացն Պողոսին եւ մհի Մարիամին ք-վին
ՌՃՀԸ»:

Ասկէ գատ չի տեսնուիր հնութեան որ եւ իցէ մնացորդ մէջ խոր վիրապիս մէջ. եւ աս ալ ինչպէս քուսկանէն յայտնի կը տեսնուի 1729ին քանդակուած եւ արձանագրուած խաչքար մըն է, շարժական ըլլալով եւ ոչ հիւսուած որմին մէջ, կարելի է քէ յընթացս ժամանակաց ուրիշ տեղէ բերուած դրուած է այս խորշին մէջ, քարին կամ արձանագրութեան մէջ տեղւոյ անուն չգտնուելով՝ հաւանական է ըսել քէ խաչքարս խոր վիրապիս սեպհական մաս եղած է այժմ:

Վանքս եկող ուխտաւորք նրագով կ'իջնան խոր վիրապս, եւ խաչքարիս առջեւը գտնուած մոմակալին վրայ կը տնկեն հետերնին բերած մոմերնին, կը վառեն եւ կ'աղօթեն:

Խոր վիրապիս համար կ'ըսէ աւանդութիւնը քէ՝ Ս. Լուսաւորիչ աս կողմերէն անցած Արտաշատ գացած աստե՛ն հոս քանի մ'օր պահուեր է:

Եկեղեցւոյս նախնական շինութեան որոշ քուսկան մը գտնել անկարելի եղաւ. հնագոյն եկեղեցւոյ շինութեան արձանագրութիւն մը չկայ. եւ որը հիմնովին շինուած է 1861ին: Քաղաքին Առաջնորդարանի մէջ կը գտնուի ձեռագիր տետր մը, որուն մէջ եկեղեցւոյս շինութեան նկատմամբ հետեւեալ տողերը կը գտնենք:

«Եկեղեցին խաչաձեւ առանց կաթողիկէի. 1859ի երկրաշարժին կիսակործան եղաւ եւ 1861ին շինուեցաւ ի հիմանց վեհապետեան Յարութիւն Արքայ. ին առաջնորդութեան օրով. աւագ դրան առջեւը չորս սիւնի վրայ կանգնած զանգակատուն մը, երկու զանգակով: Զանգակատունը որ փայտաշէն էր, վաղուց կործանած է. եւ Եկեղեցին 1898ին վերստին նորոգեցաւ Հանէսեանց 110 ոսկի, Զիլինկիրեանց 50 ոսկի, եւ Սարոյեանց 20, բարերարութեամբ եւ վանքին հաւոյթին մէկ մասովը:»

Վանքին պարսպին մէջ հարաւային կողմը ցած դիրքի մը վրայ կը գտնուի փոքրիկ Եկեղեցի մ'ալ «Ս. Սարգիս» անուամբ: Ս. Սարգիս եկեղեցւոյս շինութիւնը շատ հին կ'երեւայ եւ յանցելումն վանքին հին եկեղեցին եղած է այս: Եկեղեցւոյս որմերը ժամանակին եղած են սրբատաշ քարերով. որ եւ յետոյ

յընթացս ժամանակաց ֆաբերը մաշած. յարկը տանիքը գոցուած է սրբատաշ ֆաբերով: Արտաֆուստ արեւելեան որմին մէջ կը տեսնուին չորս հինգ կտոր հնագոյն խաչֆաբերու մնացորդներ, որոնցմէ մին ամբողջական խաչֆաբ մ'է: Ներֆուստ կրկին բաժանում ունի, առաջակողմեան մասը յետոյ աւելցուած կ'երեւայ. հոս կը տեսնուին մէկ կողմը գետինը դրուած հին խաչֆաբեր եւ երեք հատ հին բոլոլ, որոնց մէջ կը լեցուին եղեր ձէք՝ իւր եկեղեցւոյ լապտերաց համար: Իսկ երկրորդ մասը կամարակապ շէնք մ'է. որմերուն մէջ կը տեսնուին հին խաչֆաբեր եւ արձանագրեալ ֆաբեր, բայց ծեղկով գոցուած:

Այս մասին՝ դասին վրայ հարաւ որմին մէջ հիւսուած է խաչֆաբ մը, որուն վրայ կը կարդանք հետեւեալ արձանագրութիւնը:

«Նորոգեցաւ տանարս վերստին սր
Սարգսի Զօրավարի. ձեռամբ Խաչա
տուր վրդպտին Կոստնդինիպօլսցոյ
եւ առաջնորդ այս սր ուխտին որ
եւ տրն ողորեսցի. Թվին ՌՃԿԹ
եւ նորին փոխանորդ Մակար վրդպտ.»:

Արեւելեան որմին մէջ կը տեսնուի արձանագրեալ ֆաբ մը, որուն վրայի բառերէն հազիւ հետեւեալները կը կարդացուին.

«Յշկ է
. . . . կողակցի
. . . Թվ. ՌՃԿԹ.»:

Խորանին պատկերն է Աստուածածին, շուրջը նկարուած տասնութերկու առաքեալները եւ չորս աւետարանիչները, իւրաքանչիւրին տակը անունները գրուած: Պատկերիս տակ կը տեսնուի յիշատակագրութիւն մը, որուն թուականը միայն լաւ կը կարդացուի «Թվ. ՌՃ»:

Կը տեսնուին նաեւ որմերէն դիմացէ դիմաց կախուած երկու մեծադիր պատկերներ. մին Աստուածածին եւ միւսն Ս. Սար-

գիւ: Առաջնոյն պատկերին շուրջը նկարուած են Պայծառակերպութիւն, Վերափոխում, Ս. Լուսաւորիչ, Յարութիւն, Համբարձում: Պատկերիս տակ գրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը:

«Յիշուկ է . . . Օհանէսին կղցւոյն ու կրուզին հօրն վարդանին կոցւն Մարիամին Մարտիրոսին եւ Մարիամին տը հաշատարին ի դուռն Կարմիր վանից. ՌՄՃԸի:»

Իսկ Ս. Սարգսի պատկերին տակ գրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը, տակի տողերէն պատուած է:

«Յշուկ է պատկերս վրդպետին Յոհան եւ Աբրահամ վրդին եւ ծնողաց: Ի դուռն Մուտուրկու վնց սը Լուսրչ Սարգսի ՌՃԽ:»:

Ս. Լուսաւորչայ վանուցս կրկին եկեղեցիներուն մէջ տեսնուած արձանագրեալ քարերէն եւ յիշատակագրեալ եկեղեցական առարկաներէն գտտ, ժամանակին կան եղեր այլ եւ այլ ձեռագիր մատենաներ, որոնք հետգիտէ տալու տարուած եւ քերեւս քանի մը կտոր ալ կարսուած են: Մեր գետցածներէն՝ կան այժմ Արմենիան վարժարանի Թանգարանին մէջ չորս կտոր ձեռագիրներ, որոնք ժամանակին վանուցս կը պատկանին եղեր: Ասոնց մէջ կը գտնուին տողեր, որոնք վանուցս պատմութեան լուսաւորութիւն մը կու տան. ուստի հարկ կը համարինք գտնուած ալ յառաջ բերել:

Թիւ Զեռագրին 817. Աւետարան գրուած բոլորգիր. Գրիգոր արքեպիսկոպոստ. ԶԴԸ=1549 թուականին. ասոր վերջը գրուած վերջին ստացողի յիշատակագրութիւնն է. «. . . եւ Ած ողորմի ասացէք վարպետ Ալքանին որ ստացաւ զայս վարդապետութիւնս տանս ի յարդար վաստակոց իւրոց. եւ եղ յշուկ ի դուռն Մուտուրկու վանից. որ յանուն սը Լուսաւորչին կառուցեալ. հանդերձ չորիւք փոքրիկ ձեռով եւ միով մեծաչափ խաչիւ որ ի միջի նոցին պարփակեալ գիրքաւ ի վր կողիցն. յաջմէ եւ յահեկէ. վս որոյ ոչ ոք մի իշխեսցէ ձեռնամուխ լինել յազագս ծախելոյ եւ կամ գրաւելոց. եւ քէ ոք յանդգնեսցի զպատիժն Կայենի. եւ զմասն Յուդայի եւ զխաչահանուացն ընկալցի: Իսկ խնամածուքն եւ հոգաբարձուքն երանաւէտ ձայնին արժանաւորեսցին. ի Քէ պսա-

կեցցին. եւ զանվազման ուրախութիւնն ժառանգեցցեն: Ամէն հայր մեր: Ի թուականի հայկազան սեռի: ՌՃԻԱ. վերստին նորոգեցաւ:»

Թիւ Զեռագրի. 820. խորհրդատետր, գրուած բոլորգիր, Յովհաննէս դպիրէ, Կարին քաղաք, ՌՃԼԱ=1682 թուականին. ասոր վերջը գրուած յիշատակագրութիւնն է. «Այս հրաշափառ մեծի տառիս քեզ երանի երբ հանդիպիս արդ զիս յիշեայ զմեռեալ հոգիս զՅովհաննէս դըպիր զըծող տառիս: Թուականիս Հայոց ազգիս ՌՃԼԱ. իս կատարեցաւ Կարնոյ միջիս. որ այժմ Արգրում վերաձայնի. եղ յշտկ ի սբ վանքի Լուսաւորիչ անուն կոչի: Որք հանդիպիք տուք զողորմի. քեռն իմոյ Աննա խաթունի եւ համօրէն արեան զարմի: Եւ ի դրանէ հանօգքն նզովի. առցէ մասն Կայենի:»

Թիւ Զեռագրի 827. Աւետարան. գրուած բոլորգիր, խաչատուր գրչէ. Պապգոյ վանքը. իբր ժԴ—ժԵ դար. ասոր մէջ թղ. 84թ. գրուած է յիշատակագրութիւնս. «Յաւուրս վերատեսչութեան Տեառն Կրպ սրբզն Արքեպսի եւ Ածաշնորի րաբունապետի. նուիրեցաւ սբ աւետարանս Մուտուրկայու սբ Լուսաւորչի հրաշալի վանից արդեաւք տը Սիմօնեան հանգուցեալ տրցւ Մկրտչի որդի տը Կրպ քահնային Կարնեցոյ. յիշատակ ծնողաց իւրոց եւ ամենայն զարմից եւ զաւակաց իւրոց կենդանեաց եւ հանգուցելոց: Ի ՌՄՀԴ թուոջ Հայոց եւ ի յունվարի ժԸ»:

Թիւ Զեռագրի. 848. Աւետարան. գրուած բոլորգիր. ՌԻԸ =1579 թուականին. ասոր մէջ թղ. 183թ. գրուած է յիշատակագրութիւնս.

«Աւետարանս է հնդրակատար սբ Ածածին յիշատակ է սբ աւետարանս Անծեղի մանչ մհտի Յովանէսին եւ իւր հաւատար ննջեցելոցն հոգուն ի դուռն Մուտուրկու սբ Լուսաւորչի վանից ի ձեռն առաջնորդ խաչատուր վրդպտին. եթէ ոք իշխեսցէ զայս աւետարանս հեռացընել վանից դուրս պարտաւոր լիցի ատենին Քի: ՌՃՄԹ»:

Վանքս ունի քաւական կալուածներ. կալուածոց եւ եկամուտքին վերին հսկողութիւնը յանձնուած է Մուտուրկու գիւղէն

եւ քաղաքէն կազմեալ հոգաբարձութեան մը: Իւր ունեցած արտերէն եւ ուխտաւորներու նուէրներէն կ'ունենայ տարին շուրջ 30.000 տնկն դահեկան. Արշնի գիւղի մէջ ունեցած հողերէն տարեկան կը ստանայ 1545 դահեկան:

Վանքին մէջ կը գտնուի վանահայր մը. վանահայրերու կամ սոյն տեղը պաշտօն վարող քահանայից յաջորդական ցանկ մը անկարելի եղաւ գտնել: Ներկայիս (1911. Յուլ. 1) իբր վանահայր կը գտնենք Ներսէս վրդ. Տէր Սարգիսեան, Տարօնեցի, ձեռնադրեալ վեհապետեանէ:

Վանուցս վրայ մնացած է այժմ միայն իւր անունը. կատարեալ օդափոխութեան եւ զուարմութեան տեղ մը դարձած է: Հոս վիրաւորուած է Պատիկեան, ինչպէս քաղաքին գերեզմանոցին մէջ գերեզմանաւորի մը վրայ կը կարդանք.

«Կենեազ Պատիկեան ծնաւ ի Բաղէշ 1886. Հոկ. 6: Վիրաւորեալ յայլազգէ ի վանս Ս. Լուսաւորչայ եղեւ նահատակ 1907. Օգոս. 22»:

26. Սօղջերմուկ:

Սօղջերմուկ գիւղը Կարնոյ դաշտագետնոյն մէջտեղերը գտնուած գիւղերէն մին է. Ռապատ-Թորքում երկնցող մամբուն վրայ, հեռի է քաղաքէն հետիոտն մէկ ժամու չափ: Գիւղիս հիւսիս արեւելեան կողմը տարածուած գետինը շորախ է, (գրեթէ չորսին երեք մասը անմշակելի). ուստի եւ խմած ջրերնին ալ աղի համ ունի. ունի գիւղին առաջակողմը աղբիւր մը, որուն ջուրը բերուած է հեռու տեղերէ՝ անուշահամ եւ պաղ. կայ գիւղին մէջտեղը փոքրիկ ջրհոր մը, որուն ջուրը այնչափ ախորժախամ չէ: Շուրջը գտնուած գետինը արօտատեղի է եւ արմտֆի աննպաստ: Զուրկ է մաքու ծառերու հովանաւոր վայրերէն, հազիւ հոս հոն կը տեսնուին մէկ քանի ծառեր:

Գիւղս նշանաւոր է իւր միջավայրը գտնուած համալսարան ջերմուկով: Զերմուկս քաղաքէն բարձր պատով շրջապատուած է. 1911 թուականէն յառաջ վրան ալ ըստ մասին գոց՝ միջավայրն միայն բաց էր. բայց սոյն թուականէն յետոյ ըստ մասին գոց վայրն ալ փակուած եւ այժմ միայն չորս որմերը մնացած են: Զերմուկիս ջուրը պաղ է. ունի մարդաչափ խորութիւն. շատ օգտակար համարուած է ջերմուկիս ջուրը. շատերը մանաւանդ տանիկները ամառ ժամանակ կու գան հոս, գիւղին շուրջը վրաններ գարնելով օրեր կ'անցընեն եւ կը լուացուին ջերմուկիս մէջ: Զերմուկէս առեալ գիւղիս անունն ալ մնացած է «Սօուգ ջերմուկ» որ բերնէ բերան եղած է Սօղջերմուկ=պաղ ջերմուկ:

Գիւղիս բնակիչները լաւ որմնադիր են. քաղաք երթալով շինութեանց վրայ կ'աշխատին: Գիւղս ունի խառն բնակչութիւն. 60 տուն տանիկ են եւ 35—40 տան չափ հայ. տանիկները ունին

մզկիթ մը գիւղին արեւմտեան կողմը: Հայք ունին եկեղեցի մը վարժարան եւ քահանայ մը (Տէր Վահրամ Տէր Վահրամեան):

Եկեղեցին կը գտնուի գիւղին արեւելեան կողմը. շինուած 1861ին եւ նուիրեալ «Հրեշտակապետաց»: Որմէրուն վրայ արտաքուստ չկայ բնառ ոչ խաչքար եւ ոչ հնութեան պատկանող նշան մը. դրան նակատը որմին մէջ գետեղուած քարի մը վրայ փորագրուած է միայն «1861» թուականը: Առաջակողմը նակտին վրայ շինուած է վերջին տարիներս զանգակատունը, քարակոփ չորս սիւններով, որուն մէջ կախուած են երկու միջակ մեծութեամբ զանգակներ: Զանգակատանս նակտին վրայ կայ՝

«Կանգնի կաթողիկէ յիշատակ Տր Յաբէթնագովի որդի Սեդրակի հանգուցեալ կնոջ Սրբուհի արդեամբ 1910. Ապրիլ 12»:

Եկեղեցիս ունի իւր առջեւը բակ մը. ներքուստ առաջակողմը ունի վերնատուն. մէջտեղը երկու կարգի վրայ չորս բուրակ փայտէ սիւներ կանգնուած են ձեղունը հաստատուն պահելու համար. ունի վանդակով մը բաժնուած դասը մը եւ բարձր բեմ մը, որուն առջեւ մէկ կարգի վրայ կիսաբուրակ կամարներու ներքեւ շինուած են երեք փայտակերտ խորաններ:

Աւագ խորանին պատկերն է՝ Ս. Աստուածածին՝ աջը Ս. Յակոբ, ձախը Ս. Գրիգոր քաշուած, տակը գրուած է յիշատակարան, բայց շրջանակին տակ ծածկուած է կիտով չափ: Աջակողմեան խորանին՝ Ս. Կուսի պատկերին տակ գրուած է հետեւեալ յիշատակարանը:

«Յիշտկ է պատկերս Սուլուկջերմուկ գիւղի Տէր Յաբէթնագովի եւ իւր ընտանի Կիւլոյի եւ որդուոցն Մելիքնի Առաքելի եւ հարսին. 1900 . . .»

Իսկ եկեղեցւոյս մէջ կան հետեւեալ յիշատակագրութիւնները.

ա. Որմէն կախուած Աստուածածնի պատկերի մը տակը.

«Յիշատակ է պատկերս Սօւզջերմուկի գիւղի սբ Մինաս եկեղեցւոյն թուին ՌՄՂ. Ապրիլ Աին. Արդեամբ Կարնեցի հով. Սարգսի որդոյն դարբին մհի Յոհաննէսին եւ Մկրտչին»:

բ. Արծաթ նառագայքածեւ ձեռաց խաչի մը վրայ.

«Յշտկ է սբ. խաչս Գրիգորին, Մարգարին, Մարիամին Սող-
ջերմուկու եկեղեցուն. 1836»:

գ. Ուրիշ արծաթ՝ ձեռաց խաչի մը վրայ.

«Յիշկ է Ասէրին որդին Յոհանէսին Հրեշտակապետու եկե-
ղեցուն 1874»:

դ. Ուրիշ արծաթ՝ ձեռաց խաչի մը վրայ.

«Յշտկ է սբ խաչս տր Վահրամ Բենյին ի Գրիգոր Տապա-
ղեանէ 1894. Յունիս 25»:

ե. Աշտանակի մը վրայ.

«Յիշտկ է Համպարի եւ Շահտանային ի դուռն Սողեքմու-
կու եկեղեցուն ՎՎՎ ամին»:

զ. Աշտանակ երեք-եւեան, վրան գրուած.

«Յիշտկ է Հովսէփէ Մարգարեանէ ի սբ եկեղեցոյ Սողջեր-
մուկու 1899 Ապր. 14»:

է. Զոյգ մը աշտանակ երկուքն վրայ ալ նոյնը գրուած.

• «Յիշտկ է Սուլջերմուկի Ս. եկեղեցոյ Մարման Արշակեանէ
1909 Յվր. 1»:

ը. Աւետարան տպեալ ի Կ.Պոլիս 1805. առջեւի կողքին
վրայ արծաթ խաչ մը եւ չորս անկիւնը արծաթ հրեշտակներ.
ասոր առջեւը գրուած է՝

«Յիշատակ է սբ աւետարանս Սովուղջերմիկցի Մարապեմց
Զլոյ կոչեցեալ հանգուցեալ Նազարէթին կողակցոյն Աննային,
որդուցն Գրիգորին տըցւ Յօհաննին Յակոբին. հանգուցեալ դստերն
համեստուհի Հիւսնիին, եւ Թոռնիակ Գէորգին Մարգարին. եւ
ամենայն զարմից սոցին. զի սոքա հէլալ արդեամբն իւրեանց
վասն Հիւսնի դստերն յիշատակ արարին. Տր Բս վարձահաւոյց
արասցէ. եւ ընդ արդարսն պսակեսցէ անճառելի լուսովն իւրով:
Արդ ով հարք եւ եղբարք որք հանդիպիք սմա միով Հայր մերիւ
յիշեցէք ի մահուր մաղթանս ձեր եւ դուք յիշեալ լիջիք ի Բսէ
փրկչէն մերմէ:

Եւ ով ոք յանդգնութեամբ զայս մատեանս որոշեսցէ սբ եկե-
ղեցոյս յայսմանէ պատիժն Կայենի եւ մասն Յուդայ մատնչի

առցէ: Ամէն: Ի ՌՄՂԷ թուին Հայոց, եւ Յուն վարի Աին. եղաւ յիշատակս այս ի Սովուղջերմիկ գիւղս ի դուռն սբ Մինաս եկեղեցւոյն. 1848:»

բ. Ճաշոց տպեալ ի Կ.Պոլիս 1799. ասոր առջեւը՝ պատկերին տակ.

«Յիշատակ է նաշոցս այս Պետրոսին Սարգսին Սանդուխտին Գարանին մեծ Մարոյին Մամիկին փոքր Մարոյին Հոռոմսիմային Նազուքին Պիպիին. ի սբ Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյ, որ ի Սովուղջերմիկ գիւղ: Ի 1863. որ եւ վերոյիշեալ Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյ շինութիւն կատարեցաւ 1860. Նոյեմ. 15»:

Ասոր վերջին թղթին վրայ գրուած.

«Յիշատակ է նաշոցս այս Պոտոս Բեաեհային Սարգոյ Բեաեհային Սանտուխտին Գարանին մեծ Մարոյին Հոռոմսիմային Նազուքին փոքր Մարոյին Մամիկին Պիպիին: Ի հրեշտակապետ սբ Եկեղեցւոյ ի Սովուղջերմիկ գիւղ: Յամի Տն 1863. Մարտի 20»:

ժ. Գիրք Սաղմոսաց Դաւթի տպեալ, բոլորովին քայքայուած. առջեւը՝ գրուած.

«Յիշատակութիւն. Մանաս Պոտոսեան Սողջերմուկ գեղջէ Սրբոյ Տաճարին գիւղին, նուիրէ գայս Ս. Ժամագիրք. Յիշատակ դատերն իւրոյ Նազելւոյն՝ հրեշտակ վաղամեռ. Որ չեւ բոլորեալ քարուն մետասան սլանայ վեր յիրկինս, ցնծալ յաւիտեան: Ի 1 Յուն վարի 1887 ամի»:

ժա. Եկեղեցւոյս մէջ կայ նաեւ ձեռագիր Յայտաւուրք մը. գրուած բոլորգիր. Մարգար Գծողէ. իբր ժգ. դարուն:

Դիւղիս եկեղեցւոյ շինութեան թուականը յիշեցինք վերագոյն, որմէ կ'իմամանք թէ այնչափ հին չէ: Ըստ տեղական աւանդութեան ունեցած է գիւղս ուրիշ հնագոյն եկեղեցի մը. վերոյիշեալ ջերմուկին դիմացն եղած է հնագոյն եկեղեցւոյ տեղը, որ յընթացս ժամանակաց աւերակ դառնալով, տեղն ալ ծախսուած է. այժմ տանիկ մը վերջին տարիներուս մէջ նոյն տեղւոյն վրայ շէնք շինած է: Սոյն հնագոյն եկեղեցւոյն մինչեւ 1848 թուական տակաւին կանգուն մնացած ըլլալը կը հաստատէ նորագոյն եկե-

ղեցույս մէջ գտնուած յիշատակագրութիւն մը: Հնագոյն եկեղեցին Ս. Մինաս անուամբ կը յիշեն ալեւոր գիւղացիք. սոյնը կը հաստատեն նորագոյն եկեղեցւոյս մէջ գտնուած կրկին յիշատակագրութիւնները, գորոնք յառաջ բերինք:

Այժմեան եկեղեցւոյ կից կը գտնուի փոքրիկ շէնք մ'ալ որ կը գործածուի իբր վարժարան, ուր կը յաճախեն ճամբանակ երկսեռ մանուկներ:

Գիւղիս մէջ կայ ուխտատեղի մ'ալ Ս. Մինաս անուն: Ուխտատեղիս է Պոտոսեան անուանեալ ընտանեաց տան մէջ. ուր մասնաւոր տեղ մը շինուած է փոքրիկ խորան մը. պատէն կախուած է Ս. Մինասի պատկեր մը. խորանին վրայ կը պահուի ձեռագիր Աւետարան մը արծաթապատ. վարչամակներու՝ քաշկիւնակներու՝ փուշիներու մէջ փաթեցուած: Գիւղացիք կու գան հոս ուխտի մօմ կը վառեն կ'աղօթեն, քաշկիւնակ կամ փուշի կը բերեն նուէր: Աւետարանս գրուած է ճօտրագիր. Թորոս դպիրէ. Ռեհմէ=1595 թուականին: Արծաթապատ կողքին վրայ փորագրուած.

«Յիշտկ տր Ալէքսանին տիրացու Գիրգորին եւ տիրացու Մանասին խունին ի գուղին Սօխերմուկ Տէր տրայնց 1850»:

27. Շխնոց:

Շխնոց գիւղը Կարնոյ դաշտագետնոյն վրայ գտնուած եւ միջավայրը տեսնուած գիւղերէն մին է. հեռի է Բաղաֆէն երեք ֆառորդ ժամու չափ՝ հետիոտն:

Գիւղս ունի 50—60 տուն հայ. եւ 15—20 տուն տաճիկ: Հայ գիւղացին չունի իրեն սեփական արտավայրը. կարօտութեան եւ դժբախտ տարիներու ժամանակ հետգիտէ ծախած է ունեցածը. հազիւ երեք չորս տուն կը ցուցուի, որոնք տէր են սեփական վարուցան հողի:

Շխնոց գիւղս յանցելումն «Աղբիւրք» անունն ունեցած կ'երեւայ. գիւղացիներէն ոմանք դեռ ներկայիս կ'անուանեն գիւղս «Լոյս Աղբիւրք»: Առաջին անգամ այս անուան մտադրութիւն ընել տուած է Օրմանեան Առաջնորդ Կարնոյ, որ գիւղս այցելած ժամանակ, եկեղեցւոյ մէջ գտնուած ձեռագիր Աւետարանի մը յիշատակագրութիւնէն «Աղբուրք գիւղս» բառերէն անդրադարձած, մտադիր ընել տուած է գիւղացւոց գիւղիս նախնական անուան. ինչպէս կը պատմէին Օրմանեան Առաջնորդին այցելութեան ներկայ գտնուող գիւղացիները: Իսկ Սողեւրմուկ գիւղի տաճիկները գիւղիս «Իշլիլի Բէօյ» անունը կու տան, քերես «Լոյս Աղբիւրէ» առեալ, որ եւ յետոյ Իշլիլին եղած կ'երեւայ «Շխնոց»:

Հայք ունին եկեղեցի մը, վարժարան եւ քահանայ մը (Տէր Գրիգոր Օգնէյեան, երեք չորս տարուան ձեռնադրեալ): Եկեղեցին կը գտնուի գիւղին միջավայրը՝ շրջապատեալ տներէ: Շինուած է 1830 թուականին, նուիրեալ «Ս. Դաւթի». երկրորդ անուն մ'ալ կը դրուի «Ս. Օհաննէս» եկեղեցի ըսելով: Եկեղեցիս իւր որմերուն վրայ չունի յիշատակութեան արժանի բան մը.

միայն կը տեսնուի դրան աջ կողմը որմին մէջ գետեղուած փոքր խաչքար մը: Ներքուստ նոյնպէս որմերուն մէջ չի գտնուիր յիշատակաց արժանի քար կամ արձանագրութիւն մը. միայն դրան խով որմին մէջ հաստատուած են մարմարիոն սպիտակ խաչքար մը, եւ աջակողմեան որմին մէջ փոքր խաչքար մը: Շատ պարզ է եկեղեցիս. առաջակողմը՝ վերնատուն մը, երկու կարգի վրայ չորս բոլորակ փայտէ սիւներ կանգնուած մէջտեղը. փայտաշէն վանդակով մը բաժնուած դաս մը եւ բեմ մը, որուն առջեւ մէկ կարգի վրայ շինուած են երեք խորան՝ պարզ եւ անպանոյց. չունի աւանդատուն:

Եկեղեցւոյս մէջ կը գտնեմք այս յիշատակագրութիւնները՝

ա. Զանազան մեծութեամբ արոյրէ աշտանակներու վրայ.

«Յիշտկ մի. Գարամանին որդին Մկրտչին ի գիւղն Շխնոցու սը եկեղեցուն ք. ՌՄԽԴին»:

բ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Գասպարին, Սուլքանին, Օվանէսին, Խումրին, Սիմոնին, Կոստանին, ի գուղէն Շխնոցու եկեղեցուն. 1840»:

գ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Մարեամին Բարսեղին Ինքիգարին, տէր Թաքին, Նազարէթէին, ի գուղէն Շխնոցու եկեղեցուն. 1840»:

դ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Գասպարին Սուլքանին Օվանէսին Խումրին Սիմոնին Աննային Կոստանին ի գուղէն Շխնոցու եկեղեցուն. 1840»:

ե. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Յարութիւնին Աննային ի գուղն Շխնոցու եկեղեցուն. 1841»:

զ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Յարթեմին Աննային Խաչօին ի գուղն Շխնոցու ժամին. 1848»:

է. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Ավետիսին Յարթեմին Սրբունին Տէփանոսին Անահին Շխնոցու ժամին. 1848»:

ը. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Օհանէսին Կատարին Շխնոցու ժամին. 1860»:

Ք. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Սահակին Խաչօին Պօղոսին սը Դավիթու. 1862»:

Ժ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Սօնային ի գուղըն Շըխնոց Սը Յօհան Եկեղեցու. 1877»:

Ժա. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Վարդանին դըստեր Էդսանին ի գուղն Շըխնոց սը Դաւիթ Եկեղեցուն. 1885»:

Ժբ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Շխնոցի Յարութիւն Մարաննեան Մարգրիտին. 1908»:

Ժգ. Հառագայք-աճեւ արծաթ խաչի մը վրայ.

«Յիշատակ է սը խաչս Գալուստին Էդսանին Մարամին դուռն Շխնոցու ժամին, 1835»:

Ժդ. Արծաթ-ձեռաց խաչի մը վրայ.

«Յիշատակ է հանգուցեալ Կարապետի հանգուցեալ Մարիամի որդին հանգուցեալ Ավետիսին ի գուղըն Շէխնոցու սը Յովհաննէսու Եկեղեցու տը Վարդանէսի ձեռամբ կառուցեալ. 1856. Է. կէնքայնի Յօսէփին ԿՕԶ»:

Ժե. Ուրիշ արծաթ-ձեռաց խաչի մը վրայ.

Յիշատակըն Սարգիսի Է. Մարիամի սը Յոհնանու ի գիւղն Շխնոցի. 1879. Մայիս 17»:

Ժզ. Արծաթ՝ աղաւնի մեռնի ամանին վրայ.

«Յիշատակ է Օգոյոյեան Սօփիա հանի Սարգիս. 1906. Նրբ. 19»:

Ժէ. Ծնծղայի մը շուրջը.

«Յիշատակ է ի գիւղն Շխնոցու ի դուռն սը Եկեղեցու Դուկասին Է. որդին նը Գալուստին կողակցուն Եագիլիւին Օսկինին Սըրբոհինին Դուկասի որդի Ավետիսին ի թիւն 1847ին. Ապր. 15ին»:

ժը. Պղնձէ կոնֆի մը շուրջը.

«Յիշատակ է Համասին Մարտիրոսին որդուն տիրացու Յօհանէսին ի Շխնոց եւ ի դուռն սը եկցույն 1843»:

ժք. Զրաման պղնձէ.

«Սիմօն Յակոբ 1861. ՎԻՎԱ»:

ի. Որմէն կախուած խաչելութեան պատկերի մը վրայ.

«Յիշատակ է սոյն պատկերս Շխնոց գիւղին հանգուցեալ տ. Կիրէղ քահանայի ձեռամբ տ. Մկրտչի եւ իւր որդոցն Գրիգորի եւ իւր համայն ննջեցելոց. 1840. Մայիս. 10.»:

իա. Աւետարան տպեալ ի Կ.Պոլիս 1805. կողքերը արծաթ, մէկ կողմը խաչելութիւն սիրուն զարդերով, միւս կողմը Աստուածածին տասնուերկու առաքեալները շուրջը. առջի կողքին վրայ ստորեւ փորագրուած.

«Ինչատ ի Կարին ի գուզն Շխնոց սը Օհանէսու եկեղեցուն 1837»:

Երկրորդ կողքին վրայ ստորեւ փորագրուած.

«Յիշատակ է սը Աւետարանս Ահրիամոց հանգուցեալ Գիրգորին յազգուլին որդոցն տիրացու Պետրոսին Մարտիրոսին հանգուցեալ Ռաքին տիրացու Օհանէս»:

իբ. Խորհրդատետր տպեալ ի Կ.Պոլիս 1844. ասոր առջեւը գրուած.

«Յիշատակ է սը խորհրդատետրս միի Ֆիտանի որդի Յովակիմին, եւ նորին կողակից հանգուցեալ Վարդուհայն ի գիւղն Շխնոց եւ ի դուռն սը Յօհան եկեղեցւոյն. տէր Քրիստոս հանեալ ընկալցի. եւ ով ոք ի սը եկեղեցոյս որոշեացէ. պատիժն Կայենի եւ մասն Յուդայ մատնչի առցէ. ամէն եղիցի եւ եղիցի 1855-յամի Տեառն եւ Մարտի 5ին»:

իգ. Աւետարան իւզաքերից տպեալ. կողքերուն վրայ արծաթ զարդեր. առջի կողքին վրայ գրուած.

«1859. յիշատակ է տէր Մարտիրոսին իրիցկին Աննան Գիրգորին սը Օհան»:

իդ. Եկեղեցւոյս մէջ կը գտնուին նաեւ երկու Զեռագիր

Աւետարաններ, մին մագաղաթի վրայ գրուած, երկաթագիր՝ եւագր արեղայէ ՆՁԷ=1038ին. կողքերն ամբողջ արծաթապատ, սիրուն զարդերու մէջ խաչելութիւն, Ս.Կոյս եւ տասուերկու առաքեալներու պատկերները բարձրադիր շինուած արծաթ կողքին վրայ. եւ փորագրուած հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

«Յիշատակ է սր աւետարանիս արծաթն իրիցկին. Նունիեանին. Բարսեղին. Նունիեանին. Տօնականին Սուլքանին Ինքիզարին. Տիրուհիինին. Դշխունի. Մարգարտին. Սրբուհիինին. Մարօին. առ հասարակ. բոլոր. ժողովրդոց եւ արդեամբ տր Աղէֆսանդր. ֆահանաին. շինեցաւ. եւ եղաւ. ի գիւղն. մեր Շխնոցի դուռն. Դաւթի սր եկեղեցյն. 1851»:

Երկրորդ Աւետարանն է քուրք. գրուած բոլորգիր. Մխիթար եպիս. Էջմիածնեցիէ, Ղանդալա գիւղը, ՌԷ=1558 քուականին. առջեւի կողքին վրայ արծաթ խաչ մը՝ վրան փորագրուած հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

«ՌՄ յիշատակ է սր խաչըս Էսխանին մօրն Վարդիտաթունին»:

Եկեղեցւոյ քով կը գտնուի գիւղիս վարժարանը, որ շինուած է 1868ին ուր կը յանախեն երկսեռ մանուկներ:

Գիւղիս գերեզմանատունը կը գտնուի քաղաքէն դէպի գիւղս երկնցած համբուն վրայ եւ տասը վայրկեան հեռի գիւղէս: Գերեզմանատանս մէջտեղ կանգնուած է մարդաչափ մեծութեամբ հին խաչքար մը, որուն աջ քեր անկիւնէն կոտրած է. կը տեսնուի նաեւ ոչխարաձեւ ֆանդակուած մեծ գերեզմանաքար մը:

Գիւղս ունի նաեւ ուխտատեղի մը: Գիւղին հիւսիսային կողմը դէպի Շամբ՝ քսան վայրկեան հեռու կը գտնուի ուխտատեղի մը, որ «Եփրիանոս» անուամբ ծանօթ է գիւղացւոյն եւ քաղաքացւոյն: Ուխտատեղիս յատուկ օր մ'ունի, որ է Համբարձման տօնին օրը, սոյն օրը տեղւոյս հանդէսը (տէրի) կը կատարուի. քաղաքէն եւ մերձակայ գիւղերէն շատերը կու գան հոս սոյն օրը գուարճանալու: Սոյն տեղը արտավայրի մը մէջ այժմ կը տեսնուի երկու երեք մետր խորութեամբ ջրհոր մը, ասոր քով

Մուսուրիու վանքին խաչքարերէն (Էջ 139):

Կան գիւղի տղոց զուարճութիւնը (Էջ 162):

Քարակոյտ մը գերեզմանի նման: Այս տեղ կայ ջերմուկ մը, որ ժամանակին կարգաւորեալ ջերմուկ մը եղած է. բայց տաքիններ յառաջ օրւան հանդիսին (տէրիին) ժամանակ կոխ եւ արիւնհեղութիւն տեղի ունենալով, այլ եւս ասանկ դէպքերու տեղի չը տալու եւ առաջը առնելու նպատակով ջերմուկը հողով լեցուած եւ գոցուած է: Իսկ այժմ գիւղացիք դարձեալ սոյն լեցուած տեղւոյն շուրջը բոլորակի քիչ մը փորած են եւ մտադիր են դարձեալ բանալ ջերմուկը: Տղմուտ է տեղը. ջուրը խոտերուն մէջէն կաթիլ կաթիլ դուրս կը պղպջայ, հողը դեղին. համեային ջրոյ երակ մը գտնուելուն յայտնի նշան:

Հոս գտնուած ջրհորի մը նկատմամբ, ժողովուրդը ունի առասպելական հաւատք մը. իբր քէ ջրհորին մէջ մեծկակ գորտ մը կայ. ուխտի եկողները դիտաւորութիւն կամ ուխտ կը դնեն եղեր. եթէ դիտաւորութիւննին կամ ուխտերնին պիտի կատարուի, գորտը ջրէն դուրս կու գայ, ջրհորին եզերքը կ'ելլէ եւ վայրկեան մը կ'ենալէ յետոյ դարձեալ ջրոյ մէջ աներեւոյր կ'ըլլայ եղեր:

28. Կան:

Կան գիւղը Կարնոյ առաջակողմը գտնուած գիւղերուն մէջ ամէնէն մօտն է Բաղֆին. Բաղաֆէ հետիոտն կէս ժամ եւ կամ հանդարտաբայլ երեք քառորդ ժամ հեռի: Քաղաֆին «Կանայ նամբուն» անուանեալ կողմը բռնելով, Բաղֆին շուրջը շինուած հողաբլուր «Թապիաներու» անցքերու մէջէն անցնելով, առջեւնիս կ'ելլէ առաջուտ ընդարձակ նամբայ մը, որուն երկու կողմը տա-րածուած են արտավայրեր. սոյն ուղիղ նամբուն առջեւ կը տես-նուի արդէն Կան գիւղը:

Գիւղս չունի ջրոյ առատութիւն, գիւղին արեւմտեան կողմը կը տեսնուին երեք ջրաղաց, որոնք միայն աշնան կամ գարնան ջրոյ առատ եղանակներուն մէջ կրնան գործել եւ որոնց ջուրը կու գայ Բաղֆին կոնակը գտնուած լեռներէն, անցնելով Բաղֆին մէ-ջէն. ամառն այս ջուրերը կը դարձուին արտերու վրայ: Չունի նաեւ ծառերու հովանաւոր վայրեր, հազիւ մէկ երկու տեղ կը տեսնուին ֆանի մը ծառեր:

Գիւղս Բաղֆին մօտ ըլլալով շատ մեծ դիրութիւններ կ'ընծայէ գիւղացւոյն: Գրեթէ հայաբնակ եւ ընդարձակ գիւղ մ'է, ունի 300 տուն հայ եւ 100ի չափ ալ տանիկ, որոնք ունին փոքր մզկիթ մը գիւղին արեւելեան կողմը: Գիւղացիք շատերն արհեստաւոր են, պայտար՝ երկաթագործ եւն, որոնք առաւօտ կանուխ կու գան Բաղաֆ իրենց արհեստով զբաղելու եւ երե-կոյեան ուշ առեւն կը դառնան իրենց տունը, պակաս չեն նաեւ հողագործութեամբ զբաղողներ: Գիւղիս հայ բնակիչք յանցե-լումն աւելի բազմաթիւ եղած են, կ'ըսէ աւանդութիւնը. 500 տու-նէն աւելի, հինգ ֆահանայով եւ կրկին եկեղեցիով: Գիւղիս նախկին բնակիչք գաղթական կը համարուին Անի Բաղաֆին:

Գիւղս ունի այժմ եկեղեցի մը. վարժարան, երկու ֆահանայ (Տէր Գաբեգին Արէֆեան եւ Տէր Հմայեակ. ծերունի ֆահանաներ) :

Եկեղեցին կը գտնուի գիւղին արեւմտեան կողմը. շինուած է 1837ին եւ կը կրէ «Ամենափրկիչ» անունը: Բաւական ընդարձակ է եւ ֆարաշէն. առաջակողմը նակտին վրայ կը տեսնուի չորս ֆարակոփ սիւներով շինուած զանգակատունը: Արտաքուստ որմերուն վրայ չեն գտնուիր հին խաչքարեր կամ հնութեան մնացորդ զարդեր: Դրան աջ դին կը տեսնուի որմին մէջ գետեղուած փոքր խաչքար մը, որուն վրան փորագրուած է եկեղեցւոյ շինութեան թուականը՝ «1837 Շինուան սուրբ եկեղեցւոյս»:

Սոյն թուականը կը տեսնուի նաեւ, փայտաշէն երկաթապատ դրան բանալոյն ծակին շուրջը գամուած արոյրէ զարդին վրայ՝

«Յիշատակ է մահսի Սաղաթին մահսի Յագօին 1837 Վ. Ե. Ե. »:

Եկեղեցիս, ինչպէս ըսինք, «Ամենափրկիչ» անունը կը կրէ այժմ. բայց յանգեւումն կար ուրիշ եկեղեցի մ'ալ. միշտ նորագոյն եկեղեցւոյս դասին աջ կողմը. որ փոքր ըլլալով ֆակուած եւ ընդարձակուած է եւ առած է այժմեան ձեւը: Այս կը հաստատեն ծերագոյն գիւղացիք, որոնք նոյն իսկ տեսած են հինը եւ կը ցուցնեն անոր տեղը. սոյն հնագոյն եկեղեցին նուիրուած է եղբր «Ս. Վառվառայ Կուսին» եւ այս անուամբ ծանօթ է ծերագոյն գիւղացիներու: Նորագոյն եկեղեցւոյս մէջ գտնուած յիշատակագրութիւնները կը հաստատեն նաեւ այս ըսուածները:

Եկեղեցւոյս դրան սեւոց որմին մէջ հաստատուած է փոքր սպիտակ խաչքար մը, որ ժամանակին հին եկեղեցւոյ դրան երկու կողմը գտնուած ֆարերուն միոյն մէջ գետեղուած է եղբր. սոյն ֆարերը կը տեսնուին այժմ պարտիզին աջ կողմը իբր դուռ շինուած որմերուն մէջ. իսկ խաչքարին յիշատակագրութիւնն է հետեւեալը.

«Յիշատակ է դուռս Սր Վառվառայ խաչ Բարխօսէ առ Ած վս թվ ՌՃՁթ»:

Եկեղեցւոյս ներքնոյն ակնարկ մը նետելով կը տեսնենք ա-

ռաջակողմը վերնատուն մը. միջավայրը երկու կարգի վրայ վեց չորեքկուսի փայտաշէն սիւներ հաստատուած՝ ձեղունը հաստատուն պահելու համար. փայտաշէն վանդակով բաժնուած դաս մը, առջեւը կիսաբոլորակ կամարի ներքեւ խորան մը. որուն աջ ու ձախը կը գտնուին աւանդատուններ: Դասին աջ կողմը կը գտնուի դուռ մ'ալ որ կը հանէ եկեղեցւոյ յարակից մատուռը, որուն որմին մէջ հիւստուած է խաչքար մը որ ունի յիշատակագրութիւնս՝

«Յիշատակ է սուրբ խաչս Ամանիային, Մարտիրոսին դուռն Ս. Վառվառ»:

Աւագ խորանը յօրինուած է փայտակերտ եւ շատ սիրուն. ունի Աստուածածին Յիսուս մանուկը գիրկը նկարեալ պատկեր մը: Խորանին առջեւը գրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը:

«Սեղանն այս

Կառուցաւ

Ժախիւք ազ

գայնոց.

Միայն ներկելն

նուիրեցին նալնի

եւ միսնի արհեստաւ

ւորք 1904.»

Դասին վրայ դիմացէ դիմաց շինուած են նաեւ փայտակերտ երկու խորաններ: Աջակողմեանն ունի «Գլխադիր» պատկերը, որուն տակ գրուած է.

«Յիշատակ է պատկերս միի Ռաքաւիին. կողակցուն միի Խումբին ի տուն սբ Ամենափրկիչ եկեղեցուն. 1857»:

Իսկ փայտակերտ սեղանին առջեւ գրուած է.

«Այս սեղանը ներկուեցաւ ի յիշատակ պղծ (պղնձագործ) Յովհաննէս Ֆէլէկեանէ 1905. Սեպտ. 10»:

Ձախակողմեան խորանն ունի Լուսաւորչայ պատկերը. որուն տակը գրուած է՝

«Յիշատակ է գիւղի Ամենափրկիչ սբ եկեղեցւոյ պղնձագործ Յովհաննէս Ֆէլէկեանի, 1905. Օգոս. 14»:

Իսկ սոյն կողմի խորանին առջեւ դրուած է.

«Այս սեղանը ներկուեցաւ ի յիշատակ պղծ Յովհաննէս Յէլէկեանէ. 1905. Սեպ. 10.» :

Նկեղեցւոյս մէջ գտնուած խաչերու եկեղեցական սպասներու վրայ եւ մատենից մէջ եղած յիշատակագրութիւններն են հետեւեալները :

ա. Արծաթ սկիւի մը որուն շրթանց շուրջը գրուած է.

«Յիշատակ է սր սըկիւս Կանայ ժողովրդեան ճեռամբ աբոսակալ Պաղտասարին Ալէքսանին ի դուռն սր Վառվառին ՌՃՀԷ» :

բ. Ուրիշ արծաթ սկիւի մը (25 սմ. բարձր) շրթանց շուրջը գրուած.

«Յիշտակ է. սր. սկիւս. Արգուրումու. գիւղէն. որ. կոչի. Կան. ի նոյն ժողովրդեան. ի դուռն. սր. Վառվառեայ. եկեղեցուն. քվն ՌՄԺԱին» :

գ. Ուրիշ արծաթ սկիւի մը (26 սմ. բարձր) շրթանց շուրջը գրուած.

«Յիշատակ է Ահրոնի որդի Գիրգորին կողակցուն հանգուցեալ Հոսօսիմաին եւ Յօսէփին ի դուռն Վառեայ կուսին քվին. ՌՄԿ.» :

դ. Ուրիշ արծաթ սկիւի մը (30 սմ. բարձր) շրթանց շուրջը գրուած.

«Յիշատակ է ըսկիւս Կանայ գեղջն համօրէն ժողովրդեան որ եղին սր Վառվառայ սր եկեղեցուն. քվ. ՌՄԺԸին.» :

ե. Խաչ մը բանուած արծաթ քելով (38×19 սմ. մեծ) ունեւիժեն վրայ գրուած.

«Իշատակ է սր խաչս Իսրաէլի որդի միտի Քէրօքին որդիուն Միկիմին Գալուստին կողացուն Անկուլին ի դուռն սր Ածածինին. քվին ՌՄԽԳին. Ղ դուռ ժողովրդնէ.» :

զ. Ուրիշ խաչ մը բանուած սիւրուն արծաթ քելով (37×19 սմ. մեծ).

«Իշտկ է Գալստին կողկցն Մարիամին հարս Պահրիին ի դուռն սր Վառվառայ եկեղցն. քվ. ՌՄԻԸին.» :

է. Ուրիշ խաչ մը սիրուն արծաթ թելով բանուած. (27[×]
10 սմ. մեծ.) .

«Յշտկ է սբ խաչս հանգուցեալ Հեղնարին դստերն էմէին
եւ վարդուհիմինն ի դուռն վառվառիա կուսին ՌՄՀէ.» :

ը. Ուրիշ արծաթ խաչի մը վրայ .

«Ընծայս ի դուռն Ամենափրկիչ սբ եկեղ. Կան գեղջ Ղարա-
ֆէլլենց տրցւ. Դալուստին հօրն իւր եւ համայն ննջեց. 1875.
Հոկ. 1.» :

բ. Քշոց արծաթ, կոթը գաղտակուրով զարդարուած.
ֆշոցին վրայ գրուած.

«Յիշատակ է ֆէշոցս ի դուռն սրբ վառվառին թվ. ՌՃԾԲ.» :

ժ. Ուրիշ ֆշոց արծաթ կոթը գաղտակուրով զարդարուած.
ֆշոցին վրայ գրուած.

«Յշտկ է ֆէշոցներս ի Կանայ գիւղն համայն եղեայլ ժո-
ղովրդոց այրտեամբն ի դուռն սբ Ածածնայ եկեղեցուն Կանցի
Թաթօյի որդի ճեռամբն գանձապետ Արթեմի. թվ. ՌՄԾԸին.» :

ժա. Աւետարան տպեալ ի Կ.Պոլիս 1796. կողքին վրայ ար-
ծաթ խաչ եւ բոլորակ զարդեր, վրան փորագրուած.

«Յիշտկ է սբ խաչ եւ սբ աւետարանս Դամբառացի Սէր-
գիսի որդի Աղլարին թվին ՌՄԽԹ.» :

ժբ. Աւետարան տպեալ ի Կ.Պոլիս 1805. կողքերը ամբողջ
արծաթապատ առջի կողին խաչելութիւն, չորս աւետարանիչները
բոլորակ զարդերով, ետեւի կողքն Աստուածածին տասուերկու
առաքեալներով, բոլորակ զարդերով. ասոր ստորեւ գրուած.

«Յիշտկ է աւետարանս Յարութուն քահանի Կարնոյ եկեղե-
ցուն 1833 Կանա.» :

ժգ. Աւետարան տպեալ. (տեղի չիք) կողքերը ամբողջ տր-
ծաթապատ առջեւը խաչելութիւն, ետեւը Աստուածածին. խաչե-
լութեան տակ գրուած.

«Յիշատակ է արծաթապատ աւետարանս Էրզուրումցի ըս-
տամպօյ եղեալ Կանցի Էլսպարտաց . . . Ժողովրդեան Կանա ի
դուռն վառվառեայ եկեղեցուն թվին ՌՄԺին.» :

ժդ. Եկեղեցւոյս մէջ կայ նաեւ տնօրինական պատկերնե-

րով նկարուած մեծ վարագոյր մը. շինուած Կ.Պոլիս 1838ին. Անանիա նկարչէ:

Ժե. Յայսմաուրիք տպեալ ի Կ.Պոլիս յՕրթագիւղ 1834. ՌՄՁԳ. սոյն մատենին մէջ էջ 291 դատարկ քղթին վրայ գրուած.

«Ի 1890 = եւ 15 յունիսին արեգակն խաւարեցաւ ի միջօրէին 15 մատնաչափ, եւ ի յուրբաթին 18 յունիսին հրամանաւ տիրոջ կառավարութեան Թուրքիոյ մասնաւոր դէպք մի տեղի ունեցաւ ի Կարին, եւ 27 ցնձ ի Հայոց սպանան ի գօրաց տանկաց»:

Նոյն էջին վրայ դարձեալ.

«Ի 1895 = Յունիսէն սկսեալ մեծ շփոթութիւն անկաւ ի գաւառսն ամենայն որք ընդ իշխանութեամբ պետութեան Թուրքիոյ Սուլթան Համիտի եւ ի նմին տարւոյ հոկտեմբերէն սկսեալ հետզհետէ կատարածն տեղի ունեցաւ ի Հայս, ի նոյն ամսոյ 18ին ի մեր գաւառս ի Կարին եղեւ կոտորածն: Ընդհանուր մեռեալքն եղեն 20.000 անձ ի Հայոց, եւ պատրիարքն Կ.Պօլսոյ Մատթէոս Արքեպ. Իգմիրլեան, առաջնորդ Կարնոյ Ղեւոնդ Արքեպ. Շիշմանեան յախտարս մղեցան ի Պաղեստին հրամանաւ կայսեր»:

Դարձեալ էջ 292 գրուած է.

«1901. Հոկտեմ. 18ին յուրբաթի առաւօտին ընդ արշալոյսն փոքրիկ եւ մասնաւոր երկրաշարժ մի տեղի ունեցաւ ի Կարնոյ գաւառիս, եւ ի յաջորդ. ուրբաթն լուսամայր դարձեալ եօթն աւուր որ յուրբաթն լուսամայր դարձեալ ի նոյն պահուն մեղմ ինչ շարժեցաւ. իսկ ի ծագել արեգակն ահագին եւ սարսափելին տեղի եղեւ, մարդիկք բազումք ահաբեկ եղեն, եւ վրամարմակ ժամանակս ինչ»:

Եկեղեցւոյս մէջ կը գտնուի նաեւ երեք կտոր Ձեռագիր Աւետարան. առաջինը գրուած բոլորգիր, Յովսէփ եպիսկոպոսէ. Զմբշկածագի նահանգը Խարտիշար վանքը. ԶՂԷ=1548 թուակա-նին: Աւետարանիս գիւղացիք «Ամենափրկիչ» անունը կու տան. ունի առջի կողմին վրայ արծաթ բոլորակ զարդեր եւ միջավայրն արծաթ խաչ մը կապոյտագոյն ակռվ մը զարդարուած վրան գրուած յիշատակարան մը այսպէս.

«Յիշատակ է սուրբ խաչս եւ աւետարանս Նարիմանին կնոջն

Մարիամին եւ որդուն նորա Ալիֆանին, Ամիրֆիհանին քվին Ռձժ» :

Սոյն աւետարանին մէջ Մարկոսի վերջը գրուած է յիշատակագրութիւն մ'ալ այսպէս. «Յիշատակ է արծաթապատ սր աւետարանս որ կոչի Ամենափրկիչ Կարմոյ մօտ գիւղն Կանու սր վառվառեայ կույսի տաճարի որ վաղուց ժամանակէ մնացեալ ի գիւղն Կանու : Գրեցաւ գիրս ձեռամբ դեռաբոյս երիտասարդ սուտանուն քահանայի . ի թըվականութեան Հայկազեան՝ ՌձժժԳ եւ Սեպտեմ. 23 ի Կան գիւղն» :

Երկրորդը, գրուած է բոլորգիր, Մարտիրոս քահանայէ, կնջայ նահանգը, 225=1538 թուականին : Աւետարանիս գիւղացիք «Ղըլըն» անունը կու տան . ըստ տեղւոյն ծերագոյններու պատմածին, Աւետարանս ժամանակին կը գտնուի եղբւր Ղըլընեան ընտանիքի քով, որոնք գաղթելով այլուր Աւետարանս ծախած են եկեղեցւոյս, որմէ մնացած է իւր անունն ալ . ունի առջի կողքին վրայ երկու արծաթ խաչ վրայէ վրայ գտնուած :

Երրորդը գրուած է բոլորգիր, Գրիգոր երէցէ . Արգրում քաղաքը ի դուռն միաբան սր Աստուածածնայ . ՌձԻ=1671 թուականին . կողքերը արծաթ զարդերով շրջապատեալ եւ կարմիր կապոյտ փոքր ակերով զարդարուած է :

Ինչպէս վերագոյն ըսինք, եկեղեցւոյս դասին աջ կողմը կը գտնուի դուռ մ'ալ որ կը հանէ յարակից մատուռ մը : Մատուռս նուիրեալ է վառվառայ կուսին . եւ տեղացին Տաճար անունը կու տայ : Տաճարիս աջակողմեան որմին մէջ շինուած կը տեսնուի քարակոփ աւազան մը, ասոր կռնակը որմին մէջ հիւստած են երեք հատ հին խաչքարեր, որոնցմէ միոյն վրայ կը տեսնուին գրեր, բայց քարերս ներկուած ծեփուած ըլլալով գրութիւնը անընթանելի դարծած է . թուականը որոշ կը տեսնուի .

« . . . Թվին . . . 221,2 եւ ի քւին . . . եցի յիշկին . . . նա» :

Պարզ է տաճարիս ներքինը . ունի արեւելեան որմին վրայ փայտակերտ խորին մը, Ս . Կոյս Յիսուս մանուկով եւ Յովհաննէս Մկրտիչ՝ նկարուած պատկերով : Խորանիս աջ կողմը կը

գտնուի ֆարաշէն՝ ֆարակոփ սիրուն շիրիմ մը. ֆարէ բոլորակ չորս սիւներու վրայ հաստատուած կաթողիկէ մը, ներքեւը դրուած նոյնպէս ֆարակոփ 70 սմ. երկայնութեամբ որոյոցի նման գերեզմանաֆար մը: Սոյն գերեզմանաֆարին վրայ արձանագրուած է հետեւեալը:

«Շիրիմ ոսկերաց վկային Քի սբյ կուսին
վառվառիայ դստերն ամբարշտին
Դեռոկորոսի. որ կատարեցաւ
յամի 300. Դեկ. 4:»

Քիչ մը վարով ալ փորագրուած հետեւեալը:

«Կանգնեցաւ կաթողիկէս
յամի 1875
Ֆանդակիչ Մելքիսէդ
Սեբորեան Մուտրկցի.»

Սոյն գերեզմանին տակ ամփոփուած են ոսկրներ, քերեւս նահատակի մը, անյիշատակ ժամանակէ մնացած: Հետեւեալը լսեցի տեղւոյն ալեւորներէն: Հնագոյն եկեղեցին փոքր ըլլալով ընդարձակել կ'ուզեն, ասոր մէկ կողմը գտնուած անհատական անձի մը տունը կ'ուզեն գնել, հնագոյն եկեղեցւոյ հետ խառնելու. բայց սա չուզեր իւր տունը ծախել. ուստի կը ստիպուին հինը փակել: Քակած ժամանակնին կը գտնեն գերեզման մը, եւ մարդու ոսկրներ, գլխուն եւ ոտքին կողմը մէկ մէկ շիշ. քէ ինչ կը բովանդակէին այդ շիշերը չեն գիտեր: Սոյն ոսկրները կ'ամփոփեն եւ կը փոխադրեն վերոյիշեալ կաթողիկէին ներքեւ: Իսկ շիշերը կը մնան դուրս, կը ձգուին խորանին ետեւը եւ յետոյ ուրեմն իբրեւ անպէտ մէջտեղէն ալ աներեւոյթ կ'ըլլան: Հին եկեղեցին կը գտնուէր այժմեան եկեղեցւոյ դասին աջ կողմը. եւ կ'անուանուէր «Ս. Վառվառ». այս ոսկրները գտնելով կարծած են քէ սոյն կոյսին ոսկրները գտած են, ուստի շիրմին ֆանդակիչը արձանագրած է ֆարին վրայ վերոյգրեալը: Սոյն տաճարը ուխտատեղի մը համարուած է:

Գիւղս ունի նաեւ ուրիշ երկու ուխտատեղի իւր մէջ : Մինն է «Լուսաղբիւր» անուանուած . գիւղին հիւսիս արեւմտեան կողմը կը գտնուի փոքրիկ պարտէզ մը քանի մը ծառերով զարդարուած : Պարտէզիս մէկ կողմը կայ տնակ մը, փոքրիկ մատուռ մ'է . մատուռիս ներքին որմին մէջ հաստատուած է սեւցած խաչքար մը, կան նաեւ երկու կտոր խաչքարի մնացորդներ : Իսկ դուրսը դրան առջեւ կանգնուած է մեծ քար մը, որուն առջեւ շինուած է աղբիւր մը, ուսկից կը վազէ պաղ եւ անոյշ ջուր մը :

Երկրորդն է «Խանըկտուր» ըսուած ուխտատեղին . աս ալ կը գտնուի գիւղին գրեթէ միջակայքը . չորեքանկիւն բաց շէնք մ'է . հնէն մնացած հիմերու վրայ՝ մարդաչափ բարձրութեամբ շարուած են քարեր եւ նոր պատեր շինուած : Սոյն պատերը զարդարուած են խաչքարերով եւ խաչքարերու բեկորներով . այս խաչքարերուն մէջ կը տեսնուին նաեւ յունական խաչերու ձեւեր եւ զարդեր : Տեղս ժամանակին եղած է մատուռ մը, որուն հիմերը տակաւին մնացած կը տեսնուին : Մատուռիս չորս պատերուն վրայէն կախուած կը տեսնուի հիւսուած խոտէ չուան մը (կէմ մը) . եթէ հարցուելու ըլլայ չուանին ի՞նչ նպատակաւ հոն կախուած ըլլալը, կը պատմեն եւ կ'ըսեն թէ խելագարները եւ լալկան տղաքը կը բերեն հոն, չուանը անոնց վիզը կ'անցընեն սանձի մման, եւ մատուռին շուրջը կը պտըտցընեն եւ յետոյ չուանը կը կտրեն կը նետեն, իբր թէ ասով խելագարը կ'աղեկնայ եւ լալկան տղան կը խելօքնայ եւ իրենց վատ բնութիւնին կը թողուն : Սոյն նախապաշարեալ հաւատքը ոչ միայն ունին գիւղիս բնակիչները, այլ եւ քաղաքացւոյն մէջ եւս տարածուած է . «վատ բնութիւն ունեցող, լալկան տղոց, խանըկտուր տանինք աղէկնան .» բառերը շատերու բերնէն լսած եմ :

Խանըկտուր քառին կը տրուի սա մեկնութիւնը . իբր թէ տանկական «խույ» բնոյթ՝ քառէն առնուած է . խույը կտրող, վերջացընող . գէշ բնութիւնը փոխող . որ եւ յետոյ եղած է տանկական հայկական բառ մը՝ խանըկտուր :

Գիւղիս գերեզմանատունը կը գտնուի քաղաքէն գիւղս երկընցող նաւթուն վրայ եւ գիւղէն երկու արտավայր հեռու : Ընդար-

ձակ վայր մըն է. հոս կը տեսնուին մեծամեծ անտաշ փարեր իբր գերեզմանափար գործածուած եւ տասէն աւելի հին խաչփարեր հոս հոն :

Վարժարանը կը գտնուի եկեղեցւոյ քով, ձախ կողմը. բաւական ընդարձակ շէնք մը. հոս կը յաճախեն 150 ի չափ երկսեռ մանուկներ :

29. ԶԻՓՔԻԿ :

Զիփքիկ գիւղս, որ ի նախնումն, ըստ յիշատակագրութեան մը, կը կոչուի եղեր «Կակառիչ», կը գտնուի Կարնոյ դաշտագետնոյն գրեթէ միջովայրը : Քաղփին իլիմու անուանեալ դռնէն դուրս ելլելով կէդ-իլինէ տանող կայսերական պողոտան չբռնած, ձախ քեւերնուս վրայ կը տեսնուի սայլերու ուրիշ ճամբայ մը, որ կը տանի Զիփքիկ, երկու կողմն ունենալով արտավայրեր : Սոյն դռնէն մինչեւ գիւղս հետիոտն հանդարտափայլ կը տեւէ մէկ ու կէս ժամ :

Գիւղս ունի 200 տուն հայ եւ 50 տան չափ եւս տանիկ, որոնք ունին փոքրիկ մզկիթ մը : Գիւղիս հայն ընդհանրապէս հոսալ չունի իր սեփական հողեր, արտերը մեծագոյն մասամբ՝ «ազալըք» է, ըստ տեղական բացադրութեան : Կան արհեստաւորներ որոնք առաւօտ կանուխ կ'երթան քաղաք եւ երեկոյեան կը վերադառնան իրենց օճախը :

Հայք ունին եկեղեցի մը, վարժարան եւ երեք ֆահանայ (Տէր Սահակ Տէր Աբրահամեան, Տէր Պօղոս Տէր Բարսեղեան. Տէր Խորէն Մահտեսի Բարսեղեան) : Եկեղեցին մուրիբալ «Հրեշտակապետացն Գաբրիէլի եւ Միքայէլի» հիմնուած է խոր վայր մը. դուռը ցած է եւ աստիճանով :

Շինուած է 1838 թուականին. չունի քնաւ որմերուն արտաքին երեսին վրայ որ եւ իցէ հնութեան մնացորդներ. դրան ճա-

կատը, կիսով չափ տանեաց վրայ շինուած կը տեսնուի փայտաշէն զանգակատունը, մէջտեղը կախուած երկու փոքր զանգակներ: Պարզ է նաեւ եկեղեցւոյս ներքինը. առաջակողմը վերնատուն մը. երկու կարգի վրայ չորս բոլորակ փայտէ սիւներ վեր կը բռնեն ձեղունը, եւ երկու փոքր սիւներ կանգուն կը պահեն վերնատունը. փայտակերտ վանդակով բաժնուած է դասը եւ կէս մետր բարձր է քարահիւս բեմը: Բեմիս առջեւ մէկ կարգի վրայ շինուած են անպանոյն փայտակերտ երեք խորաններ, երեքին պատկերն ալ Աստուածածին. չուրի աւանդատուն: Ներքուստ որմերուն վրայ դրան քով որմին մէջ գետեղուած կը տեսնուի, չորեքանկիւն մարմարիոն փոքր խաչքար մը, որուն վրայ քանդակուած է.

«Շինեցւ ձեռ տրցւ Գեորգին քուի ՌՄՁէ»:

Խաչքարս որմին մէջ գլուխը դէպի վար գետեղուած է, ուստի եւ յիշատակագրութիւնն ալ հակառակ կը կարդացուի:

Դարձեալ արեւելեան որմին մէջ հիւսուած կը տեսնուի փոքր մաշած հին խաչքար մը: Նոյնպէս բեմին միջավայրը կը տեսնուի գետեղուած մարմարիոն սպիտակ խաչքար մը, որուն վրայ գրուած է հետեւեալ քուականն ու անունը.

«ԹՎ. ՌՄՁէ. Յարութիւնն.»:

Նմանապէս բեմին առջեւը կը տեսնուին երկու ուրիշ երկայն քարեր, որոնք հոն քաղուած քահանայից տապանաքարերն են. անոնք ալ ունին յիշատակագրութիւն, միայն քուականը միայն կը կարդացուի որոշ, որ է «. . . ՌՅԻ . . .»: Իսկ երկրորդն է.

«Օծումն հորէն քահանային մհ. Բարսեղեանի ի քիւ Փրկչին 1893 Ապ. 1.»:

Ասոնցմէ գատ որմերուն վրայ չկայ որ եւ իցէ հին խաչքար կամ հնութեան պատկանող մնացորդ:

Աւագ խորանին Աստուածածնայ պատկերին տակ գրուած է հետեւեալ յիշատակագրութիւնը.

«Յիշատակ եղեալ սոյն Ածածնայ դաստառակս Զիփուիկցի հաչիկեան Նդիսաբեքըն ի յիշատակ հանգուցեալ ամուսնոյն իւրոյ Գրիգորի հաչիկեանի. 1899»:

Զախակողմեան խորանին Աստուածածնայ պատկերին տակ գրուած՝

«Յիշատակ եղեալ խաչիկեան հանգուցեալ խաչատրի եւ կենդանի կողակցւոյն Վարդուհիի եւ դստեր նորա Ագնիւի. 1898»:

Իսկ եկեղեցւոյն մէջ գտնուած խաչերու, եկեղեցական զարդերու, մատենից վրայ գտնուած յիշատակագրութիւններն են հետեւեալները:

ա. Զեռաց արծաթ խաչի մը վրայ.

«Յիշուկ է Զամահուրեան Յակոբին եղբօրն Գասպարին կողակցւոյն Նանուն մօրն Անան Ձիփիկու եկեղեցուն. 1852.»:

բ. Զեռաց արծաթ բոլորակաձեւ խաչի մը վրայ.

«Յիշատակ է Պաղտէսարի որդի Գիրգորի կողակից Ղումրիին Ձիփիկու եկեղեցու 1858.»:

գ. Ուրիշ ձեռաց արծաթ խաչի մը վրայ.

«Յիշատակ է Յակոբին Յեղտաձորու եկեղեցոյ 1857. Ձիփիկի.»:

դ. Զանազան մեծութեամբ արոյրէ աշտանակներու վրայ.

«Յիշատակ է Մելիքնի որդի Կարապետին Ձիփիկու ժամին. 1839.»:

ե. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Իշատակ է Ձիփիկցի միս Մելիքնի Բէհաի որդի տիրացու Պետրոսին սը եկեղեցու 1857.»:

զ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Իշատակ է Ձիփիկցի միս Մելիքնի Բէհաի կողակից Զէրուդին սը եկեղեցու 1857.»

է. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յշուկ է Սուլթանի որդի Տէփանի ի դուռն Ձիփիկու սը եկեղեցին. ք. ՌՄԾԸ.»:

Ք. Ուրիշ երկքեւեան աշտանակի մը վրայ.

«Յշուկ է Ձիփիկու սը եկեղեցո Պաաւտոզեց Մարիամէն. Յնս. 9. 1907.»:

Ժ. Ուրիշ չորսքեւեան աշտանակի մը վրայ.

«Յշուկ Գառնիկ Միտոբնէ 909. Հոկտ. 12.»:

ժա. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է աշտանակս Ձիփիկու սը եկեղեցւոյ Նազնի Պարոնեանի. Կարին. 1910. Փետր. 1.»:

ժբ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է աշտանակս Ձիփիկի սուրբ եկեղեցւոյ Խա-
նում Պարոնեանի. 1910. Ապ. 17.»:

ժգ. Ուրիշ երկրեւեան աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է քահանայ Ամենին կին Ըսգունին. 1887.»:

ժդ. Կոնֆի մը վրայ.

«Յիշտկ է Խաչօին որդոցըն Պողոսին Թաքոսին Ձիփիկու
ժամին. 1777 ի.»:

ժե. Ջրոյ ամանի մը վրայ.

«Յշտկ է Պողոսին Թաքոսին Ձիփիկու ժամին 1777.»:

ժզ. Աւետարան տպեալ ի Կ.Պոլիս ՌՄԾԴ. կողմերը արծաթ
զարդեր հաստատուած. առջեւն դատարկ թղթի վրայ գրուած:

«Յիշատակ է սը աւետարանս Խաչիկի որդի Կիւլպէնկին,
հանգուցեալ կողակցւոյն Թուրիննին, եւ կենդանի կողակցւոյն
Իսկուհւոյն: Սոքա հալալ արդեամբն իւրեանց յիշատակ եղին սը
աւետարանս ի գիւղն Ձիփտիկ եւ ի դուռն սը եկեղեցւոյն որ կոչի
սը հրեշտակապետացն Գաբրիէլի եւ Միքայէլի: Եւ ով ոք զայս
մատեանս յանդգնութեամբ գողանայցէ կամ վաճառեցէ, եւ կամ
գրաւ տացէ, այնպիսին առցէ մասն մատնչի եւ պատիժն Կայենի
եւ Նիկիոյ սը ժողովոյն ՅժԸ սրբազան հայրապետաց նզովքն ի
վր տանն եւ բնակութեան եղիցի ամէն. եղիցի եղիցի: Ի ձեռն
տէր Յակոբ քահանային ի ՌՄՀԸ թուոյս եւ Մարտի ԻԱին եղաւ
ի գիւղս Ձիփտիկ որ կոչի Կակառիչ. ի դուռն հրեշտակապետացն
Գաբրիէլի եւ Միքայէլի եկեղեցւոյն:»

«Վերստին աւետարանիս արծաթն յիշտկ արարին Խաչիկեանց
ուստայ Մկրտիչն կողակիցն Մարիամն եւ հանգուցեալ դուստրն
Տօնան. տը Քս հանեալ ընկալցի, ամէն:»

Գիւղս ունի իւր մէջ ուխտասեղի մ'ալ. Ս. Մինաս անուամբ:
Քինօսեանց մականուանեալ ընտանիքի մը տան մէջ, մասնաւոր
պահաբանի մէջ կը պահուի ձեռագիր աւետարան մը, ուխտի

Եկողներէ նուէր տրուած բազմաթիւ քաշկինակներով, շղարշներով, փուշիններով պատուած. արծաթապատ կողֆերով. գրուած բոլորգիր. իբր ժօ. դարու մէջ: Սոյն ընտանիքը ցեղէ ցեղ կը պահէ աւետարանս, աւանդութեամբ կը պատմեն թէ իրենց նախնիքը ալլազգիի մը իմացած ծառայութիւն ընելով, անոր ձեռքէն առած են աւետարանս. եւ աւետարանիս ազատութեան համար տան մէջ շինած են տեղ մը եւ ուխտատեղի ըրած: Տրուած նուէրներէն յայտնի է որ ուխտի եկողներն ալ անպակաս են:

Գիւղիս գերեզմանատունը կը գտնուի գիւղին արեւմտեան կողմը, քարքնէց մը հետու, հոն կը տեսնուին բազմաթիւ մեծ ու փոքր գերեզմանաքարեր անտաշ՝ անկոփ. ասոնց մէջ կը գտնուին նաեւ երկու հին խաչքարեր, որոնք կիսով չափ ծածկուած են հողին տակ:

Գիւղին արեւելեան կողմը կը գտնուի 1910ին շինուած բաւական ընդարձակ շէնք մ'ալ որ կը գործածուի իբր վարժարան. եւ ուր կը յանախեն 150ի չափ երկսեռ մանուկներ: Ունեցած են աւելի հնագոյն վարժարան մը, որ հնութեան պատճառով անգործածելի դարձած ըլլալով նորս կառուցած են:

Գիւղս քառանկյից միայն իմացած է, Ս. Խորէն միտ. Բարսեղեանի կը գտնուի նաեւ ձեռագիր գրքոյկ մը «Յիսուս որդի» . մագաղաթ բոլորգիր՝ սիրուն գրութեամբ, ոսկեջուր զարդադրերով. մեծութիւն $11\frac{1}{2} \times 7\frac{1}{2}$ սմ. միայն կազմը առջեւէն եւ ետեւէն քակուած ըլլալով թերթերէն պակաս է. գրութեան քուականը մէջտեղերը եղած ոտամատորէ մը կ'իմացուի. որ է.

«Ի վեց հարիւր թուական Հայոց»:

Կրէին մէկ կողմն ալ յետոյ փետրագիր գրուած է՝

«Ես արգրումցի Տեփայնի որքի մզսի Յարութեանըս գնացի Թայվրէժ աս Յս որդին առայ քվին 808 Մայիսի Գին գրեցանք»:

30. Կէզ:

Կէզ գիւղը Կարնոյ դաշտագետնոյն մէջտեղերը գտնուած գիւղերէն մին է, կ'իյնայ դաշտին արեւմտեան կողմը: Քաղաքին «Իլիմու» կամ «Պուլսոյ» անուանեալ դռնէն մինչեւ հոն հետիոտն կը տեւէ մէկ ու կէս յամ:

Գիւղիս անունն առնուած է ըստ գիւղական աւանդութեան ցաւալի պատահարէ մը: Կ'ըսուի թէ ժամանակին բաւական ընդարձակ գիւղ մը եղած է. անյիշատակ ժամանակ մը, քաղաքին հարաւային կողմը բարձրացող լեռներէն «Գըրք տէյիլմէն» անուանեալ ձորամէջէն սոսկալի հեղեղ մը կու գայ եւ գիւղին կէսը կ'առնու կը տանի եւ կը մնայ կէսը. որմէ գիւղս իւր անունն ալ կ'առնու «Կէս», Կէզ:

Իսկ քաղաքացին կ'ըսէ, գիւղս կը գտնուի՝ քաղաքին եւ Իլիմէ գիւղին միմեկուն գրեթէ միջավայրը, մամբուն կէսին վրայ. ուստի եւ անունն ալ առած է «Կէս» որ եւ յետոյ բերնէ բերան եղած է «Կէզ»:

Գիւղս ունի 130 տուն հայ եւ 30 տան չափ տաճիկ, որոնք ունին փոքրիկ մզկիթ: Հայք ընդհանրապէս երկրագործ են, բայց քիչերը ունին իրենց յատուկ վարուցանի հողը. կան նաեւ արհեստաւորներ, որմնադիր՝ հիւսն՝ բեռնակիր, որոնք կ'երթան քաղաք գործելու: Ունին եկեղեցի մը, վարժարան եւ երկու քահանայ (Տէր Մինաս Նորագնեան եւ Տէր Թաքէոս մահտէսի Միւսսեան):

Գիւղիս եկեղեցին կը գտնուի՝ գիւղին արեւմտեան կողմը. նուիրեալ «Ս. Մինասայ». քարաշէն եւ կամարակապ. ունի երկու մաս. առաջակողմեան մասը աւելի ցած է. սոյն մասին վրայ

շինուած է փայտաշէն սիրուն զանգակատուն մը, նման քաղաքին եկեղեցւոյ զանգակատան, եւ ունի իւր մէջը կախուած երկու զանգակ: Զանգակատունս շինուած է վերջին տարիներուս մէջ. նակատին վրայ գրուած է միայն թուականս «1907» որ իւր շինութեան տարին կը ցուցնէ:

Եկեղեցին շինուած է 1790ին, արտաքինս որմերուն վրայ չի գտնուիր խաչքար կամ ուրիշ հնութեան պատկանող որ եւ իցէ նշան: Ներքինս դրան որմին մէջ հաստատուած է սպիտակ մարմարիոն փոքր խաչքար մը, որուն վրայ արձանագրուած է հետեւեալը.

«Յիշտկ է Մուսէս Գուլա Տեփանոս ՌՃԶԹ»:

Խաչքարիս յիշատակագրութեան թուականէն կարելի է եզրակացընել թէ եկեղեցւոյս շինութեան թուականէն յառաջ, գիւղս ունեցած է իւր հնագոյն եկեղեցին. նորս ալ արդէն պատկառելի թուական մ'ունենալով չեն գտնուիր պետրներ, որոնք կարենան յիշել կամ պատմել հնագոյն եկեղեցւոյ նկատմամբ աւելի որոշ տեղեկութիւններ: Սոյն խաչքարէն գատ չեն գտնուիր նաեւ ներքինս որմերուն վրայ ուրիշ հնութեան մնացորդներէն բեկորներ կամ ուրիշ խաչքարեր:

Եկեղեցւոյս առաջակողմեան մասը դռով մը բաժնուած է գլխաւոր մասէն. այս դռնէն ներս մտնելով կը տեսնենք բարձրագիւր վերնատուն մը մեր գլխուն վրայ. միջավայրն երկու կարգի վրայ չորս քաղաշէն սիւններ, իւրաքանչիւր սիւն երկու երեք քարէ կազմեալ եւ բոլորակ, ասոնք հաստատուն կը բռնեն եկեղեցւոյ կամարները. վանդակով բաժնուած է դասը եւ բարձր է բեմը, որուն առջեւ կիսաբոլորակ կամարի ներքեւ շինուած է խորանը. բեմին աստիճաններուն ղուլ աջ ու ձախ շինուած են երկու խորաններ եւս, որոնց ղուլ կը տեսնուին աւանդատանց դռակներ:

Եկեղեցւոյս խորանը շինուած է փայտակերտ եւ շատ սիրուն, ունի իւր առջեւն Ս. Կուսի պատկերը:

Եկեղեցւոյս յիշատակագրութիւններն են՝

ա. Ս. Կուսի պատկերի մը տակ.

«Յշտկ է Տր Դաւիթեան Սողոմոնի որդի երկաթագործ Գալուստին. ի դուռն Կէզայ գիւղի սբյն Մինասայ եկցւոյն ՌՄՁԱ.» :

«Տէր դու ստեղծեր մի կորուսաներ զգործս ձեռաց քոց մի անտես առներ. Մարիամ մայր բանին Ածյ. քաջ վկայն Գի սբն Մինաս.» :

բ. Յիսուսի քաղման պատկերի մը տակ.

«Յշտկ է պատկերս սբ Մինաս եկզցն. Տոլուխանեց միի Յօհաննէսին. եւ ծնողացն հնգցլ Մինասին կողկցն Դշխոյին եւ կնոջն հնգցլ Աննային. եւ որդոց եւ Կիրակոսի եւ Խաչոյին եւ համայն կենդանեաց եւ ննջեցելոց հոգւոյն ի քիւ Փրկչ 1857 Ապր. 7.» :

գ. Յովհաննէս Մկրտչի պատկերի մը վրայ.

«Յշտկ է պատկերս սբ Մինասու եկեցնա Կէզա գուղըն հանգցել վարդերսն հանգցել Աննային որդին միի Զաքարի որդոց եւ Մըկրտիչին Մանուկին. եւ Հանքարին դուստրն Մայրմ եւ որդին Կարապետին ի ք-վն 1853ին.» :

դ. Խաչելութեան պատկերի մը կռնակը.

«Յիշատակ է պատկերս Կէզ գիւղի Ս. Մինաս եկեղեցոյ. Ստեփան Շէրժէտեան Եղիսաբէթի 1905. Մարտ. 1ին.» :

ե. Արծաթ խաչ 15×15 սմ. մեծութեամբ, որուն միջավայրը կլոր ապակի, ներքեւ դրուած կը տեսնուի ռսկրի մը մասը. Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետին մատուցէն կը համարի գիւղացին. ասոր վրայ գրուած է.

«Յիշտկ է տր Մանուկին տր Անանիկին տր Խնկիանոսին եւ Մարգրտին ք-վին ՌՄԿ Մինաչարին եւ Պետրոսին.» :

զ. Զանազան մեծութեամբ աշտանակներու վրայ.

«Յիշատակ է Կէզ գուղէ սբ Մինաս եկեղեցնա տիրացու Նազարէթի որդիքն աղապապին Կարապետի 1866.» :

է. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Շազատեց Գալուստի որդին Տէրտատին Կէզա սբ Մինասու 1886.»

ը. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յիշատակ է Սուբասի կին Մարգրիտին Կէզայ սբ Մինասին. 1879.» :

բ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յշտկ է Թումասեան Դշխունէ. 1900 Յնս. 5.» :

ժ. Ուրիշ աշտանակի մը վրայ.

«Յշտկ է Թումասեան Եղիսաբէթի Գէգա ժամին 1900. Յնս. 5.» :

ժա. Ծնծղայի մը վրայ գրուած.

«Յիշատակ է Մկրտիչ Ճինիսեան սր Մինաս Եկեղեցոյ 1898.» :

ժբ. Բուրվառի մը վրայ.

«Տը Յս ողորմեա Յինսին եւ մօրն Նունաին եւ հօրն Յրթին եւ կողակցն եւ Զիմրին եւ հմյն ննջեցուն, որ ետ յիշտկս ի դուռն սր Մինաս ՌՄԼԹ.» :

ժգ. Ճառագայթ-աճեւ արծաթ գարդ մը՝ վրան խաչ. եւ գրուած.

«Յիշատակ է սր խաչս սր Մինաս ութ ազբար ընկերութեամբ.» :

ժդ. Աւետարան տպեալ ի Վաղարշապատ 1890. ՌՅԼԹ. կողմին վրայ արծաթ խաչելութիւն մը. վրան գրուած.

«Յիշկ է խաչն կէզ գիւղէն սր Մինասայ Եկեղեցոյն Նորագնեա Թագունի տտէր հանգցլ հարս Մարիամին 1900. Յունիս 24.» :

ժե. Յարութեան պատկերի մը տակը.

«Յիտկ է պատկերս կէզ սր Մինաս Եկեղեցոյ. Շէրժէտեանի հանգուցեալ հարս Տուտիին.» :

ժզ. Ժամագիրք տպեալ. առջեւը գրուած.

«Յշտկ է սր մատեանս էրզիռումայ կէզ գիւղի սր Մինասայ Եկեղեցոյն, կէզացի Գըզլլենց Յօհաննէսին, եւ որդւոյն Մըկրտչին, Նորագենց Յօհաննէսին, եւ Մամարին, քոռին, Մատուրենց Վարդերեսին, Ղամպէրին, Խաչօին, Նփրիկին, եւ առ հարկ ժողովդոց : Որ գողանայ ընդ նգովիւք է. ի ՌՄԿԹ. Սեպ. ԻԸ...» :

«Ի քվոջ մերում ՌՄԼԹ շինեցաւ սր Եկեղեցիս անուամբ սր Մինաս, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցին.» :

Եկեղեցոյս մէջ կը գտնուին նաեւ երկու ձեռագիր մատեաններ. մինն է Իւղաբերից չորս աւետարան. գրուած բոլորգիր, շատ սիրուն պատկերով. փառաւոր կազմով եւ արծաթ գարդերով.

չունի յիշատակագրութիւն : Երկրորդն է երկու մասէ բաղկացեալ . Աւետարանք ըստ Մատթէոսի եւ Ճաշու Աւետարանք խառն . գրուած բոլորգիր . առաջինը Գալուստէ . երկրորդը խաչատուրէ . կողքին վրայ ունի երեք արծաթ խաչեր կարմիր կապոյտ ակերով զարդարուն :

Գիւղս ունի իւր մէջ երկու ուխտատեղի . առաջինն է «Ս . Կիպրիանոս» . գիւղին միջավայրը գրեթէ գտնուած տներուն միոյն մէջ , (Երեցեանց մականուանեալ տունը) , մասնաւոր փոքրիկ սենեակի մը մէջ շինուած է սեղան մը . սեղանիս վրայ կը տեսնուի հին խաչքար մը եւ փոքրիկ ձեռագիր մատեան մը : Մատեանս է Կիպրիանոս , ոտարգիր գրուած , արծաթապատ կողքերով . անթուական անյիշատակարան :

Իսկ խաչքարն , որ սպիտակ մարմարիոն քար մըն է , ունի 28×19 սմ . մեծութիւն եւ 5 սմ . հաստութիւն . վրան գրուած է անթուական յիշատակարան մը . այսպէս .

«Զաշխատողաց ողորմիս ասէք : առնէք : ՌԻ Ի ՏՏԷ .» :

Երկրորդ ուխտատեղին կը գտնուի եկեղեցւոյ ճովերը զըտնուած տներուն միոյն մէջ . Բիշիքեան մականուանեալ ընտանիքին տան մէկ փոքրիկ սենեակը յատկացուած է իբր ուխտատեղի «Շէկ Աւետարանք» . յատուկ պահարանի մը մէջ կը պահուի Ձեռագիր Աւետարան մը . վարչամականերու՝ քաշկինականերու մէջ փաթթուած : Սոյն ընտանիքը սերունդէ սերունդ կը պահէ Աւետարանս . սենեկին մէջ կը տեսնուին աշտանակներ , մոմեր , խնկամաններ . ուխտի եկողներն ալ անպակաս են : Աւետարանս գրուած է բոլորգիր , Յակոբ վարդապետէ , Արարատեան երկիրը՝ Առինջ գիւղը . ՌՀԾ=1626 թուականին , կողքերուն վրայ կախուած են արծաթ ձեռքեր , ոտքեր , աչքեր . նուէրներ ուխտի եկողներու կողմանէ տրուած :

Գիւղիս գերեզմանատունը կը գտնուի , գիւղին հարաւային արեւմտեան կողմը , 10 վայրկեան հեռու :

Եկեղեցւոյ ճով կը գտնուի փոքր շէնք մ'ալ որ կը գործածուի իբր վարժարան . 60ի չափ մանչ տղաք միայն կը յաճախեն վարժարանս :

31. Ի՛նքե՛ :

Իլինէ գիւղը կ'իյնայ Կարնոյ հիւսիս արեւմտեան կողմը եւ հետիոտն երեք ու կէս ժամու հեռաւորութիւն ունի քաղաքէն : Գիւղս նշանաւոր է իւր համալսիւն տաք ջրերով . շէնքերու հիւսիս արեւմտեան կողմը տասը վայրկեան հեռու, շինուած կը տեսնուին երեք ջերմուկ քով քովի, երկուքը բաւական մեծ, երրորդը փոքր, երեքին ջուրն ի միասին առեալ ջրաղաց մը դարձնելու չափ առատութիւն ունի, ջուրը տաք ու ծծմբային է : Զուարճալի եւ սիրուն տեսարան մ'ունի, երբ առաւօտ կանուխ այց ելլէ մարդս ջերմուկներու միոյն, տաք ջրոյ երեսը ամբողջ ցերմակ փրփուրով գոցուած, կարծես սպիտակ սպունգով ծածկուած է ջերմուկը, ջրոյ պղպջակները աջ ու ձախէն՝ հոս հոն կը ծակեն կը ծածկեն քանձր փրփուրը եւ աներեւոյթ կ'ըլլան, աւելի գուարճալին՝ եքէ վառուած լուցի մը մօտեցընես փրփուրներուն՝ կը բռնկի ցերմակ փրփուրը, կանանչ կարմիր բոց մը կը տարածուի ջրոյ վրայ, մինչեւ որ սպառի ծծմբային մասը : Ասոցմէ գտտ նոյնպէս գիւղին արեւմտեան հիւսիսային կողմը . բարձունքի վրայ կը գտնուի համալսիւն ջրոյ ալ մ'ալ, Հայոց գերեզմանատան կոնակը՝ հինգ վայրկեան հեռուն, ասոր վրան բաց է, արուեստական կերպով չէ փորուած խորանկցուած, ջուրն ալ այնչափ տաք չէ, աւելի գաղջ է : Այս ջերմուկին «Կէլին կէլտի» անունը կու տան . աս ալ ուրիշ գուարճալի մ'ունի, կը տեսնես պղպջակներ հոս հոն, որոնք վայրկեան մը երկուք դուրս ելլելէ յետոյ, յանկարծ կը դադրին, կարծես այլ եւս ցամաքեցաւ ալը . պղպջակները աներեւոյթ կ'ըլլան, եւ քանի մը վայրկեան յետոյ կը սկսին դարձեալ նոր

¹ Գիւղիս վրայ կը խօսի Յառաջ Լրագիրն աւ. 1909. Հոկ. 20. Nr. 41 :

ուծով դուրս ցատկել: Կելինկէլտի անունը տրուած է, իբր քէ հարսեր այն կողմերը ժուռ եկած ատեննին, պղպջակը աւելի սաստիկ կ'ըլլայ եւ երկայն կը տեւէ:

Գիւղս կարնէն-Տրապիզոն կամ Երզնկա երկնցած խնուղոյն վրայ գտնուելով եւ միանգամայն քաղֆէն մեկնողներուն համար իբր առաջին կայարան ըլլալով, բաւական յառաջադէմ դիրք մ'ունի, անցուդարձը անպակաս է, ասոր համար ունի բաւական մաքուր իջեւաններ եւ ընդարձակ խաներ: Հանքային ջերմուկներուն համար քաղաքացին խուռն բազմութեամբ կը դիմէ հոս եւ վրաններ զարնելով երկու երեք շաբաթ կ'անցընէ տեղս, քայց աւելի սիրահար է տանիկ ժողովուրդը գիւղիս ջրերուն, շաբաթներ կ'անցընէ վրաններու տակ, օրն երկու երեք անգամ ջերմուկները մտնելով: Անպակաս են նաեւ ծառազարդ պարտէզներ եւ շքամբ վայրեր: Եփրատայ փոքր նիւզն որ դաշտագետնոյն մէջ տեղէն սահելով յառաջ կու գայ, գիւղիս կոնակէն կ'անցնի եւ աւելի կենդանութիւն մը կու տայ գիւղիս եւ շուրջը գտնուած արտերն ու արօտատեղիները դալար խոտերով կը զարդարէ:

Գիւղս ունի 140 տուն. խառն բնակչութիւն մը: Հայերը կը կազմեն 75 տուն, մնացածը տանիկ է: Հայք ունին եկեղեցի մը, որ շինուած է գիւղին գրեթէ մէջտեղը: Ունին դպրոց մը «Հայկազեանց» անուն, եկեղեցւոյն մօտ, ուր կը յաճախեն 70—100ի չափ խառն աշակերտներ, ուսուցչի մը հսկողութեան տակ տաքրական ուսումներ ընելու համար. կը գտնուի քահանայ մը՝ Տ. Համբարձում Պետրոսեան:

Գիւղիս եկեղեցին յանուն «Աստուածամայր» շինուած է 1862ի, հնագոյն եկեղեցւոյ վրայ, բաւական ընդարձակ եւ մաքուր: Աւագ խորանի պատկերը կը ներկայացընէ Ս. Կոյսը՝ Ս. Լուսաւորիչը առջեւ: Պատկերիս ստորոտը գրուած է յիշատակագրութիւնս՝

«Յիշուկ է պատկերս Թէօֆմէնի միէ Յարի որդւցն միէ Ստեփանի միի Յակոբին եւ միի Հմբացումի եւ կնոջն միի Թագուհին յԱծամայր եկեղեցին Իլինու: 1862. Օգս. 2.»:

Յիշատակագրութեամբ կը տեսնուի որմէն կախուած պատ-

կեր մը, որուն տակ կը կարդանք. «Յիշտկ է պատկերս մհի Մարտիրոսին ի գիւղէն Իլիջոյ իւ հանգուցեալ ծնօղցն Գրիգորին, Մարիամին, սր Ասծոյ եկեղեցւոյն ՌՄԽՆ»։ Դարձեալ աշտանակ մը յիշատակագրուած այսպէս. «Յիշատակ է Յովանէսի կողակից Սայռային ի գիւղէն Իլիմոյ եկեղեցու, 1858»։

Հնագոյն եկեղեցւոյ այս մնացորդներէն զատ մկրտարանի աւանդատան մէջ որմին հետ հիւսուած, արեւելեան կողմը կը տեսնուի շատ հին խաչքար մը։ Ինչպէս նաեւ եկեղեցւոյ մէջ ձախ կողմը, որմին մէջ հիւսուած հին խաչքար մը եւս կայ։ Այս անբուսական խաչքարերէն զատ աւագ խորանին ետեւը պահուած շարժական խաչքար մ'ալ կը գտնուի, որ հնագոյն եկեղեցւոյ բուսական մ'ալ կը կրէ իւր վրան. խաչքարիս մեծութիւնն է 39—16 հարիւրամետր։ Ունի հետեւեալ արձանագրութիւնը։

«Յշտկ է սուրբ խաչս Համայրին կողակցուն Նդսանին Իլիմէ ի դուռն սր եկեղեցու ՌՃՂ»։

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Ըջ	Տող	Սխալ	Ռադիո	Ըջ	Տող	Սխալ	Ռադիո
3	25	դրքի	դիրքի	123	21	կ'աղաղակէն	կ'աղաղակեն
6	6	տունը	դուռը	142	1	բաժանման	բաժանմամբ
6	28	քրգածիւ	քրգածեւ	145	21	1.60 սմ.	1.60 սմ. լայ-
9	10	կամրերանգ	կարմրերանգ				նութիւն
10	11	կողմէ	կողմը	146	17	որը	նորը
15	17	Ղաղարգ	Ղարարգ	148	17	գետցածնն-	գետցածնե-
20	5	քարորդ	քառորդ			րէն	րէն
43	16	քարակուսի	քառակուսի	152	17	դասը մը	դաս մը
73	27	Մէլէթ	Մի.լէթ	153	15	երկուքն	երկուքին
82	1	Գիւղս	Գիւղիս	165	26	ունելիքեն	ունելիքին
90	26	կոնակին	կոնակէն	171	11	Կէզ	Կէզ
91	4	օրը	օդը	172	8	անսկանոյն	անսկանոյժ
100	33	շարժա	շարժած	176	5	յամ	ժամ

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220025245

[3n.]

A ^{II} 25245

315 7.50 3p.